

ОШ МАМЛЕКЕТТИК УНИВЕРСИТЕТИ

Кол жазма укугунда

УДК: 342.5, 342.25

ТАТЕНОВ МАРАТ БЕЙШЕНБЕКОВИЧ

**КЫРГЫЗ РЕСПУБЛИКАСЫНДАГЫ МАМЛЕКЕТТИК БИЙЛИК ЖАНА
ЖЕРГИЛИКТҮҮ ӨЗ АЛДЫНЧА БАШКАРУУ ОРГАНДАРЫНЫН
ИШМЕРДҮҮЛҮГҮНДӨГҮ КОЛЛЕГИЯЛДУУЛУК ЖАНА ЖЕКЕ
БАШЧЫЛЫК (КОНСТИТУЦИЯЛЫК-УКУКТУК АСПЕКТ)**

12.00.02 – конституциялык укук; муниципалдык укук

**Юридика илимдеринин доктору окумуштуулук даражасын изденип алуу
үчүн жазылган диссертация**

Бишкек – 2024

МАЗМУНУ

НЕГИЗГИ ТҮШҮНҮКТӨРДҮН ЖАНА ТЕРМИНДЕРДИН ТИЗМЕСИ...	4
КИРИШҮҮ	7
I-БАП. КОНСТИТУЦИЯЛЫК УКУК ИЛИМИНДЕ	
КОЛЛЕГИЯЛДУУЛУК ЖАНА ЖЕКЕ БАШЧЫЛЫК МАМЛЕКЕТТИК	
БАШКАРУУ ПРИНЦИПТЕРИНИН ТҮШҮНҮГҮ.....	22
1.1. Конституциялык доктрина боюнча мамлекеттик органдардын түшүнүгү, белгилери жана классификациясы	22
1.2. Мамлекеттин коллегиялдуу жана жеке башкаруу органдарынын иштешинин тарыхый-укуктук аспектилери.....	35
1.3. Мамлекеттик башкаруунун принциптери катары коллегиялдуулуктун жана жеке башкаруунун конституциялык укуктук негиздери	54
II-БАП. МАМЛЕКЕТТИК БАШКАРУУНУ ИШКЕ АШЫРУУДА	
КОЛЛЕГИЯЛДУУ ЖАНА ЖЕКЕ БАШКАРУУ ОРГАНДАРЫНЫН	
КОНСТИТУЦИЯЛЫК УКУКТУК СТАТУСУ.....	70
2.1. Коллегиялдуу жана жеке башкаруу органдардын ишинин негизиндеги мамлекеттик башкаруу	70
2.2. Мамлекеттик коллегиялдуу өкүлчүлүктүү башкаруунун рационалдуулугу жана легитимдүүлүгү	84
2.3. Мамлекеттин формаларынын калыптанышына коллегиялдуу жана жеке башкаруу органдарынын таасири	92
III-БАП. КЫРГЫЗ РЕСПУБЛИКАСЫНДАГЫ МАМЛЕКЕТТИК	
БИЙЛИКТИН ЖАНА ЖЕРГИЛИКТҮҮ ӨЗ АЛДЫНЧА БАШКАРУУНУН	
КОЛЛЕГИЯЛДУУ ОРГАНДАРЫНЫН КОНСТИТУЦИЯЛЫК УКУКТУК	
МҮНӨЗДӨМӨСҮ.....	123

3.1. Жогорку Кеңеш Кыргыз Республикасынын жогорку өкүлчүлүктүү жана коллегиялдуу органы катары	123
3.2. Кыргыз Республикасынын Министрлер Кабинети коллегиялдуу аткаруу орган.....	127
3.3. Кыргыз Республикасындагы коллегиялдуу сот органдары	131
3.4. Атайын статусу бар коллегиялдуу мамлекеттик органдар.....	157
3.5. Жергиликтүү кеңештер Кыргыз Республикасындагы жергиликтүү өз алдынча башкаруунун коллегиялдуу органдары	167

IV-БАП. МАМЛЕКЕТТИК БИЙЛИКТИН ЖАНА ЖЕРГИЛИКТҮҮ ӨЗ АЛДЫНЧА БАШКАРУУНУН ЖЕКЕ БАШКАРУУ ОРГАНДАРЫНЫН КОНСТИТУЦИЯЛЫК УКУКТУК МҮНӨЗДӨМӨСҮ.....172

4.1. Кыргыз Республикасынын Президентинин ишмердүүлүгүнүн жеке башкаруучулук принциби	172
4.2. Жеке башчылыктагы аткаруу бийлик органдарынын укуктук статусу.....	178
4.3. Кыргыз Республикасындагы биринчи инстанциядагы соттор жеке башкаруу органы катары	185
4.4. Атайын статусу бар жеке башкаруу мамлекеттик органдар	194
4.5. Кыргыз Республикасындагы жергиликтүү өз алдынча башкаруунун аткаруу органдарынын укуктук абалы жана ыйгарым укуктары	208

КОРУТУНДУ.....215

ПРАКТИКАЛЫК СУНУШТАР233

КОЛДОНУЛГАН АДАБИЯТТАРДЫН ТИЗМЕСИ237

НЕГИЗГИ ТҮШҮНҮКТӨРДҮН ЖАНА ТЕРМИНДЕРДИН ТИЗМЕСИ

1. **Демократия** — коллегиялдуу мамлекеттик башкаруунун жана илимий-техникалык прогресстин шарттарында элдин бийлиги.
2. **Жарандык коом** – калктын мамлекеттик башкарууга жана сот адилеттигин ишке ашырууга катышуу мүмкүнчүлүгү.
3. **Жеке башкаруу органдардын үстөмдүгү** – мамлекеттик механизмде коллегиялдуу мамлекеттик башкаруунун бир элементинин болушу же бардык элементтеринин жок болушу.
4. **Жеке башкаруу органы** – органды жеке башкарган кызмат адам тарабынан чечимдер кабыл алынган орган.
5. **Жеке башкаруучулук өкүлчүлүктүү орган** - Кыргыз Республикасынын Президенти.
6. **Жеке башчылык принциби** – башкаруунун борборлоштурулган, линиялык структураларына мүнөздүү башкарууну уюштуруунун принциби, ал мамлекеттик, муниципалдык органда, ишканада, мекемеде, уюмда, бөлүмдө башкаруунун негизги функциялары жана ыйгарым укуктары бир адамдын колунда – жетекчиде топтолгондугу менен аныкталат. Чечимдерди жеке жетекчи кабыл алат.
7. **Жеке мамлекеттик башкаруу** – жеке башкаруу органдардын коллегиялдуу органдарга үстөмдүк кылуусу менен мамлекеттик башкаруу.
8. **Жергиликтүү өз алдынча башкаруу** – жергиликтүү жамааттын илимий-техникалык жана өндүрүштүк потенциалына таянуу менен калктын жергиликтүү маанидеги маселелерди өз алдынча чечүү мүмкүнчүлүгү.
9. **Коллегиялдуу өкүлчүлүктүү орган** – Кыргыз Республикасынын Жогорку Кеңеши, жергиликтүү кеңештер.
10. **Коллегиялдуулук принциби** (латын тилинен collegium – «өнөктөштүк», «шериктештик», «чогулуш») – функционалдык милдеттерди, берилген тапшырмаларды аткаруу, кандайдыр бир көйгөйдү чечүү, ишти уюштуруу жана

башка маселелер боюнча чечимдер кызмат адамдарынын же ыйгарым укуктуу адамдардын тобу тарабынан жыйналышта кабыл алынуучу башкаруу принциби.

11. **Коллегиялдык мамлекеттик башкаруу** – коллегиялдуу органдардын жеке башкаруу органдарга үстөмдүк кылуусу менен мамлекеттик башкаруу.

12. **Коллегиялдык мамлекеттик башкаруу элементтеринин триадасы** - 1) парламент же атайын коллегия тарабынан мамлекет башчысын же аткаруу бийлигинин башчысын шайлоо; 2) сот арачыларынын же элдик соттордун өлкөнүн сот системасында болушу; 3) жергиликтүү коллегиялдуу өкүлчүлүк орган тарабынан административдик-аймактык бирдиктин же жергиликтүү өз алдынча башкаруунун аткаруу органынын башчысын шайлоосу.

13. **Коллегиялдык орган** – органдын бүткүл курамы тарабынан коллегиялдуу негизде чечимдер кабыл алынган орган.

14. **Коллегиялдык органдардын үстөмдүгү** – мамлекеттик механизмде коллегиялдуу мамлекеттик башкаруунун үч же эки элементинин болушу.

15. **Мамлекеттик коллегиялдуу орган** – мамлекеттик бийлик системасындагы коллегиялдык орган.

16. **Мамлекеттик коллегиялдуу өкүлчүлүктүү башкаруу** - коллегиялдуу өкүлчүлүктүү органдардын: Жогорку Кеңештин, жергиликтүү кеңештердин жеке башкаруу органдарга үстөмдүк кылуусу менен мамлекеттик башкаруу.

17. **Материалдык укук (мамлекеттики жана инсандыкы)**. Мамлекеттин материалдык укугу – бул андагы материалдык-техникалык прогресстин деңгээли, илимий-техникалык жана өндүрүштүк потенциалдын абалы. Инсандын материалдык укугу – табигый жана техникалык илимдер жана кол өнөрчүлүк жаатындагы билими, билгичтиги жана көндүмдөрү болуп саналат.

18. **Материалдык эмес укук** – мамлекеттин күчү менен корголуучу жалпыга милдеттүү эрежелердин (ченемдердин) жыйындысы.

19. **Өкүлчүлүктүү орган** – калк тарабынан шайланган, анын кызыкчылыктарын коргогон орган.

20. **Парламентаризм** – коллегиялдуу органдардын үстөмдүгүнүн негизиндеги мамлекеттик башкаруу.
21. **Публикалык бийлик** – мамлекеттик бийлик жана жергиликтүү өз алдынча башкаруу органдарынын бийлиги.
22. **Публикалык бийликтин органдары** - мамлекеттик бийлик жана жергиликтүү өз алдынча башкаруу органдары.
23. **Укук (материалдык жана материалдык эмес)** – бул мыйзамда каралган бир нерсени жасоо, кылуу же колдонуу мүмкүнчүлүгү.

КИРИШҮҮ

Диссертациянын темасынын актуалдуулугу. СССРдеги мамлекеттик бийлик кризисинен жана 1990-жылдардын ортосуна чейин мурдагы аймагында бул мамлекеттин кулашынан тартып, мамлекеттик башкаруу чөйрөсүндө изилдөөлөр жүргүзүлгөн эмес. Ошол шарттарда жана ошол интеллектуалдык атмосферада мамлекеттик башкаруу жөнүндө ой жүгүртүү ретрограддык, «советтик түшүнүктөрдүн» калдыктары, аң-сезимдин артта калуусу жана өткөндүн башка рудименттери деп эсептелген [1, 3-б.]. Ошол мезгилде мамлекетке жана анын башкаруусуна карата нигилисттик мамиле, «мамлекеттен кичине», «ачык аймак» түшүнүктөрү жана менчиктештирүү, жеке менчик, эркиндик жана өз алдынча базар, экономикалык күчтөрдүн эркин оюну аркылуу өлкөнүн кризистик көйгөйлөрүн чечет деген бүтүндөй ишеним менен мүнөздөлгөн [1, 3-б.]. Мамлекеттик башкарууга байланышкан окумуштуулардын эмгектери 1990-жылдардын ортосунан тартып Россия жана Кыргызстанда жарыкка чыга баштаган. Бирок, бул эмгектердин арасында мамлекеттик башкарууда коллегиялдуулук жана жеке башкарууга арналган эмгектер болгон эмес. Ошондой эле, 1980-жылдардын экинчи жарымынан тартып да бул тема боюнча корголгон диссертациялар болгон эмес. Демек, мамлекеттик башкарууда коллегиялдуулукка жана жеке башкарууга арналган илимий изилдөөлөр анча көп эмес болуп келген.

Бир өлкөлөрдө саясий жана аскердик кудуретке жетишине, экономиканын өнүгүшүнө, калктын жагымдуу жашоо шарттарына, адамдын укуктары менен эркиндиктеринин корголушуна жана башка мамлекеттерде тескерисинен мамлекеттик бийликтин кризисине, коррупцияга, өнүкпөгөн экономикага, калктын жашоо деңгээлинин төмөндүгүнө, адамдын жана жарандын укуктары менен эркиндиктеринин камсыздалбагандыгына байкоо жүргүзүү жана ой жүгүртүү, дүйнөнүн ар кайсы өлкөлөрүнүн конституциялык мыйзамдарын, илимий жана окуу адабияттарын жана статистикалык маалыматтарын талдоо, дүйнө өлкөлөрүндө өнүгүүдөгү прогресстин жана регресстин себеби мамлекеттик башкарууда коллегиялдуулук жана жеке

башчылык принциптеринин ар кандай айкалышы болуп саналарын аныктап билүүгө мүмкүндүк берди.

Мамлекеттик башкаруунун бул принциптерин талдоо көрсөткөндөй, жеке башкаруу принцибине коллегиялдуулук принциби үстөмдүк кылган учурда өлкөдө демократия, укуктук мамлекет жана жарандык коом чындап өнүгүп жатат, б.а. элдик суверенитет ишке ашырылууда, экономика өнүгүүдө, анын баары материалдык жана руханий маданиятты өркүндөтүүгө өбөлгө түзөт, адамдын жана жарандын укуктары менен эркиндиктери камсыз кылынат жана корголот. Коллегиялдуу чечим кабыл алууда экономиканы өнүктүрүү жана коомдун жыргалчылыгын жакшыртуу экономисттер жана математиктер П. Самуэлсон [2], В.Парето [3], Н. Калдор [4], Дж. Хикс [5] анын ичинде америкалык экономист жана математик, Нобель сыйлыгынын лауреаты К. Эрроу тарабынан терең изилденген жана далилденген [6, 425-435-б.]. Коллегиялдуулук принцибинен жеке башчылык принциби жогору болгондо жогоруда аталган натыйжаларга карама-каршы кубулуштар өнүгөт: антидемократиялык саясий режим: деспоттук, тирандык, тоталитардык, авторитардык режим, таптык мамлекет, коомдун көпчүлүгүнүн кызыкчылыктары, укуктары жана эркиндиктери кысымга алынат, коомдун жашоосунун бардык чөйрөлөрүндө: саясий, экономикалык, социалдык жана руханий өнүгүүдө токтоп калуу болот, коррупция жана башка терс кесепеттер жогоруда айтылгандай өнүгөт. Ошондуктан, коллегиялдуулук жана жеке башчылык принциптерин биринчинин үстөмдүгү менен айкалыштырууда алтын катыштын эрежеси (пропорциялары) колдонулушу керек: 62% 38%ке карата.

Ушул теманы тандоого негиз болгон себептер мамлекеттик бийлик жана жергиликтүү өз алдынча башкаруунун коллегиялдуу жана жеке башкаруу органдарынын саясий-укуктук табиятын жетишсиз деңгээлде изилденбегени болуп саналат. Бүгүнкү күнгө чейин, коллегиялдуу жана жеке башкаруу органдарынын үстөмдүүлүгүнө ылайык, дүйнөлүк практикада өнүгүүнүн жана регрессиянын мыйзам ченемдүүлүктөрү так аныкталбай, ачык корголгон эмес.

Тиешелүү органдардын мүнөздөмөлөрү өз ара бөлүнбөй, укук принциптеринин иш-аракеттери коллегиялдуулук жана жеке башкаруу принциптерине карата көз карандылыкты изилдөө объекти болуп саналган эмес. Мындан тышкары, адамдын жана жарандын укуктарын камсыздоо жана коргоо механизмдеринин коллегиялдуулук принциптеринин таасири дагы терең изилденген эмес, ошондой эле демократиялык жана укуктук мамлекеттин механизмдери катары типтүү моделдери да системалуу түрдө талданган эмес.

Бул көйгөй Кыргызстандагы укуктук мамлекеттин жана жарандык коомдун калыптануу тенденцияларына байланыштуу маанилүү болуп эсептелет. Укуктук мамлекетте жана жарандык коомдо коллегиялдуу мамлекеттик жана муниципалдык органдар жана алардын чечимдери өзгөчө маанилүү роль ойнойт, анткени алар коомдун укуктук жана социалдык түзүмдөрүнө таасир этүүчү механизмдер катары кызмат кылат. Ушундай органдар коомдук кызыкчылыктарды жана укуктарды коргоо, келишимдерди жана мыйзамдарды камсыз кылуу, ошондой эле жарандардын укуктарын жана эркиндиктерин сактоо боюнча чоң милдеттерди аткарат. Бул тема боюнча илимий изилдөөлөр конституциялык, муниципалдык, административдик укук жана мамлекеттик башкаруу теориясын өнүктүрүүгө салым кошот. Коллегиялдуу жана жеке башкаруу органдарынын өз ара аракеттенүүсүн туура уюштуруу жана аларга белгилүү эркиндик берүү Кыргызстанда натыйжалуу жана рационалдуу мамлекеттик башкарууга жол ачат.

Конституция – негизги мыйзам, саясий-укуктук документ болуп эсептелинип, «мамлекеттик башкаруунун негизи» [7] болуп саналат. Коллегиялдуулук жана жеке башчылык негизги конституциялык принциптер катары эсептелинуүүгө тийиш, анткени укуктун теориясында укуктук принциптер түздөн-түз мыйзамда көрсөтүлөт же анын маанисинен түшүнүлөт.

Ошентип, коомдун бардык чөйрөлөрүндөгү, анын ичинде саясий, экономикалык, социалдык жана руханий маселелерди чечүүдө коллегиялдуулук жана жеке башчылык принциптеринин өркүндөтүлгөн параметрлери изилдөөнүн актуалдуулугун жана маанилүүлүгүн көрсөтүп турат.

Диссертациянын темасынын артыкчылыктуу илимий багыттар, негизги илимий программалар (долбоорлор), билим берүү жана илимий мекемелер, жүргүзүүчү негизги илимий-изилдөө иштери менен байланышы. Диссертациялык изилдөөнүн темасы Кыргыз Республикасынын 2018-2040-жылдарга өнүктүрүүнүн Улуттук стратегиясы, Кыргыз Республикасынын 2026-жылга чейин өнүктүрүүнүн Улуттук программасы жана башкаруу формалары, конституциялык мыйзамдардын негиздери боюнча билимдерди Кыргызстандын калкына жайылтуу боюнча мамлекеттик долбоорлор менен байланышкан.

Диссертациялык изилдөөнүн максаты жана милдеттери. Изилдөөнүн максаты мамлекеттик бийлик жана жергиликтүү өз алдынча башкаруу органдарындагы коллегиялдуулук жана жеке башкаруучулук ишмердүүлүгүндөгү конституциялык укуктук көйгөйлөрдү аныктоо жана илимий жактан чечүүнүн жолдорун сунуштоо.

Изилдөөнүн максатына жетүү үчүн төмөнкү **милдеттер** коюлган:

- конституциялык укук илимге таянып коллегиялдуулукта жана жеке башкаруучулукта мамлекеттик башкаруунун түшүнүгүн, белгилерин жана түрлөрүн изилдөө;

- мамлекеттик бийликтин жана жергиликтүү өз алдынча башкаруунун коллегиялдуу жана жеке башкаруу органдарынын тарыхый укуктук негиздерин изилдөө;

- мамлекеттик башкаруунун принциптери катары коллегиялдуулукту жана жеке башкаруунун конституциялык укуктук негиздерин изилдөө жана бул принциптердин артыкчылыктуулугун талдоо;

- коллегиялдуу жана жеке башкаруу органдардын ишинин негизиндеги мамлекеттик башкарууну укуктук жактан камсыз кылуунун жетишсиздигин аныктоо жана бул чөйрөдөгү мыйзамдарды өркүндөтүү боюнча сунуштарды иштеп чыгуу;

- Кыргыз Республикасында мамлекеттик коллегиялдуу өкүлчүлүктүү башкаруунун рационалдуулугун жана легитимдүүлүгүн ишке ашыруудагы көйгөйлөрүн жана аларды өркүндөтүүнүн жолдорун изилдөө;

- мамлекеттин башкаруу формаларындагы коллегиялдуу жана жеке башкаруу органдарынын калыптанышын, ордун жана таасирин изилдөө;

- мамлекеттик бийлик жана жергиликтүү өз алдынча башкаруу органдарын коллегиялдуу жана жеке башкаруу болуп классификациялоо;

- жогорку өкүлчүлүктүү жана коллегиялдуу орган катары Кыргыз Республикасынын Жогорку Кеңешинин конституциялык ыйгарым укуктарын талдоо;

- Кыргыз Республикасынын Министрлер Кабинетинин компетенциясын талдоо;

- коллегиялдуу органдардын тутумундагы шайлоо комиссияларынын конституциялык-укуктук статусун кароо жана Шайлоо жана референдум өткөрүү боюнча Борбордук комиссиянын курамын түзүү жөнүндө мыйзамдык сунуш киргизүү;

- жергиликтүү өз алдынча башкаруу органдарынын өкүлчүлүктүү органдарынын конституциялык-укуктук негиздерин талдоо жана өзгөчүлүктөрүн аныктоо;

- Кыргыз Республикасынын Президентинин конституциялык-укуктук статусунун негизинде жеке башкаруучулук принцибин ишке ашыруусуна талдоо жүргүзүү;

- жеке башчылыктагы аткаруу бийлик органдарынын укуктук статусун талдоо;

- жергиликтүү өз алдынча башкаруунун аткаруучу органдарынын конституциялык статусуна талдоо жүргүзүү жана алардын укуктук негиздерин камсыз кылган укуктук базаны жакшыртуу механизмдерин иштеп чыгуу.

Диссертациялык изилдөөнүн илимий жаңылыгы: бул диссертациялык иш Кыргызстандагы мамлекеттик бийлик жана жергиликтүү өз алдынча башкаруунун коллегиялдуу жана жеке башкаруу органдарынын саясий-укуктук

табиятына жана алардын өз ара аракеттенүү проблемаларына арналган биринчи комплекстүү изилдөөлөрдүн бири катары мүнөздөлөт. Изилдоодо укуктук мамлекетти, жарандык коомду түзүү жана демократиянын эффективдүү иштеши боюнча кыйынчылыктардын сабабдары талданып, бул көйгөйлөрдөн келип чыккан маселелер мамлекеттин коллегиялдуу жана жеке башкаруучу органдарынын өз ара аракеттенүүсүн туура эмес уюштуруусуна байланыштуу экендиги белгиленет. Ошондой эле, укуктук системанын жетишсиздиги жана башкаруу структураларынын эффективдүүлүгүн жогорулатуу үчүн сунушталган чечимдер жана сунуштар сунушталат.

Ошондой эле, изилдөөнүн илимий жаңылыгы коргоого коюлган бардык жоболор, эмгекте чыгарылган жыйынтыктар, корутундулар абсолюттук түрдө жаңы экендиги менен чагылдырылат. Атап айтканда, биринчи жолу коллегиялдуу жана жеке башкаруу органдарынын беш белгиси аныкталды жана негизделди, коллегиялдуулук принциби укуктун бардык принциптерин ишке ашыруунун негизи болуп санала тургандыгы далилденди. Парламенттин болушу гана парламентаризмдин болушун билдирбейт, анткени биринчиден, мамлекеттик коллегиялдуу органдардын мамлекеттик жеке башкаруучу органдарга үстөмдүгү зарыл, экинчиден, мыйзам чыгаруу органы аткаруу жана сот бийликтерин көзөмөлдөө боюнча ыйгарым укуктарга ээ болушу керек, үчүнчүдөн, парламентаризмге тиешелүү илимий-техникалык прогресстен жана экономиканын өнүгүшүнөн кийин жетишүү мүмкүн. Азыркы демократиялык мамлекеттин механизми ошол эле учурда адамдын жана жарандын укуктарын камсыз кылуу жана коргоо механизми болуп саналат. Биргелешкен жана массалык коррупциянын негизги себептери болуп илимий-техникалык прогресстин жоктугу, өнөр жайдын жана экономиканын өнүкпөгөндүгү, ошондой эле жеке башкаруучу органдардын мамлекеттик механизмдеринин коллегиялдык механизмдерге үстөмдүгү саналат. Мыйзамдуу киреше булактарынын жоктугу же жетишсиздиги коррупциянын өнүгүшүнө өбөлгө түзөт. Коллегиялдуу мамлекеттик башкаруу – бул жарандык коомдун жашоосунун негизи. Элдик суверенитет коллегиялдуу мамлекеттик

башкаруунун алдында ишке ашырылат. Коллегиялдуу, жеке мамлекеттик башкаруу менен тиешелүү илимий-техникалык прогресстин жана адам укуктарынын абалынын ортосундагы өз ара байланыш негизделген. Кыргыз Республикасынын Конституциясында уюштуруу жана жөнгө салуу ченемдеринин ортосундагы өз ара байланыш аныкталган жана негизделген.

Диссертациялык изилдөөнүн практикалык мааниси автордун диссертацияда камтылган жоболору, корутундулары жана сунуштары, ошондой эле айрым негизги түшүнүктөрдүн такталган аныктамалары мамлекет жана укук теориясында жана мамлекеттик башкаруу теориясындагы орун алган боштуктарды толтургандыгында турат. Автор тарабынан алынган жыйынтыктар кийинки илимий изилдөөлөрдө колдонулушу мүмкүн. Жүргүзүлгөн изилдөөнүн негизги жоболору колдонуудагы мыйзамдарды оңдоодо, ошондой эле коллегиялдуу жана жеке башкаруу органдарынын укуктук статусун жана алардын өз ара аракеттенүүсүн жөнгө салуучу мыйзамдарды даярдоодо мыйзам чыгаруу практикасында эске алынышы мүмкүн.

Диссертацияда камтылган жоболор жогорку окуу жайларында жогоруда аталган дисциплиналарды окутууда, ошондой эле «Конституциялык укук», «Муниципалдык укук» сыяктуу курстарда, ошондой эле аталган дисциплиналар боюнча окуу китептерин жана окуу куралдарын даярдоодо колдонулушу мүмкүн.

Диссертациянын коргоого коюлуучу негизги жоболору.

1. Конституциялык укуктун негизинде мамлекеттик органдардын түшүнүгүн талдоо менен мамлекеттик бийликтин коллегиялдуу жана жеке башкаруу органдарынын төмөндөгүдөй белгилери аныкталды жана негизделди:

- коллегиялдуу орган 2 же андан көп мүчөдөн турат;
- ушул белгилердин төртүнчүсүндө көрсөтүлгөн органдын башчысынын ыйгарым укуктарын кошпогондо, коллегиялдуу органдын бардык мүчөлөрү өз кызмат орундарын бирдей түрдө ээлешет жана бирдей кызматтык укуктарга ээ болушат;

- коллегиялдуу органдын башчысы бул органдын курамынан анын мүчөлөрү тарабынан шайланат жана алар тарабынан кызмат ордуна четтетилиши мүмкүн;

- коллегиялдуу органдын жетекчиси жетекчилик кылуучу органдын ишин уюштуруу үчүн зарыл болгон уюштуруу-башкаруу мүнөзүндөгү анча чоң эмес ыйгарым укуктарга ээ жана ошол органдын мүчөлөрүнө жана ушул коллегиялдуу органдын иши менен байланышпаган башка адамдарга карата жеке тартипте укук колдонуу актыларын кабыл алууга укугу жок;

- коллегиялдуу орган өзүнүн аймактык бөлүмчөлөрүн түзбөйт. Жеке башкаруучу орган бир нече мүчөдөн турушу мүмкүн экендигин кошпогондо, негизинен жогоруда саналып өткөн коллегиялдуу органдын мүнөздөмөлөрүнө карама-каршы көрсөткүчтөр жеке башкаруучу мамлекеттик органдын белгилери болуп саналат.

2. Мамлекеттин коллегиялдуу жана жеке башкаруу органдарынын иштешинин тарыхый негиздерин ачып берүүдө, алардын калыптануусунун жана өнүгүүсүнүн негизги 4 этабы аныкталды:

– биринчи этапта мамлекеттин пайда болуусунда коомдук өз алдынча башкаруунун уруулук органдары ишмердүүлүктүн коллегиялдуу же болбосо жеке башчылык мүнөзүн сактап калуу менен мамлекеттик органдарга трансформацияланганы изилденген. Бул мезгилдерде Байыркы Грецияда жана Байыркы Римде мамлекеттүүлүктүн калыптанышы, мамлекеттик механизмде коллегиялдуу органдар чоң роль ойногондугу, ал эми мамлекеттүүлүктүн пайда болушунун чыгыш жолу менен Чыгыш өлкөлөрүндө мамлекеттик жеке башкаруу ишке ашырылгандыгы белгиленген.

– экинчи этапта, Кыргызстандын тарыхынын XVI-XIX-кылымдарында кыргыздарда жеке уруу башкаруучулары менен бирге бийлердин соту, курултай сыяктуу коллегиялдуу органдар иштеген.

– үчүнчү этапта, Совет бийлигинин доорунда жаңы типтеги мамлекеттик бийлик органдары түзүлгөн: Советтердин съезддери, Борбордук аткаруу комитети, административдик-аймактык бирдиктерде депутаттардын Советтери,

эл комиссарлар Совети, эл чарба Совети, андан кийин Жогорку Совет, министрлер Совети, аларда коллегиялдуу башкаруу ишке ашырылган. Мисалы, СССРдин Жогорку эл чарба Советинин (ВСНХ) 11 адамдан турган бюросу, СССРдин эл чарба Советинин (СНХ) 15 кишиден турган коллегиясы болгон. Өз курамы боюнча коллегиялдуу болуу менен бул органдардын чарбалык жетекчиликтин тиешелүү маселелерин кароо жана чечүү үчүн арналган атайын, ошондой эле коллегиялдуу бөлүмдөрү болгон. Коллегиялдуулуктун окшош формалары бир катар мамлекеттик комитеттердин уюштуруусунда жана ишмердүүлүгүндө да орун алган (мисалы, СССРдин илимий-изилдөө иштерин координациялоо боюнча мамлекеттик комитетинин окумуштуулар кеңеши).

– төртүнчү этапта, постсоветтик мезгилде советтик башкаруу системасы реформаланып, мамлекеттик башкарууда коллегиялдуулук жана жеке башчылык принциптеринин ичинен экинчиси көбүрөөк колдонула баштады. Кыргызстанда 2021-жылдын 10-январында өткөн конституциялык референдумда эл Президентти шайлоо менен бир убакытта республиканын президенттик формасын тандап алган. Бул этапта юрист окумуштуулардын илимий эмгектеринде укуктук мамлекетти, жарандык коомду, парламентаризмди, демократияны, жергиликтүү өз алдынча башкарууну өнүктүрүү, бийликти борбордон четтетүүнү жүзөгө ашыруу, мыйзамдуулукту сактоо, адам менен жарандын укуктарын жана эркиндиктерин камсыз кылуу идеялары айтылат жана коллегиялдуулук, жеке башчылык принциптеринде жеке башчылыкка басым жасалат.

3. Мамлекеттик башкаруунун принциптери катары коллегиялдуулуктун жана жеке башкаруунун конституциялык укуктук негиздери изилденип, ал принциптер мамлекеттик органдардын уюштуруучулук – укуктук негиздеринде артыкчылыктуу экендигин белгиледи. Изилдөөдө Кыргыз Республикасынын Конституциясында белгиленген коллегиялдуу органдын түзүлүшү жана функциялары тең укуктуулук принцибине негизделингендиги аныкталды. Коллегиялдуулук принциби тең укуктуулук принцибин ишке ашырууга өбөлгө

түзөт, ал өз кезегинде адилеттүүлүктү жана укуктун бардык башка принциптерин бекитмекчи.

4. Коллегиялдуу жана жеке башкаруу органдардын ишинин негизиндеги мамлекеттик башкарууну жакшыртуу максатында Кыргыз Республикасынын «Министрлер Кабинети жөнүндөгү» Конституциялык мыйзамдын 6 – беренесинин 7 – бөлүгүнө төмөндөгүдөй өзгөртүү киргизүү сунушталды: *«Эгерде ушул берененин 6-бөлүгүндө көрсөтүлгөн мөөнөттүн ичинде Жогорку Кеңеш жаңы же кайталап киргизилген талапкерлерди карабаса же карап жана макулдук бербесе, анда Президент ушул мөөнөт аяктагандан кийин Жогорку Кеңешке Министрлер Кабинетинин Төрагасынына жана башка мүчөлөрүнүн (айрым мүчөсүнүн) кызмат ордуна башка талапкерлерди сунуштайт» [159]* жана ушул беренени 7-1 бөлүк менен төмөнкүдөй мазмунда толуктоо сунушталды: *«Эгерде ушул берененин 6-бөлүгүндө көрсөтүлгөн мөөнөттүн ичинде Жогорку Кеңеш жаңы же кайталап киргизилген талапкерлерди карабаса же карап жана макулдук бербесе, анда Президент ушул мөөнөт аяктагандан кийин Министрлер Кабинетинин Төрагасынынын жана башка мүчөлөрүнүн (айрым мүчөсүнүн) кызмат ордуна дайындоого укуктуу» [7]*. Ал эми колдонуудагы конституциялык мыйзам биринчиден, Кыргыз Республикасынын Конституциясынын 90-беренесинин 1-пунктуна каршы келет. Ал жерде «Министрлер Кабинетинин Төрагасы, анын орун басарлары жана Министрлер Кабинетинин мүчөлөрү Жогорку Кеңештин макулдугу менен Президент тарабынан дайындалат» [7] деп белгиленген. Экинчиден, Кыргыз Республикасынын Жогорку Кеңеши коллегиялдуу мамлекеттик орган болгондуктан конституцияда каралган ыйгарым укугу ишке ашыралбай калууда. Бул Конституциянын жана мыйзамдын үстөмдүгү сыяктуу мыйзамдуулук принциптерин ишке ашырууга, б.а. бардык ченемдик укуктук актылардын жана башка мамлекеттик органдардын укугун колдонуу актыларынын Конституцияга жана мыйзамдарга ылайык келишине жана мыйзамдуулуктун бирдиктүүлүгүнө, мамлекеттин бардык аймагында мыйзамдарды бирдей түшүнүүгө жана колдонууга өбөлгө түзөт. Эгерде

жогорудагы аныкталынган сунуш мыйзамга киргизилсе мамлекеттик башкаруудагы коллегиялдуу өкүлчүлүктүү органдын иши жакшырмак. Ар бир мамлекеттик коллегиялдуу орган макулдашуу жана добуш берүү жолу менен чечим кабыл алган болсо кызматтык ыйгарым укуктарында тең укуктуулук принциптери кеңири орун алмак.

5. Коллегиялдуу өкүлчүлүктүү органдардын ишин жөнгө салуучу ченемдик укуктук актылардын негизинде алардын статусу төмөнкүдөй элементтерден тураары негизделди: алардын ишинин конституциялык-укуктук негиздери; милдеттери жана функциялары; уюштуруунун жана ишмердүүлүгүнүн принциптери; кызмат мөөнөтү; ишмердүүлүк кепилдиктери; укуктар, милдеттер, жоопкерчилиги; бийликтин башка органдары менен болгон мамилелердин тартиби. Азыркы шартта башкаруучулук маалыматтын көлөмү олуттуу көбөйгөндүгү, башкаруучулук процесстердин татаалдашы, мамлекеттик-башкаруучулук ишмердүүлүктөгү көйгөйлөрдүн курчушу менен мамлекеттик аппараттын ишиндеги коллегиялдуу өкүлчүлүктүү органдардын ишинин натыйжалуулугу аны рационалдаштыруунун маанилүү фактору болуп калат.

6. Мамлекеттин башкаруу формаларындагы коллегиялдуулук жана жеке башкаруучулук принциптерине негизделинген алардын өзгөчөлүктөрү аныкталды. Алсак биринчиден, коллегиялдуу принципке парламенттик монархия, парламенттик республика, аралаш башкаруу формалары негизделген. Экинчиден, жеке башкаруу принцибине класстык-өкүлчүлүктүү монархия, абсолюттук монархия, дуалисттик монархия, республикалык башкарууда – президенттик башкаруу формасы негизделди.

7. Коллегиялдык жана жеке башкаруу органдын белгилерине ылайык коллегиялдуу органдар мамлекеттик бийликтин жана жергиликтүү өз алдынча башкаруунун төмөнкү органдары болуп саналат: Жогорку Кеңеш, Кыргыз Республикасынын Министрлер Кабинети, Жогорку сот, Конституциялык сот, Эсептөө палатасы, шайлоо комиссиялары, областтык соттор, жергиликтүү кеңештер. Президент, Министрлер Кабинетинен тышкары аткаруу органдары,

биринчи инстанциядагы соттор, прокуратура органдары, Акыйкатчы (Омбудсмен), Улуттук банк, жергиликтүү өз алдынча башкаруунун аткаруу органдары жеке башкаруу органдары болуп саналат.

8. Кыргыз Республикасынын Жогорку Кеңеши, жогорку өкүлчүлүктүү мыйзам чыгаруучу коллегиялык орган катары, Конституция боюнча кеңири укуктарга ээ. Конституциялык нормаларды аткаруу үчүн жаңы мыйзамдардын кабыл алынышы маанилүү. Кыргыз Республикасындагы Конституциянын 110-беренесине ылайык, мамлекеттик органдардын иши, тартиби жана көз карандысыздыгын камсыз кылган кепилдиктер конституциялык мыйзамдар аркылуу белгилениши керек. Бул контекстте Жогорку Кеңешти жөнгө салган мыйзамды иштеп чыгуу зарылчылыгы белгиленген. Бул мыйзам Жогорку Кеңеште коллегиялдуулук принциптерин ишке ашырууга жардам берип, Кыргыз Республикасынын парламенти мамлекеттик бийликтин жогорку органы болушу үчүн зарыл. Ошондой эле, Кыргыз Республикасынын Конституциясынын 76-беренесинин 1-бөлүгүн так баяндоо максатында, бул пунктка төмөндөгүдөй өзгөртүү киргизүү сунушталды: *«Жогорку Кеңеш – Кыргыз Республикасынын парламенти, мыйзам чыгаруу бийлигин жана өз ыйгарым укуктарынын чегинде көзөмөл кылуу милдеттерин жүзөгө ашыруучу жогорку коллегиялдуу өкүлчүлүктүү орган болуп саналат»* [7].

9. Конституциянын 85-беренесинин 4-бөлүгү мыйзам чыгаруу демилгеси укугун Кыргыз Республикасынын Министрлер Кабинетинин Төрагасына гана берет, бул коллегиялдуу органдын укуктук статусуна карама-каршы келет. Кыргыз Республикасынын 1993, 2010-жылдагы конституцияларына ылайык «мыйзам чыгаруу демилгесинин укугу бүтүндөй Өкмөткө таандык» болгон, ошондуктан 85-статьянын жогоруда аталган бөлүгүнө толуктоолорду киргизүү жана аны төмөнкүдөй редакцияда баяндоо сунушталат: «Министрлер Кабинетине».

10. Элдин мамлекетти башкаруу укугун ишке ашырууда Элдик Курултайдын ролун жогорулатуу үчүн Кыргыз Республикасынын Конституциясынын 80-беренесинин 3-бөлүгүнүн 6-пунктуна толуктоолорду

киргизүү жана аны төмөндөгүдөй өзгөртүү сунушталууда: «Шайлоо жана референдум өткөрүү боюнча борбордук комиссиянын мүчөлөрүнүн үчтөн бири Президенттин сунуштамасы боюнча, үчтөн бири Элдик Курултайдын сунуштамасы боюнча, ал эми үчтөн бири өзүнүн демилгеси менен шайлайт жана мыйзамда каралган учурларда аларды кызмат ордуна бошотот».

11. Жергиликтүү өз алдынча башкаруунун аткаруу органдарынын жетекчилеринин жоопкерчилигин күчөтүү жана жергиликтүү жамааттын жергиликтүү өз алдынча башкарууга укугун ишке ашыруу максатында аларды коллегиялдуу өкүлчүлүктүү орган катары жергиликтүү кеңештер шайлашы жана бошотуулары негиздүү.

12. Кыргыз Республикасынын Президентин кызматтан четтетүү жол-жобосун жүргүзүүдө кызыкчылыктардын кагылышын жоюу үчүн Кыргыз Республикасынын Конституциясынын 73-беренесинде Башкы прокурордун Президенттин аракетинде кылмыштын белгилери бар экендиги жөнүндө жана Конституциялык сот тарабынан айып коюунун белгиленген тартибин сактоо жөнүндө корутундуларды берүү жөнүндө ченемдерди алып салуу зарыл, анткени Конституциянын 70-беренесинин 4-бөлүгүнүн 5-пунктуна ылайык «Президент Судьялар кеңешинин сунушу боюнча Жогорку Кеңештин макулдугу менен Конституциялык соттун судьяларынын ичинен 5 жылдык мөөнөткө Конституциялык соттун төрагасын кызмат ордуна дайындайт; Конституцияда жана конституциялык мыйзамда көрсөтүлгөн тартипте Конституциялык соттун төрагасын кызмат ордуна бошотот»; Конституциянын 70-беренесинин 5-бөлүгүнүн 1-пунктуна ылайык «Жогорку Кеңештин макулдугу менен Башкы прокурорду дайындайт; мыйзамда каралган учурларда Жогорку Кеңештин депутаттарынын жалпы санынын жарымынан кем эмесинин макулдугу менен Башкы прокурорду ээлеген кызматынан бошотот» [7]. АКШ менен Франциянын конституцияларында импичмент процедурасы учурунда кандайдыр бир органдардын корутундусун берүү каралган эмес.

13. Министрлер Кабинетинин мүчөлөрүнүн жоопкерчилигин күчөтүү максатында Кыргыз Республикасынын Конституциясынын 89-беренесинин 6-

бөлүгүн төмөнкүдөй редакцияда баяндоо менен толуктоо негиздүү: «Эгерде республикалык бюджеттин аткарылышы жөнүндө отчет Жогорку Кеңеш тарабынан канааттандырыларлык эмес деп табылса, Жогорку Кеңеш Министрлер Кабинетинин мүчөлөрүнүн жоопкерчилигин карайт».

14. Демократиялык принциптерди ишке ашыруу жана Конституцияга каршы келбөө үчүн жергиликтүү өз алдынча башкаруу органдарынын көз карандысыздык принцибин сактоо керектиги белгиленди. Бул үчүн Кыргыз Республикасынын «Жергиликтүү өз алдынча башкаруу жөнүндөгү» мыйзамын «Жергиликтүү мамлекеттик администрация жана жергиликтүү өз алдынча башкаруу органдары жөнүндөгү» мыйзамдан бөлүү сунушталууда.

Изденүүчүнүн жеке салымы. Диссертация изденүүчүнүн жеке өзү аткарган илимий изилдөөсү болуп саналат, анын жүрүшүндө мамлекеттин коллегиялдуу жана жеке башкаруу органдарынын белгилери, укуктук абалы жана алардын иштөөсүнүн көйгөйлөрү изилденет. Диссертант тарабынан диссертациянын темасы, анын объектиси жана предмети өз алдынча аныкталган, изилдөөнүн максаттары жана милдеттери түзүлгөн, илимий жаңылыгы аныкталган жана диссертациянын коргоого коюлган жоболору чыгарылган.

Диссертациялык изилдөөнүн натыйжаларын апробациялоо. Изилдөөнүн негизги жоболору автор тарабынан «Эгемендүү Кыргызстандын саясий-укуктук жана социалдык-экономикалык көйгөйлөрү» (Ош мамлекеттик юридикалык институту, Ош, 2009-ж.), «Казакстан Республикасынын жер казынасы жана жер казынасын пайдалануу жөнүндөгү мыйзамдын жаңылыктары: көйгөйлөр жана перспективалар» (Аль-Фараби атындагы Казак улуттук университети, Алматы, 2011-ж.), «Садыков окуулары» - 2011-жылдын 23-сентябры (Абай атындагы КазУПУ, Алматы, 2011-ж.), «Соттук-эсперттик ишмердүүлүктүн заманбап көйгөйлөрү» (Кыргыз Республикасынын Ички иштер министрлигинин милициянын генерал-майору Э.А. Алиев атындагы Академиясы, Бишкек, 2012-ж.) аттуу эл аралык, республикалык жана аймактык илимий-практикалык конференцияларда баяндалган.

Изилдөөнүн негизги жыйынтыктары илимий басылмаларда, анын ичинде УАКтын тизмесинде сунушталган рецензияланган алдыңкы илимий журналдарда чагылдырылган жана ошондой эле автор тарабынан: «Коллегиялдуу мамлекеттик башкаруу. Укуктук мамлекеттин жана жарандык коомдун негизи» монографиясын даярдоодо пайдаланылган.

Диссертациялык изилдөөнүн жүрүшүндө алынган тыянактар жана сунуштар Ош мамлекеттик университетинин юридика факультетинин «Конституциялык укук», «Муниципалдык укук» дисциплиналарын окутуу үчүн окуу процессине киргизилген жана диссертант тарабынан жогоруда аталган курстар боюнча лекцияларды окууда жана практикалык сабактарды өткөрүүдө колдонулган.

Диссертациянын натыйжаларынын басылмаларда толук чагылдырылышы.

Диссертациянын негизги жоболору жана корутундулары алтымыш тогуз илимий макалада жана бир монографияда баяндалган. Элүү макала Кыргыз Республикасынын ЖАК тарабынан сунушталган басылмаларда жарыяланган. Жыйырма жети макала чет элдик илимий басылмаларда, алардын он жетиси РИНЦ индекстөө системасына кирген журналдарда жарыяланган. Эки макала Скопус индекстөө системасына кирген журналда жарыяланган. Он жети макала Кыргыз Республикасынын РИНЦ индекстөө системасына кирген журналдарында жарыяланган.

Диссертациянын мазмуну жана көлөмү. Диссертация негизги түшүнүктөрдүн жана терминдердин тизмесинен, киришүүдөн, төрт баптан, 16 бөлүмдөн, корутундудан, практикалык сунуштардан жана пайдаланылган адабияттардын тизмесинен турат. Диссертациянын көлөмү 255 бет. Колдонулган булактардын тизмеси 191 аталыштарды камтыйт.

I-БАП. КОНСТИТУЦИЯЛЫК УКУК ИЛИМИНДЕ КОЛЛЕГИЯЛДУУЛУК ЖАНА ЖЕКЕ БАШЧЫЛЫК МАМЛЕКЕТТИК БАШКАРУУ ПРИНЦИПТЕРИНИН ТҮШҮНҮГҮ

1.1. Конституциялык доктрина боюнча мамлекеттик органдардын түшүнүгү, белгилери жана классификациясы

Мамлекеттик механизм белгилүү блокторго, кичи системаларга бириктирилген мамлекеттик органдардын жана мекемелердин системасын билдирет, алардын жардамы менен мамлекеттин милдеттери жана функциялары ишке ашырылат.

Мамлекеттик орган – бул мамлекеттик аппараттын обочолонгон звеносу, ал белгилүү бир компетенцияга ээ болуп, мамлекеттин функцияларын ишке ашырат. Мамлекеттик органдар мамлекеттин саясий, экономикалык, социалдык жана маданий иштерин башкарууда, аткарууда жана жөнгө салууда маанилүү роль ойнойт.

Мамлекеттик башкаруу, анын ичинде юридикалык жак катары мамлекеттик орган, «саясий жана укуктук ишмердүүлүк субъекти төмөнкүдөй өзгөчөлүктөргө ээ:

- 1) мамлекеттик механизмдин негизги түзүмдүк элементи болуп саналат;
- 2) мыйзам чыгаруу жолу менен түзүлөт жана тиешелүү компетенцияга ээ;
- 3) элдик бийликтин башка органдары жана мекемелери менен координациялоодо жана субординацияда мамлекеттин функцияларын жана милдеттерин ишке ашырууга чакырылган;
- 4) юридикалык жак болуп саналат, тиешелүү түрдө юридикалык жактын бардык белгилерине ээ: уюштуруу түзүмү, мүлкү, финансылык каражаттары ж. б.;
- 5) өз компетенциясына ылайык укуктук актыларды чыгаруу мүмкүнчүлүгүнө ээ;
- 6) бөлүмдөрдөн, башкармалыктардан, департаменттерден ж. б. турган структурага ээ жана мамлекеттик кызматчылардан турат;

7) өзүнүн укуктук статусуна ылайык мамлекеттик мажбурлоо укугун ишке ашырат;

8) контролдоо-көзөмөлдөө ыйгарым укуктарына ээ;

9) белгилүү бир аймакта аракеттенет» [8].

Мамлекеттин органдарынын классификациясын талдап көрөлү. Мамлекеттик органдардын жалпыланган талдоосу аларды төмөнкү подсистемаларга бөлүүгө мүмкүндүк берет:

1) өкүлчүлүктүү коллегиялдуу, анын ичинде мыйзам чыгаруу органдары;

2) борбордук жана башка аткаруу органдары;

3) укук коргоо жана сот органдары.

Мамлекеттик органдардын мындай классификациясы бийликти бөлүштүрүү теориясына туура келет. Парламенттин негизги милдети-мыйзамдарды кабыл алуу, өкмөттү көзөмөлдөө, мамлекеттик бюджеттин аткарылышын кабыл алуу жана көзөмөлдөө. Парламенттик мамлекеттин шартында мыйзам чыгаруу органынын милдеттерине өкмөттүн курамын түзүү да кирет.

Мамлекеттин саясий турмушундагы карама-каршылыктардын биримдигинин жана күрөшүнүн философиялык мыйзамына ылайык, мыйзам чыгаруу жана аткаруу бийлиги негизги ролду ойнойт. Аткаруу бийлигинин негизги максаты мыйзамдарды аткаруу, мамлекеттик саясатты ишке ашыруу аркылуу коомдун укуктарын, эркиндиктерин жана кызыкчылыктарын камсыз кылуу болуп саналат. Аткаруу органдары мамлекеттик аппараттын салмактуу бөлүгүн түзөт. Мамлекет башчысы мамлекеттин тарыхынын узак бөлүгүндө аткаруу бийлигинин курамында болгон, ошондой эле бул бийлик бутагына өкмөт, министрликтер, административдик ведомстволор, кызматтар, фонддор, комиссиялар, департаменттер жана башка борбордук жана жергиликтүү аткаруу органдары кирет.

Сот бийлигинин чакырыгы – конституциялык, кылмыш-жаза, административдик, экономикалык, жарандык иштерди чечүү. Ушуга ылайык, бийликтин сот бутагына жалпы юрисдикциядагы соттор, конституциялык,

административдик, аскердик, транспорттук жана башка соттор кирет. Сот бийлиги материалдык жана процессуалдык мыйзамдардын негизинде ишке ашырылат.

Ошентип, бийликти бөлүштүрүү теориясына ылайык, мамлекеттик бийлик органдары мыйзам чыгаруу, аткаруу жана сот болуп бөлүнөт. Бирок бийлик бутактарынын саны жана мамлекеттик бийликтин тигил же бул бутагындагы тигил же бул мекемелердин иштеши боюнча башка концепциялар да бар. Ошентип, Бразилия, Никарагуа, Колумбия сыяктуу Латын Америкасынын өлкөлөрүндө конституциялык доктрина бийликтин төртүнчү бутагынын – классикалык үчтөн тышкары шайлоонун иштеши жөнүндө жобону чыгарган [9,129-б.]. Илимий адабияттарда да бийликтин төртүнчү бутагы катары түзүүчүнүн бар экендиги жөнүндө көз караштар айтылат. Муну менен конституцияны кабыл алуу жана коомдун өнүгүүсүнүн негизги багыттарын аныктоо үчүн элдин бийлиги же элдин атынан иш алып баруучу уюштуруу жыйыны түшүнүлөт [9,129-б.]. Биздин пикирибиз боюнча, жогоруда көрсөтүлгөн шайлоо же уюштуруу бийлиги мыйзам чыгаруу бийлигине кириши керек, анткени эл парламенттин милдетин аткарат: Конституцияны жана мыйзамдарды кабыл алуу, мамлекеттин кызмат адамдарын шайлоо. Ошондой эле көзөмөлдөөчү бийлик бар деген пикирлер айтылып жатат. Ошондой эле бийликтин өзүнчө бутагына Президент, прокуратура органдары бөлүнөт. Текшерүүчү ыйгарым укуктар жогоруда айтылган бардык үч бийлик бутагы тарабынан жүзөгө ашырылат жана прокуратура, Эсептөө палатасы, Омбудсмен сыяктуу текшерүүчү органдар бийликтин тигил же бул бутактарына түздөн-түз баш ийүүгө тийиш. Президент, жогоруда айтылгандай, аткаруу бийлигин билдирет. Тигил же бул органдарды бийликтин үч бутагынан ашыкча өзүнчө бутактарга киргизүү биздин пикирибиз боюнча элдик суверенитетке шек келтирет. Органдар алардын даражасын көтөрүү жана ыйгарым укуктарын элге зыян келтирүү үчүн эмес, элге кызмат кылуу үчүн түзүлөт. В.С. Четвернин бийлик бутактарынын санын үчтөн ашык көбөйтүү маселеси боюнча, үч бийлик бутагынан тышкары: мыйзам чыгаруу, аткаруу

жана сот бийликтери түзүлгөн өлкөлөрдө бийликти бөлүштүрүү жүргүзүлгөн эмес же ал олуттуу түрдө бузулган деген ойду айткан [10, 579-б.].

Конституциялык илимде мамлекеттик органдар дагы башка критерийлер боюнча бөлүнөт. Конкреттүү субъекттерден ыйгарым укуктарды алууга жараша мамлекеттик органдар баштапкы жана туунду болуп бөлүнөт. Баштапкы органдар мисалы, президент, коллегиялдуу өкүлчүлүк органдары бийликти элден, шайлоо аркылуу алат, же мурунку монархтан тактыга мураскордук аркылуу, б.а. монарх бийликти алат. Туунду органдар башка органдардан ыйгарым укуктарды алышат, б.а. алар баштапкы органдар тарабынан шайланат же дайындалат. Борбордук текшерүү жана көзөмөлдөө органдары, сот, аткаруу жана башка органдар туунду болуп классификацияланат.

Чечилип жаткан маселелердин чөйрөсү боюнча мамлекеттик органдардын атайын жана жалпы компетенциялары бар. Конституцияда белгиленген мамлекеттин функцияларынын бирин гана жүзөгө ашырган же бир тектүү иш менен алектенген мамлекеттик органдар өзгөчө компетенциядагы органдар болуп саналат, мисалы, коргоо министрлиги, саламаттыкты сактоо министрлиги. Жалпы компетенциядагы органдар – мамлекеттин бардык функцияларын же көпчүлүгүн ишке ашыруучу же аларды ишке ашыруу менен байланышкан органдар, мисалы, өкмөт, парламент, президент.

Конституциядагы ыйгарым укуктарга ылайык, мамлекеттик органдар жогорку жана жергиликтүү болуп бөлүнөт. Жогорку органдар, мисалы, Парламент, Президент, Министрлер Кабинети, бүтүндөй өлкөнүн аймагында иш жүргүзүшөт. Жергиликтүү мамлекеттик органдар облустарда, райондордо жана башка административдик-аймактык бирдиктерде иштейт. Алар калк менен түздөн-түз байланышып, көрсөткөн кызматтарын жергиликтүү шарттарга ылайыкташтырып, жергиликтүү көйгөйлөрдү чечүүгө багытталган. Жергиликтүү өз алдынча башкаруу органдары мамлекеттик жогорку органдардан айырмаланып, жергиликтүү деңгээлде маанилүү роль ойнойт. Анын себеби, алар жергиликтүү көйгөйлөрдү жана муктаждыктарды туруктуу жана натыйжалуу чечүүгө мүмкүнчүлүк берет, анткени алар аянттагы реалдуу

кырдаалды жакшы билишет. Мындай органдар жергиликтүү өзгөчөлүктөрдү, экологиялык шарттарды, экономикалык жана социалдык жагдайларды эске алуу менен, жарандардын кызыкчылыктарын камсыз кылууга аракет кылат. Алардын ишинин көлөмү жана коомчулукка таасири, жергиликтүү калктын жашоосун жакшыртуу жана туруктуулукту камсыз кылуу үчүн негизги факторлордун бири болуп саналат.

Конституцияда жана конституциялык мыйзамдарда берилген өз ыйгарым укуктарын жүзөгө ашыруунун узактыгы боюнча мамлекеттик органдар туруктуу жана убактылуу болуп бөлүнөт. Эгерде мамлекеттик органдар өз ишинин мөөнөттөрүн чектөөсүз иштешсе, алар туруктуу, мисалы, мыйзам чыгаруу бийлиги, депутаттардын кезектеги шайлоолоруна карабастан, бул орган дайыма бар. Убактылуу органдар кандайдыр бир көйгөйлөрдү чечүү үчүн же туруктуу мамлекеттик органдар түзүлгөнгө чейин түзүлөт, мисалы, убактылуу өкмөттөр, администрациялар, комиссиялар ж.б.

Конституциядагы каралган уюштуруучулук ишмердүүлүгүн ишке ашыруудагы ынандыруу жана мажбурлоо ыкмаларынын колдонулушуна жараша мамлекеттик органдар куралдуу жана куралсыз болуп бөлүнөт. Куралдуу түзүмдөргө аскер, сот, укук коргоо органдары, мамлекеттик коргоо органдары ж.б. кирет. Куралсыз органдарга өз ишинде күч колдонууга таянбаган органдар кирет.

Мамлекеттик органдарды коллегиялдуу жана жеке башчылыкка классификациялоо маселеси боюнча ар кандай пикирлер бар. В.А. Четверниндин пикири боюнча мамлекеттик орган бир же бир нече кызмат адамдарынан жана биринчилерди тейлеген техникалык аппараттан турушу мүмкүн. Бул белги боюнча мамлекеттин органдары коллегиялдуу жана жеке баш ийүүчү болуп бөлүнөт. Жеке башкаруучу орган бир кызмат адамын билдирет. Президент жеке башкаруучу орган катары кызмат адамынан айырмаланат, ал өзүнчө мамлекеттик орган эмес, анткени биринчиси мамлекеттин кызмат адамы жана органы болуп саналат [10, 567-568-б.]. В.А. Четверниндики туура, бир чечүүчү кызмат адамынан турган орган жеке

башкаруучу, мисалы, жогоруда айтылгандай президент, акыйкатчы. Бирок, В.А. Четвернин бир нече чиновниктерден турган орган коллегиялдуу болуп саналат деп тастыктоосу далилдерди талап кылат. Мисалы, көпчүлүк райондук соттордо, Бишкек шаарындагы шаардык, райондук соттордо бир нече судьялар иштешет, бирок алар ишти жеке өздөрү карашат. Демек, жогоруда аталган сотторду жеке башкаруучу органдар деп атоого болот. Же болбосо көптөгөн мүчөлөрдөн турган Кыргызстандын Министрлер Мабинетин бул сөздүн толук маанисинде коллегиялдуу деп атамакчыбыз. Мамлекеттик органдарды коллегиялдуу жана жеке башкаруучулук деп классификациялоо маселеси боюнча башка окумуштуулар да өз көз караштарын айтышат. Алсак, В.Д. Переваловдун пикири боюнча, мамлекеттик органдарды коллегиялдуу жана жекече деп бөлүүнүн критерийлери чечимдерди кабыл алуунун ыкмалары жана алардын ишинин стили болуп саналат [11, 84-б.]. А.В. Малько мамлекеттик органдар компетенцияны ишке ашыруу ыкмасына жараша коллегиялдуу жана жеке башкаруучу болуп бөлүнөт деп эсептейт [12, 66-б.]. Биз профессор В.Д. Переваловдун пикирине кошулабыз, ал мамлекеттик органдарды коллегиялдуу жана жеке башчылык деп бөлүүнүн кыйла так негизин билдирет жана чечимдерди кабыл алуу ыкмасынын негизинде мамлекеттик органдар коллегиялдуу жана жеке башкаруучу болуп бөлүнөт деген ойду билдиребиз. Коллегиялдуу органдарда (өкүлчүлүктүү органдар, сот арачыларынын коллегиялары) чечимдер макулдашуу жана добуш берүү боюнча кабыл алынат, жеке башкаруу органдарында (президент, аткаруучу, айрым сот органдары) чечимди бир кызмат адамы жеке өзү кабыл алат.

Бардык мамлекеттик жана муниципалдык органдар чечим кабыл алууга укуктуу. Бул органдардын чечимдери укуктук актылардын, анын ичинде ченемдик, түшүндүрмө, укукту колдонуу, соттук практика жана алдын алуу чаралары формасында чагылдырылат. Ал ошондой эле мамлекеттик башкаруу чөйрөсүндө башкаруу-уюштуруу, жол-жоболук, чарбалык жана башка мамлекеттик жана муниципалдык органдар тарабынан чечимдерди кабыл алуунун белгилүү бир формасы катары дагы каралышы мүмкүн.

Коллегиялдуу органдарда чечим макулдашуу жана добуш берүү жолу менен жогоруда айтылгандай органдын бардык курамы тарабынан кабыл алынат. Жогоруда аталган белгилерге ылайык коллегиялдуу органдар болуп парламент, жергиликтүү коллегиялдуу өкүлчүлүктүү органдар (кеңештер), сот арачыларынын коллегиялары жана башка коллегиялдуу сот органдары саналаары талашсыз. Кыргыз Республикасында элдик бийликтин коллегиялдуу органдары болуп Жогорку Кеңеш [13], жергиликтүү кеңештер: айылдык аймактардын кеңештери; шаардык кеңештер; [14] облустук жана Жогорку сот, шайлоо комиссиялары жана сот арачыларынын коллегиялары саналат.

Жеке башкаруучу органдарда чечимди ушул органдын башчысы жеке өзү же болбосо ушул органда иштеген кызмат адамдары жеке өзү кабыл алат. Жогоруда аталган белгилерге ылайык азыркы дүйнөдө жеке башкаруу органдары болуп республиканын президенти, жеке башкаруу мамлекеттин сот жана башка борбордук органдары, жергиликтүү өз алдынча башкаруунун аткаруу органдары кирмекчи. Мисалы, Афина мамлекетинин гүлдөп турган мезгилинде кызмат орундарынын басымдуу бөлүгү коллегиялдуу болгон [15, 115-б.]. Спартадагы эфора чиновниктери көпчүлүк добуш менен чечим кабыл алган бирдиктүү коллегия катары иш алып барышкан [15, 121-б.]. Байыркы Римде Афинадагыдай эле бардык магистратуралар коллегиялдуу болгон – бир кызматка бир нече адам шайланган (бир диктатор дайындалган). Бирок Римдеги коллегиялдуулуктун өзгөчөлүгү ар бир магистрат өз алдынча чечим чыгарууга укуктуу болгон. Бул чечим анын кесиптеши тарабынан жокко чыгарылышы мүмкүн (интерцессия укугу) [15, 132-133-б.]. Ошентип, гипотетикалык чечим жокко чыгарылбашы үчүн, аны коллегиялдуу органдын мүчөлөрүнүн ортосунда алдын ала макулдашуу жана бир пикирге келүү зарыл болгон. Кыргызстандагы жеке башкаруучу органдарга мамлекеттеги көпчүлүк органдар кирет: Кыргыз Республикасынын Президенти [16], аткаруу органдары, райондук, шаардык соттор жана башка органдар [17]: прокуратура [18], Улуттук банк, Акыйкатчы (Омбудсмен). Чечим кабыл алуу процедурасы укуктук мамлекетте өтө маанилүү. Чечим кабыл алуу тартибинин тууралыгы

мыйзамдуу, адилеттүү чечимдерди кабыл алуу үчүн олуттуу мааниге ээ, бул өз кезегинде коомдо мыйзамдуулуктун, адилеттүүлүктүн, укуктук тартиптин бекитилишине жана коомдун коопсуз жана бакубат жашоосунун кепилдигине өбөлгө түзөт.

Жеке башкаруучу органдарда чечимди башка адамдардын макулдугусуз жеке кызмат адамы кабыл алат, мисалы, Президенттин жарлыгын чыгаруу, министрдин, акимдин буйругун кабыл алуу, жеке судья тарабынан чечим же өкүм чыгаруу. Жеке башкаруу органдарындагы кызмат адамдары кызматтык кылмыштарды жасоого көбүрөөк ыкташат.

Жогоруда жүргүзүлгөн конституциялык-укуктук талдоонун негизинде төмөнкү тыянакка келүүгө болот. Мамлекеттик бийликтин жана жергиликтүү өз алдынча башкаруунун коллегиялдуу жана жеке башкаруу органдары төмөндөгүдөй белгилерге ээ болушат:

- 1) коллегиялдуу орган 2 же андан көп мүчөдөн турат;
- 2) ушул белгилердин 4-пунктунда көрсөтүлгөн органдын башчысынын ыйгарым укуктарын кошпогондо, коллегиялдуу органдын бардык мүчөлөрү өз кызмат орундарын бирдей түрдө ээлешет жана бирдей кызматтык укуктарга ээ болушат;
- 3) коллегиялдуу органдын башчысы бул органдын курамынан анын мүчөлөрү тарабынан шайланат жана алар тарабынан кызмат ордунан четтетилиши мүмкүн;
- 4) коллегиялдуу органдын жетекчиси жетекчилик кылуучу органдын ишин уюштуруу үчүн зарыл болгон уюштуруу-башкаруу мүнөзүндөгү анча чоң эмес ыйгарым укуктарга ээ жана ошол органдын мүчөлөрүнө жана ушул коллегиялдуу органдын иши менен байланышпаган башка адамдарга карата жеке тартипте укук колдонуу актыларын кабыл алууга укугу жок;
- 5) коллегиялдуу орган өзүнүн аймактык бөлүмчөлөрүн түзбөйт. Жеке башкаруучу орган бир нече мүчөдөн турушу мүмкүн экендигин кошпогондо, негизинен жогоруда саналып өткөн коллегиялдуу органдын мүнөздөмөлөрүнө

карама-каршы көрсөткүчтөр жеке башкаруучу мамлекеттик органдын белгилери болуп саналат.

Белгилүү болгондой, азыркы учурда Батыш Европанын, Түндүк Американын, Япониянын, Австралиянын, Жаңы Зеландиянын ж.б. бардык өнүккөн өлкөлөрүндө мамлекеттик механизмде коллегиялдуу органдар: парламенттер, өкүлчүлүктүү жергиликтүү өз алдынча башкаруу органдары жана сот арачылары басымдуулук кылат. Бул өлкөлөр негизинен парламенттик республикалар (Германия, Италия ж.б.) же парламенттик монархиялар (Улуу Британия, Швеция, Испания, Япония ж. б.). Адамзат тарыхында коллегиялдуу башкарылуучу мамлекеттер бирдиктүү органдар үстөмдүк кылган мамлекеттерге караганда кыйла өнүккөн деген мыйзам ченемдүүлүктү байкоого болот. Бул мыйзам-ченемдүүлүк төмөнкү таблицада көрсөтүлгөн.

Дүйнөнүн айрым өлкөлөрүндө мамлекеттик коллегиялдуу органдардын бар болуусунун жана жеке башкаруу органдарга караганда басымдуулугунун таблицасы.

Таблица 1.

№	Өлкө	Колдонуудагы Конституция кабыл алынган жыл	Парламент же атайын коллегия тарабынан мамлекет башчысын же аткаруу бийлигинин башчысын шайлоо	Сот арачыларынын же элдик соттордун өлкөнүн сот системасында болушу	Жергиликтүү коллегиялдуу өкүлчүлүк орган тарабынан административдик-аймактык бирдиктин же жергиликтүү өз алдынча башкаруунун аткаруу органынын башчысын шайлоосу
1	АКШ	1787	+	+	+
2	Улуу Британия	Конституциялык мыйзамдардын жыйындысы	+	+	+
3	Франция	1958	-	+	+
4	Италия	1947	+	+	+

5	Германия	1949	+	+	+
6	Япония	1947	+	-	+
7	Испания	1978	+	+	+
8	Швейцария	1874	+	+	+
9	Австрия	1920	-	+	+
10	Бельгия	1831	+	+	+
11	Греция	1975	+	+	+
12	Дания	1953	+	+	+
13	Норвегия	1814	+	+	+
14	Ирландия	1937	+	+	+
15	Люксембург	1868	+	+	+
16	Нидерланды	1983	+	+	+
17	Австралия	1900	+	+	+
18	Жаны Зеландия	Конституциялык мыйзамдардын жыйындысы	+	+	+
19	Канада	Конституциялык мыйзамдардын жыйындысы	+	+	+
20	Мальта	1974	+	+	+
21	Китай	1982	+	+	+
22	Индия	1950	+	-	-
23	Индонезия	1945	+	-	-
24	Египет	1971	-	-	-
25	Бразилия	1988	-	+	-
26	Мексика	1917	-	-	-
27	Боливия	1947	-	-	-
28	Польша	1997	-	-	-
29	Румыния	1991	-	-	-
30	Венгрия	1949	+	-	-
31	Болгария	1991	-	-	-
32	Монголия	1992	-	-	-
33	Литва	1992	-	-	-
34	Россия	1993	-	+	-
35	Украина	1996	-	-	-
36	Беларусь	1994	-	-	-
37	Казакстан	1995	-	+	-

38	Өзбекстан	1991	-	-	-
39	Кыргызстан	2021	-	-	-
40	Түркмөнстан	1992	-	-	-
41	Тажикстан	1994	-	-	-
42	Грузия	1995	-	-	-
43	Армения	1995	-	-	-
44	Азербайжан	1995	-	-	-
45	Молдова	1994	+	-	-

+ -бар,

- - жок.

Парламент же атайын коллегия тарабынан мамлекет башчысын же аткаруу бийлигинин башчысын шайлоо, өлкөнүн сот системасында сот арачыларынын же элдик соттордун болушу, администрациялык-аймактык бирдиктин же жергиликтүү өз алдынча башкаруунун аткаруу органынын башчысын жергиликтүү коллегиялдуу өкүлчүлүктүү орган тарабынан шайлоо коллегиялдуу мамлекеттик башкаруунун элементтеринин жана токтотуучу жана каршы салмактуулук тутумунун үчилтиги болуп саналат.

Дүйнөнүн башка өлкөлөрүнө карата жогоруда аталган мыйзам ченемдүүлүктү индукция жана дедукция методдорунун жардамы менен конституциялык укукту изилдөө, биринчи кезекте коллегиялдуу органдардын бар же жок экендигин, коллегиялдуу жана бир баш ийүүчү органдардын укуктук статусун жана тигил же бул мекемелердин басымдуулук кылгандыгын аныктоо менен тастыктоого болот.

Жогоруда айтылгандай, Байыркы Грецияда жана Римде мамлекетте коллегиялдуу органдар үстөмдүк кылган: мисалы, демократиялык Байыркы Грецияда бардык органдар: элдик жыйын, архондор коллегиясы, ареопаг, беш жүз кеңеш, гелией (гелиэя) коллегиялдуу болгон; республикалык Байыркы Римде мамлекетте элдик чогулуштар, сенат, коллегиялдуу магистратуралар үстөмдүк кылышкан [19, 147-175-б.]. Байыркы Греция жана Байыркы Рим кеңири империяларды негиздеген күчтүү өнүккөн экономикасы жана маданияты болгон. Орто кылымдагы шаар-Венеция, Генуя республикалары,

аларда шаардык өкүлчүлүктүү жыйындар башкарууну жүзөгө ашырышкан. экономиканын, маданияттын өнүгүшүндө жогорку натыйжаларга жетишкен.

Коллегиялдуу органдар жеке башкаруу органдарга үстөмдүк кылган учурда өлкөдө демократия өнүгөт, адам укуктары менен эркиндиктерин коргоо үчүн шарттар түзүлөт, анткени коллегиялдуу органда жогоруда айтылгандай мыйзамдын бузулушуна каршы туруу үчүн тоскоолдуктар түзүлөт.

РСФСРдин 1918-жылдын 10-июлундагы Конституциясынын 1-главасынын 1-бөлүмүнүн 1-пунктунда Россия жумушчу, жоокерлер жана дыйкандар депутаттарынын Советтеринин Республикасы деп таанылганы жазылган [20]. Бардык жерде бардык бийлик ушул кеңештерге таандык. 1977-жылдын 7-октябрындагы СССРдин Конституциясынын 2-статьясына ылайык СССРде бүткүл бийлик элге таандык, ал мамлекеттик бийликти СССРдин саясий негизин түзгөн эл депутаттарынын кеңештери аркылуу ишке ашырат [21]. Мамлекеттик бийликтин бардык башка органдары эл депутаттарынын кеңештерине отчет берет жана анын көзөмөлүндө болот.

Ошентип, бардык бийлик кеңештерге – айылдык кеңештерден баштап СССРдин Жогорку Советине чейинки коллегиялдуу өкүлчүлүктүү органдарга таандык болуусу керек эле, алар өз алдынча аткаруу комитеттерин түзүшү керек болгон. Сот системасында иштерди коллегиялдуу караган элдик соттор болгон. Бирок, Советтер Союзундагы кеңештерге мамлекеттик бийликти толук ишке ашырууда СССРдин коммунисттик партиясы каршы чыккан, ал 1977-жылдын 7-октябрындагы СССРдин Конституциясынын 6-беренесине ылайык, бул мамлекеттик саясий системасынын өзөгү болгон, советтик коомду өнүктүрүүгө багытталган, ССР Союзунун ички жана тышкы саясатынын багытын аныктаган ж.б. Ошентип, шайлоону жана мамлекеттик кызматтарга дайындоолорду Советтер Союзунун Коммунисттик Партиясы алдын ала аныктаган.

Советтик башкаруунун өкүлчүлүктүү системасы үчүн акыркы кыйратуучу күч болуп советтердин айрым ыйгарым укуктарын аткаруу бийлик органдарына өткөрүп берүүгө багытталган мамлекеттик бийликти кайра куруу

болуп калды. Кытайда [22], КНДРде [23], Куба [24] сыяктуу кээ бир социалисттик өлкөлөрдө мамлекеттик механизмде үстөмдүк кылуучу позицияны ар түрдүү денгээлдеги эл өкүлдөрүнүн жыйындары ээлеген учурда өкүлчүлүктүү коллегиядуу башкаруу системасы сакталып калган.

Кыргызстанда 2021-жылдын 11-апрелинде референдум өтүп, ошол эле жылдын 5-майында күчүнө кирген Кыргыз Республикасынын жаңы Конституциясы кабыл алынган. Колдонуудагы Конституцияга ылайык, өлкөдө президенттик башкаруу формасы орун алды [7].

Тыянактар:

Жогоруда аталган көрсөткүчтөргө жетишкенден кийин же аларга жетишүү процессинде өлкөбүздө демократияны, мыйзамдуулукту, укуктук тартипти жана маданиятты өнүктүрүү, кыргыз мамлекеттүүлүгүн күчөтүү максатында төмөндөгүлөрдү белгилемекчибиз:

1. Мамлекеттик бийликтин жана жергиликтүү өз алдынча башкаруунун коллегиялдуу жана жеке башкаруу органдарынын белгилери аныкталган жана негизделген. Коллегиялдуу органдын белгилери болуп төмөнкүлөр саналат: 1) коллегиялдуу орган 2 же андан көп мүчөдөн турат; 2) ушул белгилердин 4-пунктунда көрсөтүлгөн органдын башчысынын ыйгарым укуктарын кошпогондо, коллегиялдуу органдын бардык мүчөлөрү өз кызмат орундарын бирдей түрдө ээлешет жана бирдей кызматтык укуктарга ээ болушат; 3) коллегиялдуу органдын башчысы бул органдын курамынан анын мүчөлөрү тарабынан шайланат жана алар тарабынан кызмат ордунан четтетилиши мүмкүн; 4) коллегиялдуу органдын жетекчиси жетекчилик кылуучу органдын ишин уюштуруу үчүн зарыл болгон уюштуруу-башкаруу мүнөзүндөгү анча чоң эмес ыйгарым укуктарга ээ жана ошол органдын мүчөлөрүнө жана ушул коллегиялдуу органдын иши менен байланышпаган башка адамдарга карата жеке тартипте укук колдонуу актыларын кабыл алууга укугу жок; 5) коллегиялдуу орган өзүнүн аймактык бөлүмчөлөрүн түзбөйт. Жеке башкаруучу орган бир нече мүчөдөн турушу мүмкүн экендигин кошпогондо, негизинен жогоруда саналып өткөн коллегиялдуу органдын мүнөздөмөлөрүнө карама-

каршы көрсөткүчтөр жеке башкаруучу мамлекеттик органдын белгилери болуп саналат.

2. Жогоруда аталган белгилерге ылайык Кыргыз Республикасында Жогорку Кеңеш, Министрлердин Кабинети, жергиликтүү кеңештер, облустук соттор, Жогорку сот, Конституциялык сот, Эсептөө палатасы, шайлоо комиссиялары, коллегиялдуу органдар болуп саналат; Президент, Министрлердин Кабинетинен тышкары аткаруу органдары, жергиликтүү өз алдынча башкаруунун аткаруу органдары, биринчи инстанциядагы соттор, прокуратура органдары, Акыйкатчы (Омбудсмен), Улуттук банк жеке башкаруу органдары болуп саналат.

3. Мамлекеттик башкарууда коллегиялдуу органдар үстөмдүк кылган өлкөлөр коомдун жашоосунун бардык чөйрөлөрүндө өнүккөн, ал эми башкарууда жеке башкаруу органдары жогору турган мамлекеттер негизинен жогоруда аталган бардык көрсөткүчтөр боюнча артта калган өлкөлөр болуп саналат. Бул туруктуу мыйзам ченемдүүлүк адамзат тарыхында мамлекеттүүлүк пайда болгондон баштап байкалып келет.

4. Коомду башкарууда коллегиялдуу органдардын ролун андан ары күчөтүүгө багытталган реформаларды жүргүзүү зарыл. Жергиликтүү кеңеш тарабынан кошумча ыйгарым укуктарды берүү, сот адилеттигин ишке ашыруу процессинде сот арачыларынын ролун күчөтүү ж. б. зарыл.

1.2. Мамлекеттин коллегиялдуу жана жеке башкаруу органдарынын иштешинин тарыхый-укуктук аспектилери

Алгачкы-жамааттык түзүлүштө, мамлекеттүүлүк жок кезде коллегиялдуу жана жеке башкаруу органдары болгон. Мамлекетке чейинки коомдогу коллегиялдуу орган коомдун бардык жашы жеткен мүчөлөрүнүн чогулушу, жеке башчылык органдар жыйын тарабынан шайланган уруу башчылар, аскер башчылары болгон. Коомдук өз алдынча башкаруунун коллегиялдуу жана жеке башкаруу органдарынын пайда болуу жана иштөө процесси алгачкы жамааттык

тартиптин катаал шарттарында жашоонун өзү тарабынан жазылган. Турмуш ишмердүүлүгүнүн бардык стратегиялык, негизги маселелерин бүткүл уруу биргелешип чечкен, антпесе коомчулук ошол катаал турмуштук шарттарда жок болуп кетүү коркунучуна дуушар болгон, ал эми анча маанилүү эмес жана тактикалык милдеттер тиешелүүлүгүнө ылайык уруу башчылар жана аскер башчылары тарабынан чечилген.

Мамлекеттин пайда болушу менен коомдук өз алдынча башкаруунун бул уруулук органдары ишмердүүлүктүн коллегиялдуу же болбосо жеке башчылык мүнөзүн сактап калуу менен акырындык менен мамлекеттик органдарга трансформацияланган. Мамлекет жана укук теориясында мамлекеттин пайда болушунун эки негизги жолу бар: батыш (европалык) жана чыгыш (азиялык өндүрүш ыкмасы) [25, 26-27-б.]. Батыш жолу менен мамлекеттер пайда болгондо – бул Байыркы Грецияда жана Байыркы Римде мамлекеттүүлүктүн калыптанышы, мамлекеттик механизмде коллегиялдуу органдар чоң роль ойногон. Бул мамлекеттерде өкүлчүлүктүү коллегиялдуу органдар аркылуу ишке ашырылуучу өкүлчүлүктүү демократия биринчи жолу өнүккөн. Мыйзам чыгаруучу гана эмес, аткаруу жана сот органдары да коллегиялдуу болгон. Мамлекеттердин пайда болушунун чыгыш жолу боюнча коллегиялдуу органдардын ролу маанисиз болуп калды же алар таптакыр иштебей калды, натыйжада чыгыш мамлекеттеринин абсолюттук көпчүлүгүндө чыгыш деспотиясы деп аталган саясий бийликти жүзөгө ашыруунун антидемократиялык, ырайымсыз каражаттарын жана ыкмаларын колдонгон жалгыз башкаруучунун башкаруусу өнүгө баштады. «Байыркы Римде, империянын мезгилинде, принципалдуу этап башталгандан баштап, жеке башчылык принциби Рим мамлекетин башкарууда коллегиялдуулук принцибине үстөмдүк кыла баштаган. Доминат мезгилинде император Римдин толук жалгыз башкаруучусу болуп калат. Б.з. 476-жылы Батыш Рим империясынын кулашы менен Орто кылымдар башталат. Бул доордо мамлекеттердин басымдуу көпчүлүгүндө бирдиктүү башкарууга негизделген башкаруунун монархиялык формасы болгон. Европанын Генуя, Венеция,

Флоренция, Любек, Новгород, Псков жана башка эркин шаарларында гана көз карандысыз республикалар болгон, мында коллегиялдуу органдар шаарды башкарууда маанилүү роль ойногон» [26, 131-133-б.]. XIII-кылымдан мүлктүк-өкүлчүлүк институттары түзүлүп, монархтын ыйгарым укуктары чектелип турганда, мүлктүк-өкүлчүлүктүү монархия өнүгө баштаган. Англияда 1265-жылы парламент, 1302-жылы Францияда Генералдык штаттар түзүлгөн [27, 249-б.], Польша-Литва Шериктештигинде XVI-XVIII-кылымга чейин Сейм иштеген, Орус падышачылыгында Земский собору XVI-кылымдын ортосунан XVII-кылымдын аягына чейин 1302-жылы түзүлгөн. Россия падышачылыгындагы Земский собор монархтын тушунда кеңешүүчү ролду аткарганын белгилей кетүү керек. XVII-кылымдагы буржуазиялык революциянын натыйжасында Англияда парламенттик монархия жогорку мамлекеттик бийликти жүзөгө ашырууда өкүлчүлүктүү, коллегиялдуу орган – парламенттин жетектөөчү ролу астында мамлекеттик башкаруу формасы катары туруктуу орноду. Бул окуядан бир кылым өткөндөн кийин, XVIII-кылымдын аягында АКШ менен Францияда да буржуазиялык-демократиялык революциялар болуп, мамлекеттик коллегиялдуу башкаруусу бар республикалардын түзүлүшүнө алып келген. Кийин XIX-XX-кылымдарда Батыш Европа өлкөлөрүндө, Японияда, Австралияда, Жаңы Зеландияда жана башка кээ бир өлкөлөрдө парламентаризм башкаруу формасы катары мамлекеттик механизмде парламенттин үстөмдүк кылган абалда өнүккөн [26, 131-133-б.].

XX-кылымда социалисттик өлкөлөр пайда болуп, өнүгүп, анда кеңештердин бийлиги өкүлчүлүктүү, коллегиялдуу органдар катары таанылат жана жүзөгө ашырылат, бирок жалгыз Коммунисттик партиянын жетектөөчү ролу астында. Өнүккөн капиталисттик өлкөлөргө социалисттик өлкөлөр каршы турган биполярдуу дүйнөнүн мезгилинде, бул өлкөлөрдөн башка капиталисттик же социалисттик өнүгүү жолун тандап алган өнүгүп келе жаткан өлкөлөр болгон. 1980-жылдардын аягында, 1990-жылдары өлкөлөрдүн социалисттик системасынын кыйрашы менен дүйнөдө бир нече гана социалисттик өлкөлөр

калган. Өнүгүп келе жаткан же үчүнчү дүйнө деп аталган өлкөлөрдө учурда мамлекеттик башкарууда жеке башкаруучу органдарынын артыкчылыгы менен башкаруунун республикалык же монархиялык формасы жүзөгө ашырылууда [26, 131-133-б.].

Мамлекеттердин түзүлүшүнөн тартып мамлекеттин механизми өнүккөн жана татаалдашкан, жаңы органдар пайда болгон, мурдагы органдар аткарган функцияларына ылайык өзүнчө мекемелерге бөлүнгөн. Коллегиялдуу жана бирдиктүү органдар жогоруда айтылгандай эволюциялык жана революциялык жол менен өнүккөн. Мамлекеттин бул органдары элдин, мамлекеттик органдардын, жогорку рангдагы коомдук ишмерлердин жана мамлекеттик чиновниктердин каалоосу боюнча түзүлгөн же тигил же бул ыйгарым укуктарга ээ болгон. Мамлекеттик органдарды түзүү процесси адамзаттын мурдагы тажрыйбасына, ошондой эле мамлекеттик, коомдук ишмерлердин, юристтердин, философтордун жана башка окумуштуулардын эмпирикалык жана теориялык изилдөөлөрүнө негизделген [26, 131-133-б.].

Мамлекеттик жана коомдук башкаруунун өнүгүшү менен бул институттар жөнүндөгү доктриналар да өнүккөн. Байыркы философтор жана юристтер Платон [28], Аристотель [29], Цицерон [30] жана башкалар мамлекет жана анын формалары жөнүндө эмгектеринде чагылдырышкан. Антикалык доордун эң улуу ойчулдарынын бири Платон, мисалы, «идеалдуу мамлекетти» башкаруунун идеалдуу формасы, «мыктылар жана ак-сөөктөр» «азчылыктын мыйзамдуу бийлиги» - аристократия – деп эсептеген. Мындан тышкары, алардан «мыйзамдуу монархия» деп эсептелген — падышалык бийлик жана «мыйзамсыз» — олигархия айырмаланган жана бөлүнгөн. Платон мамлекеттик турмуштун динамикасы жана адам табиятынын, анын формаларынын бузулушунан улам өзгөрүү жөнүндө бүтүндөй окууну жараткан. Бул окуу боюнча идеалдуу мамлекет жана анын аристократиялык формасы түбөлүктүү эмес. Мамлекет деградацияга учурап, ага карата формаларын ошол эле багытта өзгөртө алат [26, 131-133-б.].

Платондун шакирти жана ошол эле учурда анын сынчысы болгон Аристотель да мамлекеттин формаларынын көп түрдүүлүгү жөнүндөгү көз карашын өнүктүрдү. Мамлекеттин формасын мамлекеттеги жогорку бийлик тарабынан персоналдашкан система катары карап, Аристотель аны башкаруучулардын санына жараша (бир, аз же көпчүлүк), монархия, аристократия же саясий-демократия деп аныктаган. Мамлекеттин бул формаларын ал «туура» деп эсептеген, анткени аларда башкаруучулардын жалпы пайдасы көрүнүп турган. Бул «туура» формалардын ар бири оной эле бурмаланып, тиешелүү «туура эмес» формаларга – тиранияга, олигархияга же охлократияга айланышы мүмкүн. Аристотелдин пикири боюнча башкаруучулар «туура эмес» формаларды жеке максаттар үчүн гана колдонушкан [26, 131-133-б.].

Мамлекеттик формаларды изилдөөдө байыркы грек ойлогор Байыркы Римде да өнүккөн. Цицерон (б. з. ч. 106-43-ж.), мисалы, башкаруучулардын санына жараша мамлекеттин үч жөнөкөй формасын (падыша бийлиги – монархия, оптиматтардын бийлиги – аристократия жана элдик бийлик – демократия) жана аралаш формасын ажыраткан.

Жогорку бийлик бир адамдын колунда болгондо, деп жазган ал, биз мамлекеттин мындай формасын «падышалык бийлик» деп атайбыз. Ал шайланган адамдардын колунда болгондо, «бул жарандык жамаат» оптимисттердин каалоосу менен башкарылат. Элдик (анткени ал ушундай деп аталат) баары элдин колунда болгон жамаат». Монарх бул учурда бир баш ийүүчү орган болуп саналат, элдин өкүлчүлүктүү органдары – коллегиялдуу органдар, оптимат – аристократтардын органдары коллегиялдуу да, жеке башкаруу да болушу мүмкүн [26, 131-133-б.].

Мамлекеттин тигил же бул жөнөкөй формасын бурмалап, бузулуп кетүүсүнө жол бербөө үчүн улуу римдик чечен жана мамлекеттик ишмер жогоруда айтылган бардык жөнөкөй формалардын оң белгилеринин обочолонуп, аралашуусунан келип чыккан аралаш форманы колдонууну сунуш кылган. Цицерон Платон жана Аристотель менен салыштырып, башкаруунун

эң жакшы формасы боюнча “алтын орто» деп аталган нерсени табууга аракет кылган жана бул маселе боюнча анын көз карашы парламенттик монархиянын азыркы концепциясы менен дал келет, ал ийгиликтүү түрдө Улуу Британия, Япония, Швеция, Испания, Норвегия, Бельгия ж.б. сыяктуу эң өнүккөн өлкөлөрдө иштейт. Мисалы, Улуу Британияда монарх формалдуу болсо да аткаруу бийлигин, аристократтар Лорддор палатасын, эл өкүлдөрү Общиналар палатасын түзөт. Аристократтар жана эл өкүлдөрү билимине, кесиптик, моралдык жана башка сапаттарына ылайык аткаруу, сот бийлик органдарында, жергиликтүү өз алдынча башкаруу органдарында ж. б. иштей алышат.

Орто кылымдарда Европада мүлктүк - өкүлчүлүк мекемелеринин жана парламенттердин пайда болушу менен калктын кеңири катмарынын каалоосу боюнча болуп жаткан мыйзам чыгаруу, аткаруу жана сот ыйгарым укуктарына жараша мамлекеттик органдардын сапаттык жаңы обочолонушун сүрөттөгөн бийликти бөлүштүрүү теориясы калыптана жана өнүгө баштайт. Бийлик бутактарынын бөлүнүшү менен жаңы коллегиялдуу жана жеке башкаруу органдары пайда болот. Байыркы дүйнөдө мыйзам чыгаруу, аткаруу жана сот органдары болгонуна карабастан, монархиянын шартында алар монархтын эркин билдиришкен [26, 131-133-б.].

Кыргызстан тарыхынын XVI-XIX-кылымдарында кыргыздарда жеке уруу башкаруучулары менен бирге бийлердин соту, курултай сыяктуу коллегиялдуу органдар иштеген. Бийлердин соттору – айылдык, бийлердин волостук (болуштук) съезддери жана бийлердин чукул съезддери түрүндө болгон, Айылдык бийлер иштерди жеке карап, чечишкен. Бийлердин волостук (болуштук) съезддери жана бийлердин чукул съезддери иштерди коллегиялдуу түрдө чечишкен. Кыргызстандын түштүгүндө казылардын соттору дагы иштеген. Биринчи инстанцияда казылар иштерди жеке карашкан, апелляциялык жана кассациялык инстанцияларда казылар иштерди коллегиялдуу түрдө карашкан. Курултайда кыргыз урууларынын өкүлдөрү жолугуп маанилүү маселелерди карашкан. Мисалы, 1842-жылы жайында Котмалды деген жерде сарыбагыш уруусунун башчысы Ормон курултай өткөргөн, анда Кокон

хандыгына каршы күрөшүүгө кыргыз уруулары чакырылган. Ошол курултайда Ормон кыргыздардын ханы болуп шайланган. Курултай коллегиялдуу формада өткөрүлгөн.

Революцияга чейинки Россияда, мамлекеттик, коомдук ишмерлердин жана окумуштуулардын эч ким мамлекеттик башкаруу же коллегиялдуу жана жеке башкаруу органдарынын укуктук статусу коллегиялдуу жана жеке башкаруу негиздерин изилдөө менен алектенген эмес, ошондой эле укуктук мамлекет, өкүлчүлүктүү башкаруу, конституционализм, элдик суверенитет жөнүндө жалпы идеяларды караган.

Коллегиялдуулукту жана жеке башчылыкты советтик мамлекеттик ишмерлер жана коомдук ишмерлер изилдешкен. Ошентип, В. И. Ленин коллегиялдуулукту жана жеке башчылыкты советтик башкарууну уюштуруунун эки түрү катары мүнөздөгөн [31, т.30, б. 285—289]. Ал «коллегиялдуулук жумушчулар менен дыйкандардын мамлекетинин иштерин чечүү үчүн зарыл», «жамааттык тажрыйба гана, миллиондогон адамдардын тажрыйбасы гана бере алат» деп айткан... чечүүчү багыттар» [31, т.27, б. 374, т. 29, 403-б]. Дүйнөлүк пролетариаттын башчысы «негизги маселелерди талкуулоо үчүн коллегиялдуулук канчалык зарыл болсо, бюрократия болбошу үчүн, жоопкерчиликтен качуу үчүн жалгыз жоопкерчилик жана жалгыз башкаруу да ушунчалык зарыл»деп белгиледи [31, т.30, 222-б]. Ошентип, ал коллегиялдуу жана жеке башкаруу органдардын өз ара аракеттешүүсү «ар кандай советтик кызматта турган адамдардын ар биринин аныкталган, так жана ачык аныкталган тапшырмаларды жана практикалык иштерди аткаргандыгы үчүн эң так жоопкерчилигин» орнотууга өбөлгө түзүшү керектигин белгиледи [31, т.28, 326-б]. Белгилүү болгондой, В. И. Ленин коллегиялдуулук жөнүндө «митинг» мезгилин, б.а. эмгекчилердин жамааттарында алардын алдында турган жаңы милдеттерди («кокустук», «бүдөмүк», «коллегиялдуулук») кеңири талкуулоону билдирет [31, т.30, 285—286-бб]. «Үйрөнүшүбүз керек, — деп белгиледи В.И. Ленин, — бардык жээктерден чыккан жазгы суу ташкынын урган, бороон-чапкын, жазгы селди, эмгекчи массанын митинги демократиясын

эмгектеги темирдей тартип менен, советтик жетекчиге эмгек учурунда эркине шексиз баш ийгендик менен айкалыштырууну үйрөнүшүбүз керек» [31, т.27, 241-б]. Мунун баары биргелешкен талкуу жана жалгыз жоопкерчилик жөнүндө лениндик формуланы билдирет [31, т.33, 47-б]. «Коллегиялдуулук» жана «жеке башкаруу» терминдери мамлекеттик башкаруунун усулдары же принциптери катары илимий изилдөөгө дал В.И. Ленин тарабынан киргизилгендигин белгилесек болот. Батыш өлкөлөрүндө коллегиялдуулук принциби мамлекеттик башкарууда кеңири колдонулган, ошондуктан ал жерде аны теориялык изилдөөнүн зарылдыгы болгон эмес. Совет мамлекетинин дагы бир жетекчиси Н.С. Хрущев В.И. Лениндин мамлекетти жана ишканаларды башкарууда бирдиктүү башкаруу методун ишке ашыруу жөнүндөгү идеяларын калктын кеңири катмарынын катышуусу менен катуу коргогон. Бул оюн Н.С. Хрущевдун ноябрдагы (1962-ж.) Пленумундагы баяндамасында так айтылган: «Ишканаларды жетектөөдө бизде лениндик жеке башкаруу принциби иштейт». Жана бул туура. Бирок кээ бир жолдоштор кызматкерлердин, адистердин жана кызматкерлердин активдүү катышуусуз өндүрүштү башкаруу, буйрук беруу сыяктуу командалык принципти бир жактуу түшүнүшөт. Бул жолдоштор лениндик көрсөтмөнү унуткан нерсе – жеке башчылык принцибин өндүрүштү түздөн-түз башкарууга көпчүлүктүн кеңири катышуусу менен туура айкалыштыруу». Ошентип, Н.С. Хрущев ишканаларды башкарууда жумушчулардын жана кызматкерлердин жамааттарынын ролун андан ары жогорулатуу зарылдыгын баса белгиледи [32, б. 72]. Ал: «тигил же бул ишмер канчалык шыктуу болсо да, ишке канча күч жумшабасын, жамааттын колдоосусуз, белгиленген иш-чараларды өткөрүүгө бүтүндөй партиянын, жалпы элдин активдүү катышуусуз чыныгы, туруктуу ийгиликке жете албайсың»-деп айтты [33, б. 39-40]. «Лениндик жеке башчылык принциби, — деп Н.С. Хрущев белгилейт, — бул жерде бузулбайт, бирок шарттардын өзгөрүшү менен коммунисттик коом курулуп жаткан мезгилде өндүрүштү башкарууда коомчулуктун ролу жогорулайт» [32, б. 73].

Советтик саясий жана укуктук идеологияга ылайык советтик мамлекеттик башкаруу биринчи бийликтин үстөмдүгүндө коллегиялдуулук жана жеке башчылык принциптеринин негизинде жүзөгө ашырылууга тийиш [34, 66-б].

Мамлекеттеги башкаруунун лениндик принциптери өз эмгектеринде В.Д. Сорокин жана Ю.Е. Шмелев белгилегендей, бардык мамлекеттик органдар, коомдук уюмдар жана эмгек жамааттары башкарууда коллегиялдуулук жана жеке башкаруу методдорунун айкалышын колдонушат, бул советтик коомдун кызыкчылыктарын толук өлчөмдө билдирүүгө мүмкүндүк берет [35].

Коллегиялдуулук жана жеке башчылык жөнүндө сөз болгондо, советтик мамлекеттик ишмерлер жана окумуштуулар мамлекеттик башкаруу жана ишканаларды башкаруу дегенди билдирет. Башкаруунун ушул эки түрүндөгү бул принциптерди карап чыгуу ишканалардын көбү мамлекеттик менчикте болгондугу менен негизделген. Ошентип, И.П. Сафронова 1978-жылы «Советтик мамлекеттеги социалисттик өнөр жай ишканасын башкаруудагы жеке башкаруу жана коллегиялдуулук» темасында диссертациясын коргойт. (25.X.1917 – 1929-жж). Анын иши ошондой эле социалисттик эл чарбасын башкарууда жеке башчылык жана коллегиялдуулук жөнүндө марксисттик-лениндик окууга негизделген. Ал ошондой эле ишкананы башкарууда коллегиялдуулук менен буйруктун биримдигин айкалыштырат. И.П. Сафронова башкармалыктын компетенттүүлүгүн талдоо менен катар ишкананы башкарууда ишкананын профсоюздук уюмунун органына жана өндүрүштүк кеңешмеге өзгөчө роль ыйгарат [36, 273-328-б.]. С.А. Шадиева кайра куруу доорунда мамлекеттик өнөр жай ишканаларын башкарууда коллегиялдуулук жана жеке башкаруу принциптеринин катышын талкуулап, ишканаларды эффективдүү башкарууда профсоюздук органдын жана жалпы эмгек жамаатынын маанилүү ролун белгилейт. Коллегиялдуулук принциптери ишкананын башкаруу структурасында же органдарынын чечимдерин биргелешип кабыл алуу механизмин камсыз кылат, бул болсо кызматкерлердин катышуусун, алардын ойлорун жана сунуштарын эске алууну камсыздайт. Бул система кызматкерлердин активдүүлүгүн, андан тышкары эмгек жамаатынын

социалдык демилгелерин колдошу менен, ишкана ичиндеги атмосфераны жакшыртууга жана туруктуу өнүгүүгө жардам берет [37].

Советтик юридикалык адабиятта коллегиялдуулук жана бирдейлик биринчи кезекте мамлекеттик башкаруунун уюштуруу формалары бар экени белгиленген. Буга ылайык, коллегиялдуу жана жеке башкаруу органдары айырмаланат [38, 124-126-б.]. И.Л. Давитнидзе [39] жана Н.И. Побежимова бул пикирге макул [40, 21-30-б.]. В.А. Власов жана Е.В. Шорин «коллегиялдуулук жана жеке башчылык уюштуруучулук формасы гана эмес, алар негизинен башкаруу аппаратынын ишинин негизги ыкмалары болуп саналат деп эсептейт» [41, 275—279-б.]. Ю.М. Козловдун да ушундай көз карашы бар, ага ылайык «коллегиялдуулук жана жеке башкаруу аппаратынын ишмердигинин ыкмалары болуп саналат» [42, 24-б.]. Н.А. Ганаев өзүнүн «Жергиликтүү кеңештердин башкаруу аппаратын уюштуруудагы жана ишиндеги коллегиялдуулук жана жеке башчылык» диссертациясында жергиликтүү кеңештердин башкаруу аппаратынын ишинде «коллегиялдуулук жана жеке башчылык формаларынан тышкары жергиликтүү кеңештердин аткаруу комитеттеринин жана жергиликтүү кеңештердин адистештирилген башкаруу органдарынын жетекчилеринин жеке тескөөсү сыяктуу форманы бөлүп көрсөтөт» [43, 9-43-б.].

Ю.М. Козловдун пикири боюнча «методологиялык жактан коллегиялдуулук менен жеке башчылыктын ортосунда белгилүү чек коюуга болот, бирок практикада коллегиялдуу жана жеке башкаруучу органдардын ишмердүүлүгүндө коллегиялдуулук менен жеке башчылыктын тыгыз айкалышы байкалат. Ага ылайык коллегиялдуу жетекчилик органдарында коллегиялдуулук маанилүү маселелерди талкуулоонун жана чечүүнүн негизги ыкмасы болуп саналат; оперативдүү мүнөздөгү айрым маселелер бул органдарда жекече тиешелүү жетекчи кызматкерлер тарабынан чечилет. Жеке башкаруу бул жерде көмөкчү ыкма болуп саналат жана талкуудан түшүрүү жана оперативдүү чечиле турган маселелерди чечүү максатында жол берилет. Жеке башчылык органдарда коллегиялдуулук тиешелүү жеке чечим кабыл

алынганга чейин жетекчиликтин негизги маселелерин талкуулоо ыкмасы болуп саналгандыгында көрүнөт. Мындай айкалышта коллегиялдуулук жана жеке башкаруу ар кандай мамлекеттик башкаруу органынын ишинде кездешет жана бир жагынан принципалдуу маселелер боюнча кабыл алынган чечимдердин сапатын жогорулатууга, экинчи жагынан-башкаруу аппаратынын ишинде зарыл ыкчамдыкка өбөлгө түзөт» [42, 25-б].

Ишканаларды башкаруудагы жеке башчылык боюнча А.Е. Лунев төмөнкүдөй ойду айтат: «азыр иш жүзүндө, мисалы, ишкананын директору өндүрүштү башкаруунун бардык негизги маселелерин жалгыз өзү чечет деп айтуу кыйын, анткени бул маселелер профсоюздук уюм менен бирдикте, же анын пикирин милдеттүү эсепке алуунун негизинде, же акырында бул ишкананын жумушчуларынын жана кызматкерлеринин өкүлчүлүктүү органдары болгон өндүрүштүк кеңешмелердин пикирин эске алуу менен чечилет. Бирок, бул буйруктун биримдиги мындан ары бул жерде орун жок дегенди билдирбейт. Жетекчилер ыкчам маселелерди өз алдынча гана чечпестен, кесиптик бирликтер менен бирдикте кабыл алынган негизги маселелер боюнча чечимдердин аткарылышын катуу жеке жоопкерчиликтин негизинде уюштурушкандыктан, ал сөзсүз сакталууда» [44, 29-б]. Жогоруда баяндалгандардан көрүнүп тургандай, 1950-жылдары, 1960-жылдары СССРде өнүккөн социализмди куруу боюнча ири масштабдуу пландарды жайылтууга байланыштуу мамлекетти жана экономиканы башкаруу чөйрөсүндө коллегиялдуулук ыкмасын киргизүү тенденциясы жүрүп жаткан. Ю.М. Козловдун пикири боюнча, жетекчиликтин коллективдүүлүгү (ал эми коллегиялдуулук анын бир көрүнүшү) биздин өлкөнүн эл чарбасын өнүктүрүү менен башчылыкты жакшыртууну, башкаруу аппаратынын уюштуруу ишинин сапатын жогорулатууну, кадрларды туура тарбиялоону камсыз кылат. Ал башкаруу методдорун демократиялаштыруу маанисинде да, ошондой эле мамлекеттик органдардын ишине биздин өлкөнүн жарандарын мындан ары активдүү тартуу маанисинде да социалисттик демократияны ар тараптуу жайылтуу үчүн жаңы мүмкүнчүлүктөрдү ачат [42, 31-б]. Ю.М. Козлов ошондой

эле жамааттык талкуу коллегиялдуулуктун элементтеринин бири деп эсептейт. Демек, коллегиялдуулук ошол башкаруу органынын ички каражаттарынын эсебинен гана эмес, анын ишине жалпы коомчулукту тартуу менен да өнүгөт. Жана бул коллегиялдуу жана бирдиктүү органдарга мүнөздүү [42, 28-б].

Коллегиялдуулук методун колдонуу чөйрөсүн кеңейтүү максатында аткаруу бийлигинин борбордук органдарын коллегиялдуу органдарга реформалоо да сунушталган [26]. Алсак, А.Е. Лунев жана И.Л. Давитнидзе министрликтер жана ведомстволор коллегиялдуу органдар катары түзүлүүсүн жана иштешин сунушташат, мында анын пикири боюнча чечүүчү органдар катары бул органдарда болгон коллегиялардын абалын расмий бекемдөө маанилүү ролду ойноого тийиш [44, 28-29-б.]. Совет мамлекети бул багытта башкарууда министрликтердин жана ведомстволордун коллегияларынын ролун жогорулатуу, кадрлар менен иштөөнү андан ары жакшыртуу жана аларды тандоодо жана жайгаштырууда коллегиялдуу принципти сактоо максатында аракеттенип, 1960-жылдары министрликтердин жана ведомстволордун номенклатурасынын кызматкерлерин кызмат ордуна дайындоо жана бошотуу тартибин практикага киргизген [45]. Буга карабастан, Ц.А. Ямпольская министрликтердеги коллегиялардын иш жүзүндөгү статусун талдоо менен, алар көбүнчө министрдин алдындагы кеңешүүчү органдар катары мүнөздөлгөндүгүнө көңүл бурат [46, 18-б.]. Ц.А. Ямпольская коллегиялдуулукту башка багытта өнүктүрүүнү, тактап айтканда башкаруу органдарынын аппаратында коомдук коллегиялдуу формаларды өнүктүрүүнү сунуштайт. Демек, жергиликтүү жана борбордук башкаруу органдарынын алдында тиешелүү маселелерди талкуулоо жана кароо үчүн арналган, аларды чечүү ушул органдын компетенциясын түзгөн ар кандай коомдук кеңештерди түзүү дегенди билдирет. «Мындай кеңештер ишканалардын жана мекемелердин администрациясынын алдындагы коллегиялдуу жана жеке башкаруу органдарынын алдында түзүлөт (аткаруу комитеттеринин бөлүмдөрүнүн алдындагы коомдук кеңештер, министрликтер жана ведомстволор, совнархоздордун алдындагы техникалык-экономикалык кеңештер ж.б.).

Коомдук уюмдардын өкүлдөрүн киргизүүнүн эсебинен башкаруунун коллегиялдуу органдарынын курамын кеңейтүү» [46, 18-б.]. Е.В. Шорина «коллегиалдуулук кээ бир мамлекеттик органдардын ишмердүүлүгүнүн белгилүү бир уюштуруу-укуктук формасы» гана экенин белгилеген [47, 21-б.]. Ушундан улам ал коллегиялдуулук мамлекеттик органдардын ишине эмгекчилердин кеңири активдерин тартууну болжолдойт деген маселени коюу коллегиялдуулук түшүнүгүн негизсиз кеңейтет деген тыянак чыгарды.

Совет бийлиги орногондон кийин жаңы типтеги мамлекеттик бийлик органдары түзүлгөн: Советтердин съездери, Борбордук аткаруу комитети, административдик-аймактык бирдиктерде депутаттардын Советтери, эл комиссарлар Совети, эл чарба Совети, андан кийин Жогорку Совет, министрлер Совети, аларда коллегиялдуу башкаруу ишке ашырылган. Советтик мамлекеттик жетекчилердин, коллегиялдуу органдардын пикири боюнча СССРде жаңы органдарды түзүү боюнча бир топ иштер жүргүзүлгөн. Коллегиялдуу башкаруу органдарынын тармагын кеңейтүү максатында коллегиалдуу башталышта иштеген көптөгөн органдар түзүлгөн (совнархоздор, айыл чарба ж.б. жаатындагы айрым башкаруу органдары). Жергиликтүү өз алдынча башкаруу системасында жетекчиликтин жаңы коллегиялдуу формаларынын пайда болушу. Белгилүү болгондой, марттын чечимдеринин негизинде (1962) Белгилүү болгондой, КПСС БКнын март Пленумунун (1962) чечимдеринин негизинде айыл чарбасын башкарууну кайра куруу ишке ашырылган. Ушул негизде түзүлгөн өндүрүштүк башкаруу бирдиктүү орган болгон. Бирок өндүрүштү жана айыл чарба азыктарын даярдоону жетектөөнүн бардык принципалдуу маселелери коллегиялуу чечилди. Бул айыл чарба өндүрүшүнүн, колхоздордун жана совхоздордун экономикасын өнүктүрүүнүн жана чыңдоонун, уюштуруунун жана эмгек акынын негизги маселелерин караган жана чечкен өндүрүштүк башкаруу кеңешин түзүүдө өзүнүн уюштуруучулук көрүнүшүн тапты. Ал иштеп чыккан сунуштар өндүрүштүк башкаруу тарабынан турмушка ашырылды [48].

КПСС БКнын ноябрдагы (1962-ж.) Пленумунун чечимдерине ылайык, борборлоштурулган пландуу жетекчиликтин милдеттерин жүзөгө ашыруучу мамлекеттик башкаруунун жаңы органдары түзүлгөн (СССР ВСНХ, СССР СНХ ж.б.), аларда коллегиялдуулук өзгөчө көрүнүштү тапкан. Ошентип, СССРдин 11 адамдан турган бюросу, СССРдин 15 адамдан турган коллегиясы болгон. Өз курамы боюнча коллегиялдуу болуу менен бул органдардын чарбалык жетекчиликтин тиешелүү маселелерин кароо жана чечүү үчүн арналган атайын, ошондой эле коллегиялдуу бөлүмдөрү болгон. Коллегиялдуулуктун окшош формалары бир катар мамлекеттик комитеттердин уюштуруусунда жана ишмердүүлүгүндө да болгон (мисалы, СССРдин илимий-изилдөө иштерин координациялоо боюнча мамлекеттик комитетинин окумуштуулар кеңеши).

СССРде чарбалык жана маданий курулуштарды башкаруу органдарынын жана коомдук уюмдардын жетекчилигинин маселелерин биргелешип кароонун формаларын өнүктүрүү боюнча иштер жүргүзүлгөн, буга, мисалы, профсоюздук практика күбө болгон. Алсак, өндүрүш, Эмгек жана тиричилик маселелери тиешелүү профсоюз БКнын өкүлдөрүнүн катышуусу менен министрликтер жана ведомстволор тарабынан; совнархоздор, АССР Министрлер Советтери, жергиликтүү кеңештердин аткаруу комитеттери тарабынан профсоюздардын облустук, шаардык кеңештеринин өкүлдөрүнүн катышуусу менен каралууга тийиш экендиги белгиленген [49]. «Мындай мамилелер ишканалардын деңгээлинде болгон. Биз, мисалы, өнөр жай жана башка ишканалардын жетекчилери жана кесиптик бирлик уюмдарынын ортосундагы колдонуудагы мыйзамдарды жана башка ченемдик укуктук жөнгө салуучу мамилелерди жөнгө талдоо болсо, анда ал каралып жаткан ишканалардын өндүрүштү пландаштыруу жана уюштуруу боюнча бардык негизги маселелер, ошондой эле көп учурда жана кесиптик бирлик жана жумушчу коомчулук менен бирдикте башкаруу тарабынан чечилген деген бекем жыйынтыкка келүү кыйын эмес» [42, 29-б].

«Өндүрүштүк-уюштуруу маселелерин биргелешип кароонун тийиштүү формалары фабрика-автоматтардын комитеттердин, өндүрүштүк кеңешмелердин

ишканалардын администрациясы менен өз ара мамилелеринин практикасында ишке ашырылды» [50]. Ю.М. Козловдун пикири боюнча мындай абал бир катар факторлор менен аныкталат, алардын арасында «ишканалардын күндөлүк ишинин маселелерин чечүүдө жумушчулардын жана кызматкерлердин жамааттарынын ролун кыйшаюусуз жогорулатуу борбордук орунду ээлейт». Ушуга байланыштуу Ю.М. Козлов «администрациянын катышуусундагы өндүрүштүк кеңешмелердин чечимдери анын турмушуна өткөрүлүп жатканын» белгилейт жана «бирдиктүү башкаруу дал ушул жамааттык кабыл алынган чечимдерди турмушка ашыруу менен байланышкан тармакта көрүнөт» - деген тыянак чыгарат [42, 29-б.].

Мамлекеттик иштерди башкаруунун коллегиялдуу формаларын өнүктүрүү мамлекеттик башкаруунун айрым функцияларын же тармактарын коомдук уюмдардын карамагына өткөрүп берүүнүн негизинде ишке ашырылган. Бул ой, Мисалы, 1959-жылдын 9-январындагы КПСС Борбордук Комитетинин жана СССР Министрлер Кенешинин «Өлкөдө дене тарбия жана спорт жетекчилиги жөнүндө» токтому менен баса белгиленген дене тарбия жана спорт кыймылын өнүктүрүү боюнча кеңири демократиялык башталыштардын зарылдыгын көрсөтүп турат [51].

Айрым мамлекеттик органдардын ишиндеги коллегиялдуулук жана жеке башкаруу принциптери 1970-жылдардын аягынан тартып изилдөө объектиси болуп калды. С. Внуков юстиция бөлүмүнүн ишиндеги жеке башкаруу жана коллегиялдуулук принциптеринин аракетин талдайт [52, 11-13-б.]. А.В. Минашкин Россиянын аткаруу бийлигинин жогорку органынын ишинде коллегиялдуулуктун жана жеке башкаруунун принциптерин карайт [53]. А.А. Хантуев ички иштер органдарын башкарууда бирдиктүү башкаруу принцибин жана анын ишке ашырылышын изилдейт [54]. В.Н.Хорьков [55, 16-26-б.] жана О.А. Лакаев [56] Россия Федерациясындагы административдик юрисдикциянын коллегиялдуу органдарынын ишмердүүлүгүн изилдешет. Бул диссертациялык изилдөөнүн темасына карата кыргызстандык жана казакстандык окумуштуу-юристардын илимий эмгектеринде укуктук мамлекетти, жарандык коомду,

парламентаризмди, демократияны, жергиликтүү өз алдынча башкарууну, борбордон четтетүүнү жүзөгө ашырууну, мыйзамдуулукту сактоону, адамдын жана жарандын укуктарын жана эркиндиктерин камсыз кылууну түзүү жана иштетүү маселелери каралды.

Профессор Э.Э. Дуйсенов: «мыйзамдуулук эч бир бийлик түзүмү мыйзамдан жогору боло албаган учурда гана жаралат жана мындай аракеттер болгон учурда башка бийлик түзүмдөрүнүн биргелешкен аракети ага баш ийет» [57, 163-б.]. Э.Э. Дуйсенов жана Г.К. Кулдышева өз алдынча башкаруу маселеси боюнча «сөздүн таамай маанисинде, өндүрүштүн, эмгекти уюштуруунун, маданияттын, жарандардын аң-сезиминин жана өзүн-өзү тарбиялоонун жогорку деңгээлин чагылдырган коомдогу демократиялык башкаруунун эң жогорку формасын билдирет» деп жазышат [58, 29-б.].

Г.К. Кулдышева өзүнүн доктордук диссертациясында «Кыргыз Республикасынын Жогорку сотунун төрагасынын Жогорку Кеңештеги отчетторун угуу процедурасы конституциялык контролдоонун милдеттүү формасы болууга тийиш» - деп негиздейт [59]. Бул көзөмөл, биздин пикирибиз боюнча, кандайдыр бир деңгээлде сот бийлиги чөйрөсүндөгү мыйзамдуулукту күчөтүүгө таасирин тийгизет.

С. Сооданбеков өзүнүн «Кыргыз Республикасында мамлекеттик бийликтин конституциялык-укуктук негиздерин калыптандыруу жана өнүктүрүү көйгөйлөрү» [60] монографиясында Президенттин, Кыргызстандагы бийликтин мыйзам чыгаруу, аткаруу жана сот бутактарынын конституциялык-укуктук статусун карайт, бирок бул бийлик бутактарынын коллегиялдуу жана жеке башкаруу принциптерин карабайт.

А.А. Арабаев [61, 14-б.], М.Ш. Шеримкулов [62], З. Курманов, Г. Жакупова [63], М.М. Кучуков [64, 51-б.], Р.Т. Тургунбеков [65] парламентаризм институтун, Жогорку Кеңештин укуктук статусун жана анын коллегиялдуу иш принцибин иликтейт.

Ж. Сааданбеков Борбордук Азия мамлекеттеринде, б.а. Чыгыштын мурдагы советтик республикаларында элдин көпчүлүгү да, башкаруучу

жогорку бийликтер да мамлекетти коллегиялдуу башкарууга эмес, катаал жеке башкаруунун зарылдыгы жөнүндө ойлонууга жакын деп эсептейт [66, 11-б.].

Академик С.С. Сартаевдин илимий эмгектери жана басылмалары: «Социалисттик мамлекеттүүлүктүн курулушу жана Казакстандагы элдик өкүлчүлүктүн жогорку органынын көйгөйлөрү» [67] доктордук диссертациясы, «Казак ССРинин мамлекеттик бийлигинин жогорку өкүлчүлүктүү органы» монографиясы [68], «Президенттик максатка ылайыктуу» [69] публицистикалык макаласы, ошондой эле анын коомдук-саясий ишмердиги: Алма-Ата шаарынын эл депутаттарынын Советтик (азыркы учурда Алмалы) райондук Кеңешинин депутаты, Алма-Ата шаардык Кеңешинин депутаты. Казак ССРинин Жогорку Советинин мүчөсү, 1990-жылы президенттик Кеңештин мүчөсү жана Казак ССРинин Президентине караштуу ырайым кылуу маселелери боюнча комиссиянын төрагасы жана Казакстандын Президентинин кызматын түзүүдөгү анын маанилүү ролу мамлекеттик башкарууда коллегиялдуулук жана жеке башкаруу принциптерин айкалыштыруу керектигин айтат.

Академик Г.С. Сапаргалиевдин пикири боюнча «мамлекеттик бийликтин коллегиялдуу жана жеке башкаруу органдарынын ортосундагы мамилелер токтотуучу жана тең салмактуулук системасынын негизинде жүзөгө ашырылууга тийиш жана бир дагы орган башкаларга үстөмдүк кылбоого тийиш» [70].

Э.Б. Мухамеджанов жана Т.С. Сафарова демократия шартында жарандык коом бийликтин айрым ыйгарым укуктарын өз алдынча башкаруу органдарына өткөрүп берүүнүн эсебинен мамлекеттик бийликти бобордон четтетүүгө умтулат жана мамлекет менен конфликтсиз өз ара аракеттенүүнү жүзөгө ашырууга умтулат деп эсептешет. «Мамлекет жарандык коомду тейлөөгө, анын кызыкчылыктарына кызмат кылууга чакырылган. Демократиялык жарандык коом укуктук мамлекет жарандык коом менен ажырагыс болгондой эле, укуктук мамлекет менен да ажырагыс. Жарандык коом укуктук мамлекеттин экинчи тарабы болуп саналат, алар бири-бирисиз жок. Жарандык коомду түзүү

укуктук мамлекеттүүлүккө өтүүнүн зарыл шарты болуп саналат, ошондой эле укуктук мамлекет коомду жарандык бүтүндүккө айлантууга салым кошкон фактор болуп саналат» [71].

Ошентип, советтик жана постсоветтик окумуштуулар мамлекеттик башкарууда коллегиялдуулук жана жеке башкаруу принциптерин айкалыштыруу зарылдыгын айтышат жана алар тигил же бул принциптин артыкчылыгын аныкташпайт. Алыскы чет өлкөлөрдөн келген авторлор бул принциптерди жыйындысында карабайт, коллегиялдуулук принцибине жана аны ишке ашыруудагы көйгөйлөргө көңүл бурушат, атап айтканда, коллегиялдуу органда добуш берүүдө пайда болгон көйгөйлөр (добуш берүүнүн парадоксу), жамааттык тандоонун жана жеке каалоолордун катышы ж.б. сыяктуу маселелер изилденет.

Коллегиялдуу органдар жана ага ылайык коллегиялдуу башкаруу пайда боло баштагандан тартып коом алдында жамааттык тандоо жана добуш берүү институту пайда болгон. Ошентип, антикалык мезгилде, адамзат тандоо жана добуш берүүнү аныктоо жол-жоболору жөнүндө ойлонгон. Плутарх б. з. ч. IX-кылымда өзүнүн эмгектеринде жамааттык чечимдерди кабыл алуунун жол-жоболору жөнүндө сөз кылат [72, т. 1, 103-104, 118-б.] Кенже Плиний өз каттарында добуш берүүдө манипуляциялоо мүмкүндүгү жөнүндө ой жүгүрткөн [73].

Коллегиялдуу жана жеке башкаруу органдары юридикалык жактарда да бар, ал тургай үй-бүлөдөгү – коомдун ячейкасындагы жашоо-тиричилик маселелери коллегиялдуулук жана жеке башкаруу принциптеринде чечилет. Бул жерден коллегиялдуулук жана жеке башчылык адамдардын ар кандай жамаатынын иш-аракеттеринин принциптери болуп саналат, ал эми адамдардын жамааты бар жерде бийлик ошол жерде ишке ашырылат деген тыянак чыгарууга болот. Демек, коллегиялдуулук жана жеке башчылык бийликти ишке ашыруунун ыкмалары болуп саналат.

Тыянактар:

Бул бөлүмдү жыйынтыктап жатып мамлекеттин коллегиялдуу жана жеке башкаруу органдарынын иштешин талдоо менен төмөндөгүдөй тарыхый этаптарга бөлүк:

1 – этапта, мамлекеттин пайда болуусунда коомдук өз алдынча башкаруунун уруулук органдары ишмердүүлүктүн коллегиялдуу же болбосо жеке башчылык мүнөзүн сактап калуу менен мамлекеттик органдарга трансформацияланганы изилденген. Бул мезгилдерде Байыркы Грецияда жана Байыркы Римде мамлекеттүүлүктүн калыптанышы, мамлекеттик механизмде коллегиялдуу органдар чоң роль ойногондугу, ал эми мамлекеттүүлүктүн пайда болушунун чыгыш жолу менен Чыгыш өлкөлөрүндө мамлекеттик жеке башкаруу ишке ашырылгандыгы белгиленген.

2 – этапта, Кыргызстандын тарыхынын XVI-XIX-кылымдарында кыргыздарда жеке уруу башкаруучулары менен бирге бийлердин соту, курултай сыяктуу коллегиялдуу органдар иштеген.

3 – этапта, Совет бийлигинин доорунда жаңы типтеги мамлекеттик бийлик органдары түзүлгөн: Советтердин съезддери, Борбордук аткаруу комитети, административдик-аймактык бирдиктерде депутаттардын Советтери, эл комиссарлар Совети, эл чарба Совети, андан кийин Жогорку Совет, министрлер Совети, аларда коллегиялдуу башкаруу ишке ашырылган. Мисалы, СССРдин Жогорку эл чарба Советинин (ВСНХ) 11 адамдан турган бюросу, СССРдин эл чарба Советинин (СНХ) 15 кишиден турган коллегиясы болгон. Өз курамы боюнча коллегиялдуу болуу менен бул органдардын чарбалык жетекчиликтин тиешелүү маселелерин кароо жана чечүү үчүн арналган атайын, ошондой эле коллегиялдуу бөлүмдөрү болгон. Коллегиялдуулуктун окшош формалары бир катар мамлекеттик комитеттердин уюштуруусунда жана ишмердүүлүгүндө да орун алган (мисалы, СССРдин илимий-изилдөө иштерин координациялоо боюнча мамлекеттик комитетинин окумуштуулар кеңеши).

4 – этапта, постсоветтик мезгилде советтик башкаруу системасы реформаланып, мамлекеттик башкарууда коллегиялдуулук жана жеке башчылык принциптеринин ичинен экинчиси көбүрөөк колдонула баштады.

Кыргызстанда 2021-жылдын 10-январында өткөн конституциялык референдумда эл Президентти шайлоо менен бир убакытта республиканын президенттик формасын тандап алган. Бул этапта юрист окумуштуулардын илимий эмгектеринде укуктук мамлекетти, жарандык коомду, парламентаризмди, демократияны, жергиликтүү өз алдынча башкарууну өнүктүрүү, бийликти борбордон четтетүүнү жүзөгө ашыруу, мыйзамдуулукту сактоо, адам менен жарандын укуктарын жана эркиндиктерин камсыз кылуу идеялары айтылат жана коллегиялдуулук, жеке башчылык принциптеринде жеке башчылыкка басым жасалат.

1.3. Мамлекеттик башкаруунун принциптери катары коллегиялдуулуктун жана жеке башкаруунун конституциялык укуктук негиздери

Советтик окуу жана илимий юридикалык адабияттарда жогоруда айтылгандай, коллегиялдуулук жана жеке башкаруу мамлекеттик башкаруунун уюштуруу формалары жана башкаруу аппаратынын ишинин негизги ыкмалары деп аталган. Биз коллегиялдуулук жана жеке башкаруу мамлекеттик башкаруунун принциптери болуп саналат деп эсептейбиз. Бул принциптер укук принциптери менен байланышкан, алар да мамлекеттик жана муниципалдык органдардын ишинин негиз болуучу башталышы болуп саналат. Алсак, «Кыргыз Республикасынын Министрлер кабинети жөнүндө» конституциялык Мыйзамдын 3-беренесинде Кыргыз Республикасынын Министрлер кабинети өз ишинде төмөнкүдөй негизги принциптерди жетекчиликке алат деп айтылган: адилеттүүлүктүн жана мыйзамдын үстөмдүгү; коллегиялдуулук, министрлер кабинетинин мүчөлөрүнүн жеке жоопкерчилиги; коомдук пайдалуулук; мамлекеттик органдардын ортосундагы, ошондой эле мамлекеттик органдардын жана жергиликтүү өз алдынча башкаруу органдарынын ортосундагы функцияларды жана ыйгарым укуктарды чектөө; айкындуулук жана ачыктык; Президенттин алдындагы өз иши үчүн жоопкерчилик;

Конституцияда жана конституциялык Мыйзамда каралган формаларда Кыргыз Республикасынын Президентине жана Жогорку Кеңешине отчет берүүгө милдеттүүлүк [74]. «Кыргыз Республикасынын шайлоо жана референдум өткөрүү боюнча шайлоо комиссиялары жөнүндө» Мыйзамдын 3-беренесинин 1-пунктунда шайлоо комиссиялары, алардын ичинде Борбордук шайлоо комиссиясы дагы [75] өз ишин мыйзамдуулук, маалымдуулук, ачыктык, көз карандысыздык, коллегиялдуулук, адилеттүүлүк, калыстык принциптеринде жүзөгө ашыраары айтылган [76]. Ошентип, бардык мамлекеттик жана муниципалдык органдар укуктун тигил же бул принциптерине ылайык иштешет. Эгерде жогоруда аталган принциптер өз ара байланыштуу болсо, анда алардын арасында артыкчылык менен экинчиликтин катышы бар. Ушул принциптердин ортосундагы байланышты карап көрөлү.

Укуктун принциптери – укуктун негизги жана баштапкы негиздери болуп, анын маңызын, максатын жана социалдык мүнөзүн түшүндүрөт. Мыйзамдын жалпы укуктук, тармактар аралык жана тармактык принциптери бар. Укуктун жалпы принциптери ар кандай авторлор тарабынан ар түрдүү түрлөрдө аныкталат, жана бул принциптер укуктук системанын негизги концепцияларын жана нормаларын жөнгө салат. С.С. Алексеевдин пикири боюнча аларга «мыйзамдуулук, адилеттүүлүк, юридикалык теңчилик, социалдык эркиндик, социалдык, жарандык милдет, объективдүү чындык, күнөө үчүн жоопкерчилик принциптери кирет» [77, 108-109-б.].

В.К. Бабаев укуктун баштапкы принциптери «адилеттүүлүк жана эркиндик болуп саналат, алар андан ары укуктун демократия, мыйзамдуулук, улуттук теңчилик, гуманизм, мыйзам алдында тең укуктуулугу, мамлекеттин жана инсандын өз ара жоопкерчилиги сыяктуу укук принциптеринде чагылдырылат» - деп эсептейт [78, 128-132-б.].

В.Н. Синюкова жогоруда аталган укук принциптерине «элдик бийликтин, укуктун үстөмдүгүнүн, федеративдик мамлекеттин түзүлүшүндөгү федерализмдин жана анын укуктук тутумунун түзүлүшүндөгү жарандардын мыйзам алдындагы юридикалык теңдигинин, саясий, идеологиялык жана

экономикалык плюрализмдин, гуманизмдин, адам укуктарынын бузулбастыгы жана ажыратылбастыгы, мыйзамдуулуктун, адилеттүүлүктүн, күнөө үчүн жоопкерчилик кирет» - деп божомолдойт [79, 67-68-б.].

О.И. Цыбулевская жалпы укуктук принциптерге «социалдык адилеттүүлүктү, жарандардын тең укуктуулугун, укуктардын жана милдеттердин бирдиктүүлүгүн, гуманизмди, укукка ынандыруу менен мажбурлоонун айкалышын, демократияны киргизет» [80, 122-126-б.].

А.В. Мальконун ырастоосу боюнча «жалпы укуктук принциптерге адилеттүүлүк, жарандардын мыйзам жана сот алдындагы укуктук теңдиги, гуманизм, демократизм, укуктар менен милдеттердин биримдиги, ынанымдын айкалышы мажбурлоо ж. б. кирет» [12, 93-б.].

Укуктун көптөгөн принциптеринин арасында укуктук аксиомалар да бар, алардын арасында: эч ким өз ишинде сот боло албайт, айыпталуучунун пайдасына ар кандай күмөн саноо, мыйзам артка карай күчкө ээ эмес ж. б. Р.В. Шагиева мамлекет жана укук теориясы үчүн укуктун жалпы принциптери: гуманизм, адилеттүүлүк, тең укуктуулук, демократия, мыйзамдуулук, ошондой эле укуктардын жана милдеттердин биримдиги эң маанилүү экенин белгилейт [81, 222-223-б.].

В.К. Бабаев белгилегендей укук принциптеринин ортосунда белгилүү бир иерархия, биринчилик жана белгилүү принциптердин ырааттуулугу бар. Ошентип, Рим стоик философу Л.А. Сенека «теңдик адилеттүүлүктүн башталышы» деп айткан [82]. Белгилүү немис юристи Радбрух формалдуу адилеттүүлүк принцибинин маанисин теңдик принциби аркылуу ачып берген. «Анткени адилеттүүлүк, деп жазган Радбрух, - ушуну менен кылууга так көрсөтмө берет: «тең — тең, тең эмес — тең эмес», бирок эч нерсе жок деп мүнөздөш керек болгон көз караш жөнүндө айтып берет, ал мамилени гана аныктайт, бирок айланып өтүү жолун эмес» [10, 156-б.]. Радбрухтун идеяларына жакын ойлорду О.И. Цыбулевская айтат. Анын ою боюнча, «адилеттүүлүк теңдик менен теңсиздиктин элементтеринин диалектикалык айкалышын камтыйт. Жеке адамдын укуктук статусуна карата ал “адилет

теңчилик» жана «адилет теңсиздик» катары көрүнүшү мүмкүн. Эркин базар мыйзамдары боюнча адилеттүү кирешелерди бөлүштүрүү жалпы адамзаттык мааниде адилетсиз болушу мүмкүн. Рынок кирешени адилеттүү деп тааныйт, эгерде ал ишке жумшалган чыгымдарга жана инвестицияларга (эмгек, жер, капитал, кыймылсыз мүлк ж.б.) туура келсе. Бирок эч кандай өндүрүш каражаты жок адамдар – кары-картаңдар, балдар, оорулуу, жумушсуз адамдар кандай болуш керек» [83, 150-151-б.]. Расмий юридикалык мааниде, бардык жарандар тең укуктуу, бирок жогоруда аталган калктын аялуу катмарынын жеке, саясий, экономикалык, социалдык жана маданий укуктары турмушта олуттуу бузулушу мүмкүн. Бул адилетсиздикти жоюуга, бул автордун пикири боюнча, мамлекеттин ишмердүүлүгү багытталышы керек. «Азыр рыноктук мамилелерди өнүктүрүүнү артык көргөн мыйзам чыгаруучу инсандын юридикалык статусунун социалдык-экономикалык кепилдигин төмөндөтүүчү себептерди жоюунун натыйжалуу механизмин түзүшү керек» [83, 151-б.]. Г. Радбрухтун жана О.И. Цыбулевскаянын айткандарынан теңдик принциби адилеттүүлүк принциби менен салыштырганда артыкчылыктуу абалды ээлейт деген тыянак чыгарууга болот. И. Зейме ошондой эле теңдик адилеттүүлүктүн ташы деп эсептеген жана алар чогуу эркиндиктин маңызын түзөт деп эсептейт. Б. Шоунун айтымында «теңдик – бул коомдук түзүлүш үчүн, тартип, мыйзамдуулук, жакшы адеп-ахлак жана аларга чындап ылайыктуу адамдарды жогорку кызматтарга тандоо үчүн бирден-бир бекем негиз» [84].

Теңдик принциби өзүнөн-өзү ишке ашпайт, анткени адамзат тарыхында таптардын жана касталардын теңсиздиги мыйзамдаштырылган. Теңдик принципи мамлекеттик коллегиялдуу башкарууга катышкан адамдар арасында сакталып, ал эми башкаруудан тышкары калгандар теңсиздикке дуушар болушат. Мамлекеттик коллегиялдуу башкаруунун маңызы, анын жеке башкаруучу органдарга карата үстөмдүгү менен байланыштуу. Коллегиялдуу органдар теңдик принцибине, жеке башкаруучулук органдар болсо теңсиздик принцибине негизделет.

Конституциялык укукта мамлекеттик башкаруунун принциптери катары мыйзамдуулук, жарандардын жана алардын бирикмелеринин мамлекеттик башкарууга катышуусу, тең укуктуулук, бийликти бөлүштүрүү принциптерин белгилемекчибиз. Ошол эле учурда мамлекеттик башкарууда конституцияда белгиленген ченемдердин негизинде уюштуруучулук принциптер белгиленген. Мамлекеттик башкарууда конституциялык укуктук негизде каралган уюштуруучулук принциптери катарына коллегиялуулук жана жеке башкаруучулук принциптер орун алган. Бул принциптер конституцияда белгиленген башкаруучу органдардын ыйгарым укуктуу органын мүнөзүнө жараша ишке ашырылмачы.

Коллегиялдуу органдын белгилерине ылайык [85] анын түзүлүшү жана функциялары теңдик принцибине негизделген. Жеке башкаруучу орган бир нече мүчөдөн турушу мүмкүн экендигин кошпогондо, негизинен жогоруда саналып өткөн коллегиялдуу органдын мүнөздөмөлөрүнө карама-каршы көрсөткүчтөр жеке башкаруучу мамлекеттик органдын белгилери болуп саналат.

Демек, коллегиялдуулук принциби теңдик принцибине салыштырмалуу артыкчылыкка ээ, анткени ал ишке ашууга өбөлгө түзөт жана тең укуктуулукту камсыз кылат, бул адилеттүүлүктүн орношуна жардам берет. Демократия принцибине дагы коллегиялдуулук биринчи орунда турат, ал эми жеке башкаруу принцибине салыштырганда коллегиялдуулук мамлекеттик башкарууда демократиянын өнүгүшүнө алып келет. Эгерде бир башчылык принциби үстөмдүк кылса, анда бул антидемократиялык режимдердин – деспотизм, тирания, авторитаризм жана тоталитаризм – пайда болушуна жол берет. Ошентип, «эгерде кайсы бир өлкөдө бийликтин жана эгемендүүлүктүн булагы эл болсо, табигый түрдө алар өзүнө жаккан бардык артыкчылыктарды бекитет: мыйзамдуулукту жана ошол эле учурда гуманизмди орнотууга көмөк көрсөткөн адилет мыйзамдарды; жарандардын закон алдындагы тендиги, эркиндик, мамлекет менен инсандын өз ара жоопкерчилиги, саясий, идеологиялык жана экономикалык плюрализм жана башкалар» [86].

Коллегиялдуулуктун жана демократиянын принциптери окшоштуктарды көрсөтсө да, демократия коллегиялуулукка карата артыкчылыкка ээ болушу мүмкүн. Демократия түз жана өкүлчүлүктүү болушу мүмкүн. Түз демократия калктын референдумдарга жана чогулуштарга түз катышуусу менен ишке ашат. Ал эми өкүлчүлүктүү демократия шайланган органдар аркылуу калктын таламдарын билдирүү менен ишке ашырылат. Бул шайлануучу органдар эки түргө бөлүнөт: коллегиялдуу жана жеке башкаруучу. Кеңештер жана парламенттер коллегиялдуу органдар катары классификацияланат, ал эми президент жеке башкаруу органы катары аныкталат. Коллегиялдуу органдар бир нече мүчөдөн турган жамааттык башкаруу формасын билдирет, ал эми жеке башкаруучу органдар бир адамдын жетекчилиги астында иштейт. Бул айырмачылыктар өлкөнүн саясий системасы жана башкаруу принциптери боюнча маанилүү роль ойнойт. Эгерде мамлекеттик башкарууда бийлик мамилелеринде шайлануучу коллегиялдуу органдар үстөмдүк кылса, б.а. алар бир башчылык органдарды контролдошот анда мамлекетте демократия өнүгөт, бирок эгерде өлкөдө коллегиялдуу органдардын контролунда болбогон, ал тургай аларды контролдоочу же тигил же бул саясий партияларды же жарандарды өкүлчүлүктүү органдарга шайлоого көмөктөшүүчү жалгыз башкаруучу шайлануучу органдар үстөмдүк кылса, анда административдик ресурсту пайдалануу менен демократия үчүн жагымсыз шарттар түзүлөт же эң начар учурда авторитардык, тоталитардык режимдер өнүгөт. Россияда жана Кыргызстанда илимий, кесиптик жана күнүмдүк укуктук аң-сезимде республиканын президентин эл катары шайлоо бул демократия деп эсептелет. Бирок, республиканын президенти өз ишин коллегиялуулук принцибине карама-каршы келген жеке башкаруу принциби боюнча жүзөгө ашырат. Жеке башкаруу принциби өзүнүн артыкчылыктарына ээ, мисалы, кызмат адамына иш-аракет эркиндиги берилет, ал оперативдүү чечимдерди кабыл алат, өзүнүн бардык мүмкүнчүлүктөрүн чыгармачылык менен ишке ашыра алат. Жеке башкаруунун терс жагы-коррупциянын өнүгүү мүмкүнчүлүгү: кызматтык ыйгарым укуктарды кыянаттык менен пайдалануу, ашыкча колдонуу жана

башка кызматтык кылмыштарды жасоо жана жогоруда биз карап чыккан башкаруунун бул ыкмасынын эң жаман кесепеттери. Жеке башкаруу принцибинин оң жактарын ишке ашыруу үчүн бирдиктүү мамлекеттик органга же кызмат адамына коллегиялдуу органдын көзөмөлү жүргүзүлүшү керек. Ооба, Америка Кошмо Штаттары жана Италия сыяктуу өнүккөн укуктук, демократиялык өлкөлөрдө, калк республикасынын президентин шайлайт, бирок, бул өлкөлөрдө, президенттер парламенттер тарабынан көзөмөлдөнөт. Мындай контролдоонун таасирдүү формаларынын бири болуп президентти кызматтан четтетүү (импичмент) процеседурасы саналат. Бул өлкөлөрдө бул процедура жөнөкөйлөтүлгөн формага ээ. Россияда жана Кыргызстанда республиканын президентин кызматтан алуу процеседурасы татаал, мисалы, Россияда бул процеседураны өткөрүү үчүн Россия Федерациясынын Жогорку сотунун корутундусу талап кылынат [86].

Россия Федерациясынын Президентинин аракеттеринде кылмыштын белгилеринин бар экендиги жана Россия Федерациясынын Конституциялык сотунун айып коюунун белгиленген тартибин сактоо жөнүндө корутундусу боюнча Кыргызстанда Башкы прокурорго Президенттин аракеттеринде кылмыштын белгилеринин бар экендиги жөнүндө корутунду жана мамлекет башчысын айыптоо тартибин сактоо жөнүндө Конституциялык соттун корутундусу. АКШ жана Франциянын конституциялык мыйзамдары боюнча импичмент процеседурасын ишке ашырууда башка мамлекеттик органдардын жана кызмат адамдарынын корутундулары талап кылынбайт. Бул жагдай, коллегиялдуулук принцибин укуктун бардык башка принциптерине, анын ичинде тармак аралык жана тармактык принциптерге караганда артыкчылыктуу статуска ээ экендигин көрсөтүп турат. Укук коргоо жана укук колдонуу ишмердүүлүгүнүн дүйнөлүк тажрыйбасы жазыктык жана жарандык сот өндүрүшүндөгү атаандаштык сыяктуу тармактар аралык принцип айыптоо жана коргоо тараптарынын тең укуктуулугу менен эң мыкты түрдө ишке ашырылып жатканын ырастайт [86]. Теңдик принциби укук тармактарында да каралган: жарандык укукта тараптардын мүлктүк мамилелердеги теңдиги, үй-

бүлөлүк укукта жубайлардын үй-бүлөдө теңдиги. Мыйзамдуулук принциби коллегиялдуулукка негизделген парламентаризм принцибинен келип чыккан бардык укукта жана анын тармактарында теңдикти, адилеттүүлүктү, рационалдуулукту жана башка принциптерди камсыз кылат. Мамлекеттик коллегиялдуу органдар саясаттагы, ошондой эле экономикадагы башкаруу процессинде мурунку досулар менен же жеке өзгөртүүлөрдү күлүүгө эмес, коомдук кызыкчылыктарды биринчи орунга коюп, жоопкерчилик алып келген адилеттүү башкарууну камсыз кылат. XX-кылымдын 20-30-жылдардагы дүйнөлүк экономикалык кризис жана андан кийинки экономикалык кризистер экономиканы көзөмөлдөп, керек болсо жөнгө салуу керектигин көрсөттү. Бул идеяны белгилүү формада кейнстик теория жана монетаризм улантат [6, 326-327-б.].

Өкүлчүлүктүү коллегиялдуу органдар рационалдуу, контролдоочу, аналитикалык жана бөлүштүрүүчү ишмердүүлүк үчүн жеке башкаруучу органдарга караганда көбүрөөк ылайыктуу. Өкүлчүлүктүү коллегиялдуу органдардын көзөмөлү экономикалык маселелерди, мисалы, кирешелерди бөлүштүрүүнү, баа түзүүнү, инфляцияны, жумушсуздукту жана монополияны жөнгө салуу маселелерин эффективдүү чечүүгө мүмкүндүк берет. Бул органдардын негизги максаты коомдук кызыкчылыктарды эске алуу жана жөнгө салууну жакшыртууда адилеттүү каражаттарды колдонуу болуп саналат. Чектөөлөр жана тең салмактуулук тутумунда өкүлчүлүктүү коллегиялдуу органдардын үстөмдүгү экономикалык процесстердин башка органдар менен өз ара аракеттенүүсүнө көмөктөшөт. Мындай байланыш калктын социалдык активдүүлүгүн жоготпостон, социалдык көйгөйлөрдү чечүүдө өзгөчө мааниге ээ. Коллегиялык принцип менен теңдик принциптери биргеликте социалдык адилеттүүлүккө алып келет. Бул учурда, коомдук жашоого катышкан бардык өкүлдөрдүн кызыкчылыктары жана муктаждыктары эске алынып, чечимдердин кабыл алынышы адилеттүү түрдө өткөрүлөт. Мунун натыйжасында, коомдогу туруктуулук, ишеним жана биримдик жогорулатылат, ошондой эле социалдык канааттануу жогорулайт.

Коллегиялдуулук принциби мамлекеттик башкарууда ынандыруу жана мажбурлоо ыкмаларын эффективдүү айкалыштырууга жардам берет. Бул принцип жарыяланган чечимдерди кабыл алууда топтуу иш алып барууну, талкууну жана консультацияларды камсыздайт. Коллегиялдуулук принциби аркылуу мамлекеттин башкаруу процесси ыкчам жана адилеттүү өнүгүшү мүмкүн. Топтук чечимдер, адатта, ар тараптуу пикирлерди эске алып, кеңири талкуулардын натыйжасында кабыл алынат, бул болсо ашыкча же катаал бийликти колдонбостон, мыйзамдуулукту жана акыйкатты сактоого мүмкүндүк берет. Мындай механизм мамлекеттин башкаруунун адилеттүү жана калыс жүргүзүлүшүн, жарандардын укуктарынын корголушун жана бийликтин жарандарга болгон жоопкерчилигин жогорулатат. Коллегиялдуулук принциби администрациялар арасында социалдык диалогду өнүктүрүүнү, пикир алмашууну жана топтук жоопкерчиликти камсыз кылат, мындан тышкары, коомдук кызыкчылыктарды эске алуу максатында адилеттүү башкарууга өбөлгө түзөт. Жалпысынан, коллегиялдуулук принциби мамлекеттик башкаруунун ишмердүүлүгүн жогорулатып, жарандардын жана мамлекеттин ортосундагы байланыштарды күчөтөт, натыйжасында коомдогу тынчтык жана туруктуулук камсыз болот.

Укуктун башка принциптерин талдоо башка принциптер артыкчылыктуу абалды ээлей албайт деген тыянак чыгарууга мүмкүндүк берет. Ошентип, мыйзамдардын так аткарылышы катары түшүнүлгөн мыйзамдуулук принциби, тирандык мыйзамдардын аткарылышын укуктук мыйзамдуулуктун режими катары түшүнүүгө мүмкүн болбогондой эле негизги нерсе боло албайт. Гуманизм ошондой эле биринчи кезектеги абалды ээлей албайт, анткени укуктук мамлекетте жогорку жаза чарасын колдонууга чейин коомдук жыргалчылык үчүн күнөөлүү адамдарды жоопкерчиликке тартуунун негиздүү жана зарыл талабы бар. Жаза жасалган кылмыштын оордугуна барабар болушу керек. Мыйзамдын башка принциптери да артыкчылыктуу боло албайт жана өз алдынча ишке ашырылышы мүмкүн эмес [86].

Ошентип, коллегиялдуулук принциби жарандардын тең укуктуулугуна жана укуктун башка бардык принциптеринин ишке ашырылышына шарт түзөт.

Жогоруда аталган укук принциптери Конституцияда жана башка ченемдик укуктук актыларда бекемделген. Мыйзамдардын негизи катары Конституцияда белгиленген укук принциптерин ишке ашыруу бул принциптерди бардык укуктук актыларда ишке ашырууга таасир этет.

Укуктук жөнгө салуу чөйрөсүндөгү мыйзам ченемдеринин ролу абдан маанилүү, анткени алар коомдун мыйзамдарга негизделген нормаларын, укуктарын жана милдеттерин аныкташат. Мыйзам ченемдери, өз кезегинде, ар кандай түрлөргө бөлүнүп, ар бир ченемдик укуктук актында укук ченемдеринин ар түрдүү классификациялары бар. Кыргыз Республикасынын Конституциясы да ушул принциптерди камтыйт. Кыргыз Республикасынын Конституциясы преамбуладан жана 5 бөлүмдөн турат [7]. Негизги Мыйзамдын 1 жана 2 бөлүмдөрүндө конституциялык түзүлүштүн негиздери, ошондой эле адамдын жана жарандын укуктары менен эркиндиктери жөнүндөгү укуктук ченемдер көрсөтүлгөн. Бул бөлүмдөрдө коомдун жана мамлекеттин негизги принциптери, жарандардын укуктары, милдеттери жана мамлекеттик органдар тарабынан бул укуктардын корголушу жөнүндө маалымат берилет. Конституциялык түзүлүштүн негиздери, мамлекеттин уюштуруу формалары, жана юридикалык системанын принциптери бирдиктүү мыйзамдык базаны түзөт. Адамдын жана жарандын укуктары менен эркиндиктери – бул Кыргыз Республикасынын укук системасынын негизги элементтери, атүгүл демократиялык принциптерди ишке ашыруунун жана коомдук стабилдүүлүктү камсыз кылуунун маанилүү аспекти болуп саналат. Демек, Конституциядагы ченемдер жана анын структурасы Кыргызстандагы укуктук системанын тууралыгын, укук коргоо жана жарандардын укуктарын сактоо концепциясынын жана принциптеринин негизин түзөт. Конституциялык ченемдердин бардыгы мамлекеттин мыйзамга негизделген системасын жана жарандардын укуктарынын үстөмдөлүгүн камсыз кылууга багытталган.

Ошентип, В.Д. Переваловдун жана В.И. Леушиндин пикири боюнча «уюштуруу ченемдери коомдук мамилелерди укуктук жөнгө салуунун баштапкы негиздерин, адамдын укуктук абалын, мамлекеттин иштөө чектерин чагылдырат, социалдык-экономикалык жана коомдук-саясий түзүлүштүн негиздерин, жарандардын укуктарын, эркиндиктерин жана милдеттерин, коомдун укуктук тутумун куруунун негизги идеяларын жана параметрлерин бекитет. Алар коомдук өнүгүүнүн объективдүү мыйзамдарына конкреттүү укуктук ченемдердин максаттарынын жана каражаттарынын зарыл шайкештигин белгилөөгө мүмкүндүк берүүчү стандарттар катары кызмат кылат» [87, 277-б.]. Мисалы, Кыргыз Республикасынын Конституциясынын 23-беренесинин 1-пунктунда бекитилген нормада мындай деп айтылат: «Адам укуктары жана эркиндиктери ажыратылгыс жана алар ар бир адамга төрөлгөндөн баштап таандык. Алар абсолюттук, ажыратылгыс жана кимдир бирөөнүн кол салуусунан мыйзам жана сот аркылуу корголгон деп таанылат. Адам укуктары жана эркиндиктери Кыргыз Республикасынын жогорку баалуулуктарына кирет. Алар түздөн-түз колдонулат, бардык мамлекеттик органдардын, жергиликтүү өз алдынча башкаруу органдарынын жана алардын кызмат адамдарынын ишинин мааниси менен мазмунун аныктайт» [7].

Конституциянын 1,2 бөлүмүндө камтылган уюштуруу ченемдерин дагы ченем-принциптер деп атоого болот [88, 234-б.] же башталгыч нормалар [83, 325-б.]. В.Н. Хропанюк ченем-принциптерди атайын адистештирилген ченемдер катары аныктайт, «алар жөнгө салуучу жана коргоочу нормалардан айырмаланып, алар жүрүм-турумдун конкреттүү эрежелерин камтыбагандыктан, кошумча мүнөзгө ээ. Коомдук мамилелерди жөнгө салууда адистештирилген ченемдер жөнгө салуучу жана коргоочу ченемдер менен байланышып, алар менен бирдиктүү жөнгө салуучуну түзөт» [88, 233-б.].

Кыргызстандын Конституциясынын 3-5 бөлүмдөрү мамлекеттик бийликтин негизги структураларын, бийлик органдары жана алардын ыйгарым укуктарын жөндөөчү маанилүү маалыматтарды камтыйт. Бул бөлүмдөрдө Президенттин ишмердүүлүгү, мыйзам чыгаруу, аткаруу жана сот бийлигинин

ыйгарым укуктары, ошондой эле башка мамлекеттик органдардын жана жергиликтүү өз алдынча башкаруу системасынын аткарышына байланыштуу ченемдер берилген. Президенттин ыйгарым укуктары, анын функциялары жана жоопкерчиликти, мыйзам чыгаруу бийлигинин, анын ичинде Жогорку Кеңештин милдеттери, ошондой эле аткаруу бийлигинин, анын ичинде өкмөттү туруктуу иштешин камсыз кылуу боюнча ченемдер так аныкталган. Сот бийлиги мыйзамдын жогорку укугун камсыздоо, кызыкчылыктарды коргоо жана немис укук системасынан жаралган механизмдер аркылуу жарандардын укуктарын сактоого багытталган. Конституциянын бул бөлүмдөрү, ошондой эле, мамлекеттик органдар арасында туруктуу байланыштарды жана координацияны орнотуу, алардын функцияларын жана ыйгарым укуктарын так аныктоо аркылуу мамлекеттик жана муниципалдык бийлик органдарынын жоопкерчиликти белгилейт. Бул ченемдердин натыйжасында, Кыргызстандын мыйзамдарынын үстөмдүгү, мамлекеттик бийлик системасынын туруктуулугу жана жарандардын укуктарын коргоо болот. Мындай механизмдер мамлекеттин жарандар алдында жоопкерчилигин арттырып, мыйзамдуулукту камсыз кылууга көмөктөшөт.

Конституциялык принциптер мамлекеттин укуктарын жана эркиндиктерин сыйлоону, ошондой эле демократиялык принциптердин ишин камсыз кылууну көздөйт. Бул принциптер укуктардын корголушун жана мамлекеттин жарандар алдындагы жоопкерчилигин бекемдей турган негизги шарттарды түзөт. «Конституцияга өзгөртүүлөрдү киргизүүнүн тартиби» деген бөлүмдө Конституцияга өзгөртүүлөрдү киргизүү боюнча атайын процедуралар такталып, Жогорку Кеңештин ыйгарым укуктары жана анын бул боюнча мыйзамды кабыл алууга болгон укугу көрсөтүлгөн. Мындан тышкары, Президенттин бул мыйзамга кол коюу милдети да белгиленген. Жогоруда аталган авторлордун пикири боюнча, жөнгө салуучу ченемдер ар кандай субъекттерге укуктарды берүү жана аларга милдеттерди жүктөө аркылуу алардын ортосунда келип чыккан иш жүзүндөгү мамилелерди жөнгө салууга түздөн-түз багытталган. Субъективдүү укуктардын жана милдеттердин

мүнөзүнө карата жөнгө салуучу ченемдердин үч негизги түрү бөлүнөт: башкаруучу (өзүнүн даректерине оң аракеттерди жасоого укук берүүчү); милдеттүү (белгилүү бир оң аракеттерди жасоо милдетин камтыган); тыюу салуучу (мыйзам тарабынан укук бузуу катары аныкталган аракеттерди жана жосундарды жасоого тыюу салууну белгилөөчү). Жөнгө салуучу ченемдердин өзгөчөлүгү алардын так аныкталган убактылуу жана милдеттүү мүнөзгө ээ болушунда [87, 277-278-б.]. Жөнгө салуучу ченемдер, мисалы, Президенттин компетенциясын белгилеген Конституциянын 70-беренеси.

Профессор В.М. Корельский айткандай, мамлекеттик органдын компетенциясы — бул анын функциялары жана милдеттери менен байланыштуу ыйгарым укуктардын так жыйындысы. Мамлекеттик органдын эффективдүү иштөөсү үчүн компетенция терең мааниге ээ, анткени ал төмөнкү аспектилерди камтыйт: биринчиден, ар бир мамлекеттик орган мыйзам аркылуу өзүнүн ыйгарым укуктарын алат. Алар Конституцияда же өзгөчө мыйзамдарда так жазылган. Бул чектер мамлекеттик органга өз милдеттерин так аткарууга жардам берет. Экинчиден, мамлекеттик органдын компетенциясы конкреттүү функцияларга жана милдеттерге негизделет. Мисалы, кээ бир органдар экономика, социалдык саясат, билим берүү жана саламаттыкты сактоо сыяктуу тармактарда чечимдерди кабыл алат. Бул милдеттер акыры колдонуучуларга же жарандарга кыязы бардык кызматтардын сапатын өркүндөтүүгө кабыл алынат. Үчүнчүдөн, мамлекеттик орган өз компетенциясын ишке ашырууда үч түрдөгү укуктарга ээ: алар – мыйзам чыгаруу, көзөмөлдөө жана аткаруу боюнча укуктар. Ошондой эле, бул процесс мамлекеттик орган үчүн милдеттерди аткарыш мүмкүнчүлүгүн берет. Бул милдеттер компетенциянын жогорулашына, мамлекеттин ишмердүүлүгүнө жана кылдат кызмат көрсөтүүгө алып келет. Төртүнчүдөн, компетенцияны ишке ашырууда мамлекеттик орган жоопкерчиликке тартылган учурлар болот. Анын ичинде, эгерде мамлекеттик орган өзүнүн ыйгарым укуктарын ашыкча колдонсо же мыйзамдарды одоно бузса, мыйзам алдындагы жоопкерчиликке тартылышы мүмкүн. Бешинчиден, мамлекеттик органдын аркылуу компетенциянын ишке ашыруу жараяндары

мыйзамдуулукту сактоо, ошондой эле коомдун муктаждыктарын эске алуу менен уюштурулушу керек. Бул, колдонуучулар менен жарандардын кызыкчылыктарын күчтөндүрүүгө мүмкүнчүлүк берет. Демек, мамлекеттик орган өз компетенциясын ишке ашыруу аркылуу элге кызмат көрсөтүүгө, коомдук буюмдарды башкарууга жана жалпы мамлекеттик саясатты ишке ашырууга жооптуу. Бул процесстер мамлекеттин туруктуулугун жана натыйжалуулугун камсыз кылат [87, 156-157-б.]. Ошентип, мамлекеттик бийлик органдарынын жана жергиликтүү өз алдынча башкаруу органдарынын ыйгарым укуктары ошол эле учурда алардын милдеттерин да түзөт. Президенттин, Жогорку Кеңештин, аткаруу бийлигинин жана башка органдардын ыйгарым укуктарынын так аныкталышы жана алардын берилүүсү милдеттендирүүчү мүнөзгө ээ экенин Конституциянын 3-5-бөлүмдөрүндөгү укуктук ченемдер дагы бир жолу ырастап турат.

Ошентип, Конституциянын 1,2 бөлүмүндө камтылган ченем-принциптер калган бөлүмдөрдө жөнгө салуучу укуктук ченемдер менен бирдикте ишке ашырылат. «Мамлекеттик жана муниципалдык органдардын ыйгарым укуктарын билдирген 3-5 бөлүмдүн жөнгө салуучу ченемдери аларда иштеген мамлекеттик жана муниципалдык кызматкерлердин ыйгарым укуктары болуп саналат» [7]. Демек, 1,2 бөлүмдөрдүн укуктук ченемдери мамлекеттик, муниципалдык органдарды алардын кызматкерлеринин атынан ишке ашырат. Бул жерде мамлекеттик жана муниципалдык органдар менен алардын кызматкерлери адилеттүү жана калыс иш алып барабы деген суроо жаралат. Бул суроонун жообу 1,2-бөлүмдөрдө камтылган. Кызматтык кылмыштар адамдын жана жарандын укуктары менен эркиндиктерин бузуп, мамлекеттин аброюна доо кетирүү менен Конституциянын 1,2-бөлүмдөрүндө белгиленген укуктук ченемдердин жана принциптердин аткарылышына шек келтирерин белгилей кетүү зарыл.

Ошентип, Конституциянын 1,2-бөлүмдөрүндө камтылган укуктук ченемдердин ишке ашырылышын камсыздоо максатында коллегиялдуу органдар жеке башкаруу органдарынын ишин көзөмөлдөп турууга тийиш. Бул

талапты тастыктаган факты төмөнкүчө болуп саналат. Парламентаризм болгон жана коллегиялдуу органдардын жеке башчылыкка үстөмдүгү байкалган дүйнөнүн өнүккөн өлкөлөрүндө мамлекеттик түзүлүштүн негиздерин жана инсандын укуктук статусун жарыялаган Конституциянын ченемдери иш жүзүндө жүзөгө ашырылган.

Каралган уюштуруу жана жөнгө салуу ченемдеринин арасында жөнгө салуу ченемдери басымдуулук кылат. Мындан төмөнкүдөй тыянак чыгарууга болот: ар кандай Конституцияда мамлекеттик органдардын укуктук статусун жөнгө салуучу ченемдер башкы болуп эсептелет, анткени коллегиялдуу же жеке башчылык деп эсептелген тигил же бул органга канча жана кандай ыйгарым укуктар өткөрүлүп берилгендигинен мамлекеттик түзүлүштүн негиздерин жана адамдын жана жарандын укуктук статусун декларациялаган Конституциянын ченемдерин ишке ашыруу көз каранды. Демек, Кыргыз Республикасынын Конституциясында биз караган ченемдик укуктук нормалар негизги болуп саналат, ал эми уюштуруучу ченемдер аларга көз каранды.

Тыянактар:

1. Коллегиялдуулук жана жеке башчылык мамлекеттик башкаруунун принциптери болуп, алар укук принциптери менен тыгыз байланышта. Бул принциптер мамлекеттик жана муниципалдык органдардын ишинин негизги башталышын түзөт. Алардын ортосунда иерархия, биринчилик жана аныкталган башталыштардын ырааттуулугу бар. Коллегиялдуулук принциби тең укуктуулук принцибин ишке ашырууга өбөлгө түзөт, ал адилеттүүлүктү жана укуктун бардык башка принциптерин бекитүүгө жардам берет. Мындай өз-ара байланыш мамлекеттик башкаруунун натыйжалуулугун жана укуктук системанын принциптеринин ишке ашуусун жогорулатат.

2. Кыргыз Республикасынын Конституциясынын 1 жана 2-бөлүмдөрүндө: конституциялык түзүлүштүн негиздери, адамдын жана жарандын укуктары жана эркиндиктери, укуктук ченемдер уюштуруучу же ченем-принциптер катары каралат. Ал эми Конституциянын 3-5-бөлүмдөрүндө Президенттин, мыйзам чыгаруу, аткаруу жана сот бийликтеринин, Кыргыз Республикасынын

өзгөчө статусу бар мамлекеттик органдарынын ыйгарым укуктары, жергиликтүү өз алдынча башкаруу жана Конституцияга өзгөртүүлөрдү киргизүү тартиби жөнгө салынат. Бул бөлүмдөрдөгү ченемдер мамлекеттик жана муниципалдык органдардын укуктук статусун түздөн-түз аныктайт. Ошентип, 1 жана 2-бөлүмдөрдө каралган ченемдердин ишке ашырылышы Конституциянын 3-5-бөлүмдөрүндөгү ченемдердин натыйжалуу иштешине көз каранды болуп саналат. Ошентип, уюштуруучу жана жөнгө салуучу ченемдеринин арасында жөнгө салуу ченемдери басымдуулук кылат. Мындан төмөнкүдөй тыянак чыгарууга болот: ар кандай Конституцияда мамлекеттик органдардын укуктук абалын жөнгө салуучу ченемдер башкы болуп эсептелет, анткени коллегиялдуу же жеке башкаруу деп эсептелген тигил же бул органга канча жана кандай ыйгарым укуктар өткөрүлүп берилгендигинен жана алар өз ыйгарым укуктарын кантип ишке ашыргандыгынан мамлекеттик түзүлүштүн негиздерин жана адамдын жана жарандын укуктук абалын жөнгө салуучу Конституциянын ченемдерин ишке ашыруу көз каранды. Демек, Кыргыз Республикасынын Конституциясында биз караган жөнгө салуу ченемдери башкы, ал эми уюштуруучу ченемдер жөнгө салуучу ченемдерге көз каранды болуп саналат.

II-БАП. МАМЛЕКЕТТИК БАШКАРУУНУ ИШКЕ АШЫРУУДА КОЛЛЕГИЯЛДУУ ЖАНА ЖЕКЕ БАШКАРУУ ОРГАНДАРЫНЫН КОНСТИТУЦИЯЛЫК УКУКТУК СТАТУСУ

2.1. Коллегиялдуу жана жеке башкаруу органдардын ишинин негизиндеги мамлекеттик башкаруу

Диссертациялык изилдөөнүн объектиси болуп Кыргыз Республикасында мамлекеттик бийликтин жана жергиликтүү өз алдынча башкаруунун коллегиялдуу жана жеке башкаруу органдарынын укуктук абалын белгилөөгө жана иштешине байланыштуу түзүлгөн коомдук мамилелер саналат.

Изилдөөнүн предмети болуп Кыргыз Республикасында жана чет өлкөлөрдө мамлекеттик бийликтин жана жергиликтүү өз алдынча башкаруунун коллегиялдуу жана жеке башкаруу органдарынын укуктук абалын белгилөөчү жана ишин жөнгө салуучу укуктук ченемдердин жыйындысы, ошондой эле ата мекендик жана чет өлкөлүк авторлордун илимий концепциялары саналат.

Диссертациялык изилдөөнүн методологиялык базасын таанып-билүүнүн илимий методдорунун комплекси түзөт: диалектиканын классикалык ыкмалары: материалисттик диалектика, субъективдүү идеализм; жалпы ыкмалар: жалпылаштыруу, салыштыруу, байкоо, модельдештирүү; жалпы илимий ыкмалар: анализ, синтез, логикалык, индукция, дедукция, системалык, функционалдык; жеке илимий ыкмалар: тарыхый анализ, эмпирикалык, аксиологиялык, маданият таануу, социологиялык; атайын-юридикалык ыкмалар: салыштырма укуктук, формалдуу юридикалык.

Жетектөөчү мотивдер аркылуу ишке ашырылуучу башкаруусуз коомдун турмушу мүмкүн эмес. Акыркысы максаттарды коюуну, ишти тартипке келтирүүнү жана жөнгө салууну камтыйт. Башкаруунун ар кандай түрүнүн, анын ичинде мамлекеттик жетекчиликтин башталышы максат коюу менен байланышкан. Антидемократиялык мамлекетте мамлекеттик башкаруунун максаттарын белгилөө менен ушул мамлекеттердин башчылары: монархтар,

диктаторлор, башчылар ж.б. алектенген жана алектенишет. Демократиялык мамлекетте мамлекеттик башкаруунун максаттары эл тарабынан түзүлөт. Максаты тиешелүү уюштуруу жана жөнгө салуу мүнөзүнө жараша болот. Ошондуктан мамлекеттик башкарууда мамлекеттик башкаруунун максаттарын түзүүнүн тууралыгына, тагыраагы аларды түзүү субъектине өзгөчө көңүл буруу керек. Элди мамлекеттик башкаруунун максаттарын калыптандырууну биз туура деп эсептейбиз, анткени коом – бул мамлекеттик башкаруунун максаттарын ойлонулган, объективдүү жана рационалдуу калыптандырган көптөгөн адамдар. Буга Г.В. Атаманчук да кошулат, «көптөгөн адамдар же бүтүндөй коом тарабынан түзүлгөн мамлекеттик жөнгө салуунун максаттары бир адам тарабынан курулгандан да жакшыраак» - деп ырастайт [1, 177-б].

Натыйжалуу мамлекеттик башкаруу үчүн туура максаттарды кабыл алуу зарыл, алар төмөнкүлөр менен мүнөздөлүшү керек:

1) детерминисттик жана аргументтүү болууга, коомдун көп аспекттүү жашоосунун өнүгүү мыйзам ченемдүүлүктөрүн эске алууга, жаратылыш кубулуштарынын мыйзамдарына жана мыйзам ченемдүүлүктөрүнө негизделүүгө;

2) коомдун социалдык суроо-талаптарына жооп берүү, адамдардын муктаждыктарын, кызыкчылыктарын, муктаждыктарын эске алуу, ошону менен алардын колдоосун жана өз ара түшүнүшүүсүн табуу жана аларга жетишүү үчүн аларды кызматташууга чакыруу;

3) реалдуу болууга, ээ болгон потенциалга негизделүүгө, адам жана материалдык ресурстар менен камсыз болууга, коомдун турмушундагы так жагдайларды жана фактыларды эске алууга;

4) структуралык тартипке салынууга, логикалык жактан ырааттуу жайгашууга, пландоонун, аткаруунун жана талдоонун ыңгайлуулугу үчүн жетишкендиктин мөөнөттөрүнө жана ырааттуулугуна, коомдук мамилелерди камтуунун кеңдигине, маанисине ж.б. жараша классификацияланууга тийиш [1, 179-б.].

Мамлекеттик башкаруунун максаттары жетүүгө кеткен убакыт жана ырааттуулугуна жараша стратегиялык, оперативдүү жана тактикалык болуп бөлүнөт [168]. Коллегиялдык жана жеке башкаруу формаларын эске алуу менен бул максаттарды карап чыгуу маанилүү. Мамлекеттик башкаруунун өзөгүн жана коомдун өнүгүү багыттарын аныктоочу негизги максаттар стратегиялык максаттар болуп саналат. Алар 10, 20, 30 жыл алдын ала эсептелет. Дж.К. Гэлбрейт бул максаттарды негизги жана маанилүү деп аныктайт [89, 126, 147-б.]. Жогоруда аталган алыскы натыйжаларга жетишүү үчүн иш-аракеттер белгилүү бир бөлүктөргө бириктирилет, алар белгиленген убакыт аралыгында жетишилет, б.а. стратегиялык максаттар оперативдүү (ыкчам) максаттарга айланат. Акыркысы оперативдүү жана акырындык менен стратегиялык максаттарга жетүү үчүн жумалык иш-чараларды же күнүмдүк иш-аракеттерди камтыган тактикалык максаттарга жайгаштырылышы мүмкүн. Стратегиялык максаттарга жетүүгө мүмкүндүк берген максаттар кепилдик берүүчү деп да аталат, ал эми стратегиялык максаттар жетектөөчү катары аныкталат [1, 169-б]. Коллегиялдуу жана жеке башкаруу органдарынын өз ара аракеттенүүсүнүн негизинде бул максаттар төмөнкү органдарды түзүшү максатка ылайыктуу: коомдук турмуштун башкы жана маңызын билдирүүчү стратегиялык максаттар эл арасында калыптанышы жана өкүлчүлүктүү коллегиялуу органдар тарабынан ишке ашырылышы үчүн кабыл алынышы керек. Оперативдүү-тактикалык максаттарды бирден-бир аткаруу жана сот органдары, ошондой эле коллегиялдуу соттор түзүшү жана аларга жетиши керек. Стратегиялык максаттар Конституцияда жана мыйзамдарда, оперативдик жана тактикалык максаттар мыйзам алдындагы актыларда жана укук колдонуу актыларында бекитилиши керек. Жетектөөчү мотивдер максаттарды коюудан, иш-аракеттерди тартипке салуудан жана жөнгө салуудан турат. Мамлекеттик башкарууну калыптандыруунун жана максаттарына жетүүнүн жогоруда аталган: коллегиялдуу өкүлчүлүктүү органдар → кеңештер → аткаруу жана сот органдары ырааттуу ыкмасына ылайык мамлекеттик органдардын тиешелүү уюму (түзүлүшү) түзүлүүгө тийиш. Мамлекеттик органдарды уюштуруу (түзүү)

аларга тиешелүү укуктук статустарды жана аларда иштеген мамлекеттик кызматчыларга функционалдык милдеттерди берүү менен бир убакта жүргүзүлөт. Ошентип, мамлекеттик органдардын жана кызматчылардын иш-аракеттеринин жөнгө салынуусу, жоопкерчилик жана адилеттүүлүк принциптерин эске алуу менен өзүнүн натыйжаларына ыктай берет. Бул процесс мамлекеттик башкаруунун эффективдүүлүгүнө, жарандардын укуктарын жана кызыкчылыктарын коргоого, жалпы коомдук абалдарга жана экономикага таасирин тийгизүүнү өбөлгө түзөт. Натыйжада, мамлекеттик органдар жана кызматчылар учурдагы жана келечектеги маселелерге ылайыктуу чечимдерди кабыл алып, коомдун өнүгүшүнө жөндөмдүү болушу керек.

Натыйжалуу мамлекеттик башкаруу бирдиктүү башкаруу органдарына иш жүргүзүүгө эркиндик берилгенде, бирок коллегиялдуу органдын көзөмөлүндө болгондо пайда болушу мүмкүн. «АКШ, Улуу Британия, Германия, Франция, Италия ж.б. сыяктуу Батыштын өнүккөн демократиялык укуктук өлкөлөрүндө жана кээ бир Азия жана Океаниянын Япония [90], Израиль [91], Австралия [92], Жаңы Зеландия [93] сыяктуу өлкөлөрдө коллегиялдуу өкүлчүлүктүү (парламенттер, жергиликтүү кеңештер) жана жеке башкаруучу аткаруу органдарынын (өкмөттөр, жергиликтүү аткаруу органдары ж.б.) өз ара аракеттенүүсүн натыйжалуу колдонушат, мында экинчиси эркиндик берет, бирок биринчи органдардын көзөмөлү астында. Президент менен АКШ Конгрессинин ортосундагы эффективдүү өз ара аракеттешүү анын ачык мисалы болуп саналат, президентке иш-аракет эркиндиги берилгенде, ал өзүнүн бардык мүмкүнчүлүктөрүн жана жөндөмдүүлүгүн, демилгесин, чыгармачылыгын көрсөтүп, Америка мамлекетине жана элине пайда алып келе алат, бирок АКШ Конгрессинин көзөмөлү астында, ал президент тарабынан мыйзамдуу укуктары, саясий жана моралдык нормалары бузулган учурда ага импичмент процедурасын колдоно алат, б.а. андан ары жалпы негизде жоопкерчиликке тартуу мүмкүнчүлүгү менен кызматтан бошотуу. Мисалы, Кыргызстандын «Жергиликтүү мамлекеттик администрация жана жергиликтүү

өз алдынча башкаруу органдары» Мыйзамынын 2-беренесинин 1 жана 4-пункттарына ылайык «жергиликтүү мамлекеттик администрация райондо аткаруу ыйгарым укуктарын ишке ашырат жана өз ишинде президентке жана Министрлер Кабинетине отчет берет» [14]. Жергиликтүү мамлекеттик администрациялар өз өнүгүү иштерин жана башкаруу функцияларын аткарууда иш-аракет эркиндигин колдонушат. Ошол эле учурда, алар жогорку жетекчилерге, атап айтканда, Президент жана Министрлер Кабинетине жоопкерчилик тартууга милдеттендирилет [7]. Бул жоопкерчилик өз кезегинде башкаруунун натыйжалуулугун жогорулатуу, кызыкчылыктарды шайкеш келтирүү жана жергиликтүү деңгээлде саясий, социалдык жана экономикалык маселелерди чечүү максатында аларды координатташы керек. Ошентип, жогоруда аталган мыйзамдын 8-беренесинин 4-пунктуна ылайык «аким аймактын социалдык-экономикалык өнүгүүсү үчүн Президенттин жана Министрлер Кабинетинин алдында жеке жоопкерчилик тартат» [14]. Ушул Мыйзамдын 10-беренесинин 1-пунктунун негизинде аким мамлекет башчысы тарабынан кызматтан четтетилиши мүмкүн. Же тергөөчү менен прокурордун өз ара аракеттенүүсү, ал дагы биринчисине аракет кылуу эркиндигин берүүнүн негизинде, бирок экинчисинин көзөмөлү астында жүзөгө ашырылат. Эркиндиктин жана жоопкерчиликтик негизинде жеке башкаруу органдарынын өз ара аракеттенүүсү өкүлчүлүктүү коллегиялдуу жана бир баш ийген жеке башкаруу органдарынын өз ара аракеттенүүсү сыяктуу натыйжалуу эмес, анткени эки өз ара аракеттенген жеке башкаруу органдарында өкүлчүлүктүү коллегиялдуу жана жеке башкаруу органдарынын өз ара аракеттенүүсүндө көзөмөл катаал болуп саналбайт. Ошентип, эң катаал көзөмөл өкүлчүлүктүү коллегиялдуу органдарда болуп эсептелет.

Коомдук бийлик органдарынын, алардын кызматкерлеринин жана башка юридикалык жактардын жана жарандардын катышуусу менен мамлекеттик-башкаруу процесстеринин демократиялуулугу Г.В. Атаманчуктун ырастоосу боюнча «бул субъекттердин эркиндигин жана жоопкерчилигин ишке ашыруунун сапатына көз каранды. Башкаруу ишинде эркиндик башкаруу

мамилелеринин катышуучуларынын потенциалдуу мүмкүнчүлүктөрүн жана жөндөмдүүлүктөрүн ишке ашырууну мисалы, чыгармачылык, демилге; оптималдуу катышты колдонуу, мамлекеттик башкарууда ар кандай ресурстарды айкалыштырууну билдирет. Бирок ошол эле учурда жоопкерчиликсиз эркиндикке жол берилбеши керек. Мамлекеттик башкаруу субъекттери өз иштери үчүн бардык жоопкерчиликти сезип, билиши керек. Ал эми бул жерде, тескерисинче, жоопкерчилик башкаруу мамилелеринин субъекти тарабынан өз ыйгарым укуктарын эркиндиктин шарттарында сапаттуу ишке ашыруу үчүн стимул катары кызмат кылат. Ошентип, эркиндик менен жоопкерчилик бири-бирин өнүгүп, толуктап турат» [1, 405-406-б.].

«Эркиндик» түшүнүгү субъекттин эркинин көрүнүшү катары маанисине карабастан, башка факторлорго карабастан, дагы эле өзүнүн чегине ээ. Эркиндик коомдо да, жаратылышта да чектелген. К. Ясперстин көз карашы боюнча, «адамдардын эркиндиги *causa sui* (латынча себеп өзү) эмес, эркиндиктин чындыгында өзүнүн чеги бар» [94, 167-169-б.]. А. Камюнун пикири боюнча «эркиндик уруксат берилген жана тыюу салынган алкактарга ээ» [95, 172-б.]. Эркиндиктин чектелиши мамлекеттик башкарууда негизги принцип болуп саналат. Мындай структуралар иерархияда натыйжалуу экендигин камсыз кылып, жарандардын жыргалчылыгын камсыз кылат [1, 408-409-б.].

Ошентип, Г.В. Атаманчук «эркиндик жана жоопкерчилик өз ара байланышкан түшүнүктөр, алар бири-бирин өнүктүрүп, толуктап турат деп эсептейт. Бирок, биздин пикирибиз боюнча, бул категорияларды айкалыштыруу укуктук, саясий жана адеп-ахлактык бузууларды жасоодо күнөөлүү кызмат адамдарын жана органдарды жоопкерчиликке тартууга жөндөмдүү мамлекеттик органдардын көзөмөлү болгондо гана мүмкүн. Орус тилинин түшүндүрмө сөздүгүнө ылайык, «контроль» категориясы көзөмөлдү, ошондой эле текшерүү же текшерүү максатында системалуу байкоо жүргүзүү дегенди билдирет» [96, 292-б.]. Өкүлчүлүктүү коллегиялдуу органдардын башка мамлекеттик жана муниципалдык органдар менен бирге координациялоосу

жана көзөмөлү, коррупциянын пайда болушуна жана өнүгүшүнө тоскоолдук кылат. Мындай көзөмөл системасы, өзүнүн натыйжалуулугу менен, коомдогу адилеттүүлүк принциптерин жогорулатат. Коррупция, адатта, мамлекеттик башкаруунун натыйжасыздыгынан келип чыгат жана мамлекеттик органдардын ортосундагы коммуникациянын жана координациянын жетишсиздигинен пайда камсыз кыла алат. Эгерде өкүлчүлүктүү коллегиялдуу органдар өз функцияларын толук аткарсан, коррупциянын алдын алуу механизмдеринин жакшы иштеши менен алардын зор ишенимдүүлүгүн жогорулатат.

Мамлекеттик башкаруусунун негизги көйгөйлөрүнүн бири, ошол эле учурда, өкүнүчтүү эки чөйрөнү – мамлекеттик органдардын уйкашсыздыгын жана жарандык коомдун мамлекеттик органдарга болгон ишениминин жоктугун жоюу болуп саналат. Андан тышкары, бул принциптер өлкөнүн укуктук системасын бекемдөөдөгү стратегиялык элементтер болуп саналат.

Коррупция биздин өлкөдө гана эмес, үчүнчү дүйнөнүн дээрлик бардык мамлекеттеринде курч көйгөйлөрдүн бири болуп саналат. Бул маселе экономикалык туруктуулукту, социалдык адилеттүүлүктү жана саясий стабилдүүлүктү залакасы жок бойдон калтыруу үчүн олуттуу тоскоолдуктарды жаратат. Коррупцияга каршы күрөшүүнүн жетишсиздиги, ошондой эле адам укуктарынын бузулушуна жана мамлекеттик институттардын ишин начарлатууга алып келет. Ошондуктан, коррупция менен күрөшүү глобалдык масштабда ар тараптуу жана комплексдүү стратегияларды талап кылат.

«Коррупция (латын тилинен *corruptio* – паракорлук) – кызмат адамдары тарабынан аларга ишенип берилген укуктарды жана ыйгарым укуктарды жеке баюу максатында пайдалануудан турган саясат же мамлекеттик башкаруу чөйрөсүндөгү кылмыштуу иш» [97, 302-б.]. «Коррупция» англис тилинен которгондо «зыян келтирүү, чирүү, бузулуу, паракорлук, сатылып кетүүчүлүк» дегенди билдирет [98, 136-137-б.]. «Чоң юридикалык сөздүккө» ылайык «коррупция – бул саясий же мамлекеттик башкаруу чөйрөсүндөгү коомдук коркунучтуу көрүнүш, мамлекеттик кызмат адамдары тарабынан өздөрүнүн кызматтык абалын атайылап ар кандай формада мүлктүк жана мүлктүк эмес

пайдаларды жана артыкчылыктарды мыйзамсыз алуу үчүн пайдалануусунда, ошондой эле бул адамдарды паралоо» [99, 288-б.]. Россия Федерациясында «коррупция кылмыш-укуктук концепция эмес, ар кандай түрдөгү укук бузууларды аныктаган жалпы түшүнүк болуп саналат – дисциплинардык укук бузуулардан баштап кылмыштарга чейин» [99, 288-б.]. Борисов А.Б. «коррупция – бул экономикалык чөйрөдө мамлекеттик түзүмдөрдүн кылмыш дүйнөсүнүн структуралары менен биригиши, ошондой эле саясий жана коомдук ишмерлердин, мамлекеттик кызматкерлердин сатылып кетүүчүлүгү жана параланышы. Россия Федерациясынын кылмыш-жаза мыйзамдарында коррупция өз алдынча кылмыш эмес, бир катар кызматтык кылмыштарды (пара алуу, кызматтык абалынан кыянаттык менен пайдалануу) камтыган жалпы түшүнүк» [100, 341-б.]. М. Нарикбаев «коррупция – бул кызмат адамынын артыкча өзүнүн кызматтык абалына байланыштуу, колдоочулук үчүн, азыркы учурда же келечекте кызмат көрсөтүү үчүн жеке өзү же ортомчу аркылуу материалдык баалуулуктарды системалуу түрдө алуу же мүлктүк мүнөздөгү пайдаларды алуусу» [101, 8-б.] деп эсептейт. Коррупцияга каршы эл аралык күрөш боюнча БУУнун маалымдама документинде «коррупция – жеке кызыкчылык үчүн мамлекеттик бийликти кыянаттык менен пайдалануу» [102, 65-б.] деп белгиленет. Атайын адабияттарды талдоодо илимпоздор арасында «коррупция» түшүнүгүн түшүнүүдө биримдик жок экенин көрсөтүп турат. Жогорудагылардан тышкары бул маселе боюнча дагы көптөгөн көз караштар бар: 1) «коррупция паракорчулук менен аныкталат; 2) коррупция жеке кызыкчылык үчүн жасалган кызмат абалынан кыянаттык менен пайдалануу деп каралат; 3) коррупцияга кызмат абалынан кыянаттык менен пайдалануу фактылары гана кирет, ал пара алуу менен жана мамлекеттик кызматчылардын сатылып кетүүчүлүгү менен мүнөздөлөт; 4) коррупция уюшкан кылмыштуулуктун элементи катары каралат; 5) коррупция – кызмат адамынын же мамлекеттик кызматчынын өзүнүн кызматтык ыйгарым укуктарын атайылап бузуусу катары аныкталат» [103, б. 55.].

Кыргызстандын Кылмыш-жаза кодексинин 336-беренесине ылайык «коррупция деп коомдук бийлик органдарынын кызмат адамдарынын мамлекеттик аппараттын курамына кирбеген кылмыштуу элементтер менен өзүнө же башкаларга белгилүү бир баюу максатында пайда алуу үчүн өз ара аракеттенүүсүн» [104] түшүнүүгө болот. Берене жалпыланган түшүнүк-коррупция аталган Кыргызстандын Кылмыш-жаза кодексинин бир катар беренелерин, мисалы, кызмат адамдарынын кылмыштарын, сот бийлигине каршы кылмыштарды ж.б. камтыйт. Коррупция түшүнүгү, жогоруда келтирилген аныктамалардан кыйла татаал болуп, кызмат адамдарынын мүлктүк жана мүлктүк эмес жыргалчылыктарды жана артыкчылыктарды укукка каршы алуу максатында ишенимдүү укуктарды жана бийлик мүмкүнчүлүктөрүн пайдалануу аракеттерин камтыйт. Мунун ичинде, кызмат адамдар тарабынан укукка каршы чечимдерди кабыл алуу, ар кандай шылтоолор менен укукка каршы аракеттерди жүргүзүү (мисалы, сатып алуу, коркутуу, адашуу) орун алат. Ошондой эле, коррупция мамлекеттик башкаруу чөйрөсүндө атайылап же байкабастык түрүндө жасалган коомго каршы, укукка каршы, күнөөлүү жана аморалдык ишмердүүлүк катары мүнөздөлөт. Бул көрүнүш, коомдук моралдык нормаларга зыян келтирип, мамлекеттик башкаруунун натыйжалуулугуна терс таасир көрсөтүп, жалпы жарандардын ишенимин азайтат. Мыйзамдарда жана теорияда коррупцияны жеке пайда алууга багытталган атайылап жасалган жосундар катары гана көрсөтүшөт. Айрым өлкөлөрдүн коомдук турмушунда мындай мисалдар кездешет, мамлекеттин жогорку кызмат адамдары өздөрүнө көп ыйгарым укуктарды беришет, бирок бул ыйгарым укуктарды ишке ашыруу менен алар күрөшө алышпайт же туура эмес чечимдерди кабыл алышат, ошондуктан мамлекеттик жана эл аралык масштабдагы көйгөйлөр мисалы, мамлекеттик аймактын бүтүндүгүнө коркунуч, кылмыштуулуктун өнүгүшү, экономикалык төмөндөө пайда болот. Көрүнүп тургандай, коррупциялык укук бузуулар байкабастык жана өзүмчүл эмес максаттарда да болушу мүмкүн, анын натыйжасында мамлекет түз жана кыйыр мааниде урайт, коом деградацияга учурайт.

Коррупция мамлекеттик бийликти туура эмес уюштуруунун, туура иерархиянын сакталбагандыгынын, алардын ортосунда ыйгарым укуктарды туура эмес бөлүштүрүүнүн, зарыл көзөмөлдүн жоктугунун кесепети. Бул мамлекеттик-бийлик мамилелеринин баары конституциялык мыйзам менен жөнгө салынууга тийиш. Демек, коррупциянын себеби биздин Конституциянын жеткилеңсиздиги болуп саналат. Мамлекеттик системанын жана башкаруунун жеткилеңсиздиги коомду өнүгүүнүн туура эмес жолуна алып барат. Коррупция кылмыштардын жыйындысы катары мамлекетти жана коомду регресске алып баруучу чоң тоскоолдук болуп саналат. Социумдун өнүгүшүндө төмөндөө байкалат.

Дүйнө жүзүндө коррупция тууралуу көптөгөн диссертациялар, монографиялар, илимий жана публицистикалык макалалар даярдалган. Бирок, көпчүлүк акыбалда гана коррупция тууралуу түшүнүктөр берилет, ошондой эле коомдун жашоосунун ар кандай тармактарында коррупция фактыларын белгилөө, ага каршы күрөшүүнүн сандык маалыматтары жана ыкмалары көрсөтүлөт. Ошол эле учурда, коррупциянын пайда болушуна жана өнүгүшүнө өбөлгө түзгөн себептер менен шарттар терең талданбай калган. Бул маселелердин туура иликтенбеши коррупцияга каршы иш-аракеттердин тиимдүүлүгүн төмөндөтүп, көйгөйлөрдү чечүүдө интеграцияланган жана системалык жактан келип чыгууга тоскоолдук кылышы мүмкүн. Коррупциянын тамырын аныктоо жана негизги факторлорду изилдөө, эффективдүү чечимдерди табуу үчүн маанилүү болуп саналат.

Коррупция менен күрөшүү ыкмалары, ар түрдүү авторлордун пикирлерине ылайык, поляризацияланган болуп саналат. Көйгөйгө карата ар башка пикирлер жана көз караштар коррупцияны жоюнун эффективдүү жолдорун сунуштоо маселесинде уламдан-улам өнүгүп жаткан көз кароолорду жаратууда. Ошондой эле, бул маселени тереңирээк изилдөө коррупциянын негизги себептерин жана шарттарын аныктоого алып келип, анын натыйжалуу жоюлушуна жете турган ыкмаларды сунуштоого мүмкүндүк берет.

Ошентип, Л.Н. Джексенева «мамлекеттик жана муниципалдык органдардын ишине көзөмөлдү күчөтүү, коомдук бийлик органдарынын кызматкерлеринин эмгек акысын жогорулатуу, бул алардын үй-бүлөлөрүнө татыктуу жашоону камсыз кылуу, мамлекетте финансылык көзөмөлдү күчөтүү ж.б. зарыл» - деп эсептейт [105, 33-б.]. Б.К. Карыповдун пикиринде «коррупция менен жалпы коом күрөшүшү керек. Коррупциянын алдын алуу факторлору болуп экономиканы өнүктүрүү, мамлекеттик башкарууну демократиялаштыруу жана жарандык коомдун активдүүлүгү саналат» [103, 58-б.]. Ж.А. Кашкариеванын көз карашы боюнча «коррупцияны жок кылууда үч ыкма колдонулат. 1. Күч колдонуу ыкмасы. Мындай ыкма менен жер-жерлерде коррупциянын майда очокторун басуу жүзөгө ашырылат. Коррупцияга каршы күрөштүн бул формасы анча натыйжалуу эмес деп эсептелет. 2. Ийкемдүү күч колдонуу ыкмасы. Мындай учурда коррупциянын майда көрүнүштөрүнө каршы кеңири күрөш эмес, анын эң коркунучтуу очокторун жок кылуу жүргүзүлөт. Коррупцияга каршы күрөшүүнүн бул ыкмасы натыйжалуу деп эсептелет. 3. Коррупцияга мониторинг жүргүзүү ыкмасы. Бул ыкма менен сырттан байкоо жүргүзүлүп, коррупциялык фактылар аныкталат, бирок иш жүзүндө коррупцияга каршы күрөш жүргүзүлбөйт. Бул ыкма мамлекетке жана коомго коркунуч келтирет» [102, 66-67-б.]. Д.М. Осмонов «Кыргызстандагы коррупция менен күрөшүү ишинде бул терс көрүнүштөргө каршы күрөштү укуктук жөнгө салуунун эл аралык тажрыйбасын жана жасагандыгы үчүн жазалоо системасын, коррупциялык кылмыштарды ж.б. модернизациялоону эске алуу зарыл» - деп эсептейт [106, 77-б.]. Жогоруда айтылгандай, аталган авторлор коррупция жана анын кесепеттери менен күрөшүү көйгөйүн чагылдырышат, бирок коррупциянын келип чыгышынын себептерин жана шарттарын (келип чыгышын) жетиштүү деңгээлде талдашпайт. Медицинадагыдай эле, ооруну дарылоо оорунун кесепеттерин гана эмес, оорунун себебин (булагын) да дарыласа натыйжалуу болот. Жогоруда айтылгандай коррупциянын келип чыгуу себептерин түшүндүрүүнү мамлекеттик бийликтин туура эмес уюштурулушунан издөө керек. Коррупцияга тиешелүү мамлекеттик көзөмөлгө

алынбаган чечимдерди кабыл алууга укугу бар кызмат адамдары катышат. Жеке башчы кызмат адамы же ошол адам коллегиялдуу органдан айырмаланып, эч кимден уруксат сурабайт, чечим добушка коюлбайт жана ошондуктан бир баш ийген чечим кабыл алат, ал эми экономикалык кризис доорунда, жашоо деңгээли төмөн, жана, балким, бул себептерсиз бул жеке башкаруучу кызмат адамы жеке кызыкчылыгы үчүн чечим кабыл алышы мүмкүн. Кызматтык кылмыштар, белгилүү болгондой, латенттик, жашыруун мүнөзгө ээ, ошондуктан аларды коллегиялдуу органда жасоо өтө кыйын. Демократиялык, укуктук мамлекеттерде, күчтүү жарандык коом жана өнүккөн рынок экономикасы бар өлкөлөрдө коллегиялдуу органдар үстөмдүк кылат. Тескерисинче, демократияга каршы, алсыз жарандык коом жана артта калган экономикалары бар өлкөлөрдө коррупция жана жеке башкаруучу мамлекеттик органдар үстөмдүк кылат. Демократиялык, укуктук мамлекеттин, күчтүү жарандык коомдун жана өнүккөн экономиканын иштеши коллегиялдуу органдардын жеке башчылыкка караганда үстөмдүгүнө түздөн-түз көз каранды. Укуктук мамлекеттерде жеке башкаруучу органдар жана кызмат адамдары коллегиялдуу органдар тарабынан шайланат жана дайындалат жана алар тарабынан жоюлушу жана ээлеген кызмат ордуна бошотулушу мүмкүн. Көзөмөлдүн бул түрү эң эффективдүү. Кыргызстанда коррупция көйгөйүн чечүү анын кесепеттери менен күрөшүү жолу менен жүргүзүлөт, ал эми жогоруда айтылгандай, мамлекеттик бийликтин туура эмес уюштурулушуна негизделген бул көрүнүштүн себептери жана шарттары менен күрөшүү зарыл, ошондуктан коррупцияга каршы күрөштү аткаруу жана сот органдарын өкүлчүлүктүү коллегиялдуу органдарга баш ийдирүүгө багытталган мамлекеттик жана муниципалдык башкарууну реформалоодон баштоо зарыл [168].

Мамлекеттик башкарууда өкүлчүлүктүү коллегиялдуу органдардын үстөмдүгү жана мамлекеттик кызматчылардын жашоо деңгээлин камсыз кылууга умтулгусу бөлүштүрүү функциясынын, Л.Н. Джексенева жогору койгон [105, 33-б.], маанилүүлүгүн көрсөтөт. Эмгек акы маселесин чечүү,

ошондой эле индивидуалдык кызматкерлердин жана алардын үй-бүлөлөрүнүн кызыкчылыктарын коргоо – бул мамлекеттик саясаттын артыкчылыктuu аспектилери.

Мамлекеттик башкаруунун жогоруда каралган схемасы менен: эл → коллегиялдуу өкүлчүлүк органдары → аткаруу бийлик органдары → сот органдары → эл, түз жана кайтарым байланыштар жүргүзүлөт. Бул схема боюнча республикалык, демократиялык мамлекетте же парламенттик монархияда мамлекеттик башкаруу тегерек чынжыр менен жүзөгө ашырылаары көрүнүп турат: эл баштапкы органдарды – коллегиялдуу өкүлчүлүктүү органдарды шайлайт, алар өз кезегинде туунду органдарды: аткаруу жана сот бийлигин түзөт. Мамлекеттик жана муниципалдык кызматтарда элге көрсөтүлүүчү кызматтардын сапатын жогорулатуу үчүн түз жана кайтарым байланыштарды кароо жана талдоо — бул башкаруунун натыйжалуулугун камсыз кылууга көмөктөшчү маанилүү аспекти болуп саналат. Түз байланыштардын жана кайтарым байланыштардын иштеши мамлекеттик кызматтардын сапатын жана коомдук ишенимди бекемдейт. Г.В. Атаманчук ошондой эле эки багытта байланыштарды изилдеп, жөнгө салуучу таасир түздөн-түз өз ара аракеттенүү аркылуу багытталганын белгиледи. Тескери импульстар түз байланыштарга реакцияны жана эки субъекттин кызматташуу механизмдин билдирет. Ал мамлекеттик жөнгө салуу чөйрөсүндөгү мындай мамилелердин көйгөйлүү маселелерине өзгөчө көңүл бурган [1, 146-б.]. Н. Винердин пикири боюнча, тескери реакция келечектеги жөнгө салуучу таасирлерди оңдоого мүмкүндүк берет [107, 45-б.].

Тыянактар:

1. Стратегиялык максаттарга жетүүгө мүмкүндүк берген максаттар кепилдик берүүчү деп да аталат, ал эми стратегиялык максаттар жетектөөчү катары аныкталат [1, 169-б.]. Коллегиялдуу жана жеке башкаруу органдарынын өз ара аракеттенүүсүнүн негизинде бул максаттарды төмөнкү субъекттер түзүшү максатка ылайыктуу: башкы жана коомдук турмуштун маңызын билдирүүчү стратегиялык максаттар эл арасында калыптанышы жана

өкүлчүлүктүү коллегиялдуу органдар тарабынан ишке ашыруу үчүн кабыл алынышы керек. Мамлекеттик жана муниципалдык башкарууда оперативдүү-тактикалык максаттарды аныктоо жана ишке ашыруу элдин кызыкчылыктарын коргоо, туруктуулукту камсыз кылуу жана башкаруунун натыйжалуулугун жогорулатуу үчүн маанилүү. Жеке башкаруу аткаруу жана сот органдары, ошондой эле коллегиялдуу соттор, ушул процессти жүзөгө ашыруу үчүн атайын механизмдерди жана структураларды түзүшү керек.

2. Натыйжалуу мамлекеттик башкаруу коллегиялдуу органдын көзөмөлү астында жеке башкаруу органына иш эркиндиги берилген учурда болушу мүмкүн. Өз ара аракеттенүүчү эки жеке башкаруу органдарынын ортосундагы көзөмөл өз ара аракеттенүүчү өкүлчүлүктүү коллегиялдуу жана жеке башкаруу органдардын ортосундагы көзөмөлдөй катуу болбойт.

Мамлекеттик башкарууну өнүктүрүү көбүнчө эркиндик жана жоопкерчилик мамилелерин бекитүү маселесин чечүүнүн сапаты менен шартталган. Өз кезегинде мындай эркиндик башкарууга жоопкерчиликтүү мамилесиз жана башкаруу процесстеринин бардык катышуучуларынын өз аракеттеринин социалдык кесепеттери үчүн конкреттүү жоопкерчилигисиз мүмкүн эмес.

3. Коллегиялдуу жана жеке башкаруу органдардын ишинин негизиндеги мамлекеттик башкарууну жакшыртуу максатында Кыргыз Республикасынын «Министрлер Кабинети жөнүндөгү» Конституциялык мыйзамдын 6 – беренесинин 7 – бөлүгүнө [134] төмөндөгүдөй өзгөртүү киргизүү сунушталды: *«Эгерде ушул берененин 6-бөлүгүндө көрсөтүлгөн мөөнөттүн ичинде Жогорку Кеңеш жаңы же кайталап киргизилген талапкерлерди карабаса же карап жана макулдук бербесе, анда Президент ушул мөөнөт аяктагандан кийин Жогорку Кеңешке Министрлер Кабинетинин Төрагасынына жана башка мүчөлөрүнүн (айрым мүчөсүнүн) кызмат ордуна башка талапкерлерди сунуштайт» [134] жана ушул беренени 7-1 бөлүк менен төмөнкүдөй мазмунда толуктоо сунушталды: «Эгерде ушул берененин 6-бөлүгүндө көрсөтүлгөн мөөнөттүн ичинде Жогорку Кеңеш жаңы же кайталап киргизилген*

талапкерлерди карабаса же карап жана макулдук бербесе, анда Президент ушул мөөнөт аяктагандан кийин Министрлер Кабинетинин Төрагасынын жана башка мүчөлөрүнүн (айрым мүчөсүнүн) кызмат ордуна дайындоого укуктуу» [134]. Ал эми колдонуудагы конституциялык мыйзам биринчиден, Кыргыз Республикасынын Конституциясынын 90-беренесинин 1-пунктуна каршы келет. Ал жерде «Министрлер Кабинетинин Төрагасы, анын орун басарлары жана Министрлер Кабинетинин мүчөлөрү Жогорку Кеңештин макулдугу менен Президент тарабынан дайындалат» [7] деп белгиленген. Экинчиден, Кыргыз Республикасынын Жогорку Кеңеши коллегиялдуу мамлекеттик орган болгондуктан конституцияда каралган ыйгарым укугу ишке ашыралбай калууда. Эгерде жогорудагы аныкталынган сунуш мыйзамга киргизилсе мамлекеттик башкаруудагы коллегиялдуу өкүлчүлүктүү органдын иши жакшырмак. Ар бир мамлекеттик коллегиялдуу орган макулдашуу жана добуш берүү жолу менен чечим кабыл алган болсо кызматтык ыйгарым укуктарында тең укуктуулук принциптери кеңири орун алмак.

4. Мамлекеттик башкаруунун төмөнкүдөй схемасында: эл → коллегиялдуу өкүлчүлүк органдары → аткаруу бийлик органдары → сот органдары → эл түз жана кайтарым байланыштар ишке ашырылат.

2.2. Мамлекеттик коллегиялдуу өкүлчүлүктүү башкаруунун рационалдуулугу жана легитимдүүлүгү

Коллегиялдуулук мамлекеттик башкаруунун принциби жана формасы катары мамлекеттик башкарууну рационалдаштыруу үчүн маанилүү. Азыркы шартта башкаруучулук маалыматтын көлөмү олуттуу көбөйгөндө, башкаруучулук процесстердин татаалдашы, мамлекеттик-башкаруучулук ишмердүүлүктөгү көйгөйлөрдүн курчушу менен мамлекеттик аппараттын ишиндеги коллегиялдуулук аны рационалдаштыруунун маанилүү фактору болуп калат. Чечим кабыл алууда же иш-аракетти аткарууда коллегиялдуулук ар кандай адамдардын ой-пикирлерин алардын жеке билими, тажрыйбасы,

кызыкчылыктары, максаттары жана руханий баалуулуктары менен оптималдуу интеграциялоону карайт. Демек, башкаруучу кызматкерди коллегиялдуу, биргелешип иштөө көндүмдөрүнө үйрөтүү зарыл, алар өз пикирин айтууну, башкалардын көз карашын угууну, башкаруу маселелерин жамааттык талкуулоого катышууну, коллегиялдуу органдын чечимдерин сыйлоону, ошондой эле максатка ылайыктуу жана жемиштүү иш үчүн зарыл болгон башка билимдерди жана көндүмдөрдү камтыйт [1, 451-452-б.]. Бул кызмат адамдары субъективдүү, өзүм билемдик менен чечим кабыл алышат жана көпчүлүк учурда калктын пикири менен эсептешпейт.

Ошону менен бирге иштерди коллегиялдуу алып барууда башкаруунун бул түрүнүн айрым элементтерин гиперболизациялоо мүмкүн эмес. Мисалы, кээ бир маселелерди биргелешип чечүүнү туруктуу отурумга же ашыкча жайлатууга айландырууга болбойт, негизделген полемиканы талаш-тартышка жана чырга айландырууга болбойт, жеке башкаруучу органдарга көзөмөлдү өзүм билемдикке айландырууга болбойт ж.б.

Мындай башкаруу системасы жеке ишмердүүлүккө чектөө койбойт, анткени мында жеке жоопкерчилик жана эркиндик коллегиялдуу органдын мүчөлөрүнө таандык. Коллегиялдуу органдын чечимдерин практикалык жактан ишке ашыруу үчүн, анын мүчөлөрүнүн эркин пикири маанилүү рол ойноп, бул пикирдеги сунуштарды аткаруу үчүн жеке башкаруучу органга кеңири ыйгарым укуктар берилиши керек. Бул ыйгарым укуктар коллегиялдуу органдын чечимдерин эффективдүү жүзөгө ашыруу үчүн өтө маанилүү жана анык курама болуп саналат, анткени алардын жардамы менен жеке башкаруучу орган коллегиялык деңгээлдеги конференциялардын, чогулуштардын жана башка уюштуруу иш-чараларынын натыйжасында чыккан чечимдерди ишке ашыруу үчүн жоопкерчилик алып, көйгөйлөрдү тез чечүүгө мүмкүндүк алат.

«Мамлекеттик бийлик органдарынын ишинде коллегиялдуулук принцибин колдонуу мүмкүнчүлүгүн кеңейтүү максатка ылайыктуу, анткени бул принцип демократиялык жөнгө салуунун өзгөчөлүгү болуп саналат» [1, с. 452]. Коомдук ресурстарды оптималдуу пайдаланууда коомдун максаттарын,

кызыкчылыктарын жана муктаждыктарын аныктоо артыкчылыктуу мааниге ээ. Бул процесс натыйжалуу мамлекеттик механизмдердин иштеши менен байланышкан, анткени мындай механизмдер коомдун талаптарын жана ниеттерин эске алып, ресурстарды туура пайдалануу үчүн шарттарды түзүшү керек. Натыйжалуу мамлекеттик башкаруу өнүккөн Батыш Европа өлкөлөрүндө, Түндүк Америкада, кээ бир Азия өлкөлөрүндө жана Океанияда байкалат. Бул өлкөлөрдөгү көп тараптуу өнүгүү төмөнкүчө чагылдырылат:

1) саясий чөйрөдө: демократияны өнүктүрүү, мамлекет саясий бийликтин уюму катары коомго баш ийет, жарандардын кызыкчылыктарын билдирген партиялык система өнүккөн;

2) экономикалык чөйрөдө: улуттук продукциянын жана калктын жан башына ички дүң продуктунун жогорку деңгээли, эмгек өндүрүмдүүлүгүнүн жогорку деңгээли менен ырасталган экономикалык өнүгүүнүн жогорку деңгээли;

3) социалдык чөйрөдө: жашоонун жогорку деңгээли жана күтүлгөн өмүрдүн узактыгы, өнүккөн социалдык камсыздоо жана саламаттыкты сактоо;

4) руханий чөйрөдө: билим берүү, илим, укук, адеп-ахлак, искусство ж.б.

Жогоруда аталган өлкөлөрдө өнүгүү фактору болуп коллегиялдуу өкүлчүлүктүү башкаруу эсептелет. Мамлекеттик башкаруу эффективдүү болушу үчүн мамлекеттик жана муниципалдык органдар эффективдүү уюшулуп, эң чоң пайда менен иш алып барышы зарыл.

Коомдук бийлик органдарынын жана алардын кызматкерлеринин компетенциясы ченемдик укуктук актыларда аныкталган. Жогоруда аталган субъекттер алардын укуктук статустарынын алкагында гана аракеттениши керек жана берилген параметрлерден ар кандай четтөө рационалдуу жана натыйжалуу деп таанылбашы керек.

Мамлекеттик жана муниципалдык органдар реалдуу максаттарды жана пландарды коюп, аларды өз убагында ишке ашырууга милдеттүү. Белгилүү бир тапшырмаларды жана программаларды талап кылынган мөөнөттө аткарбоо алардын актуалдуулугун жана рационалдуулугун жоготууга шарт түзөт.

Мамлекеттик жана муниципалдык органдар өз функцияларын аткаруу үчүн акылга сыярлык убакытты сарптап, тез жана сапаттуу иштеши керек. Жогорку квалификациялуу мамлекеттик жана муниципалдык кызматкерлер, илимий-техникалык прогресстин жетишкендиктерин өз ишинде колдонуу алардын эмгек өндүрүмдүүлүгүнүн жогорулашына алып келет.

Демократияда мамлекеттик жана муниципалдык органдар менен калктын ортосунда бекем байланыш түзүлөт, ошону менен башкаруунун объектилерин түшүнүүгө, адамдардын керектөөлөрүн, кызыкчылыктарын жана максаттарын аныктоого шарттар түзүлөт. Башкаруу бийлик органдарынын жана алардын кызмат адамдарынын жарандар менен туруктуу жана ар түрдүү байланыштары мамлекеттик-башкаруу ишинин рационалдуу жана натыйжалуулугу үчүн өбөлгөлөр болуп саналат. Жарандар мамлекеттик башкаруунун булагы жана мамлекеттик башкаруунун баштапкы максаттарын түзүүчү субъект катары мамлекеттик башкарууга активдүү катышышат. Мамлекеттик башкаруунун демократиялык стили илимдин өнүгүшү менен ажырагыс байланышта жана ага негизделген. Илим менен техниканын жетишкендиктери демократиялык мамлекеттик башкарууда элге жаккан эң рационалдуу жана натыйжалуу башкаруу катары активдүү колдонулат. Ошол эле учурда, демократиялык мамлекет илимий-техникалык прогресстин өнүгүшүнө өбөлгө түзөт. Демократиялык башкарууда мамлекеттик башкаруу субъекттеринин жана объектилеринин мүчөлөрүнүн ортосунда урматтоо менен кызматташуу чөйрөсү түзүлөт.

Мамлекеттик бийлик органдарынын ички түзүмү жана алардын коом менен өз ара аракеттенүү тартиби калк үчүн татаал жана түшүнүктүү болбошу керек. Ал аралыкта, эл мамлекеттик башкарууга активдүү катышууга укуктуу. Мамлекетте жана коммерциялык уюмдарда башкаруу принциптери өзгөчөлүктөрүнө карабастан, айрым жалпы мүнөздөгү элементтер бар. Алардын маңызы — адамдардын ишмердүүлүгүн башкаруу. Мамлекеттик ишканалар да бар экенин да эске алышыбыз керек. Ошондуктан мамлекеттик башкаруу жөнүндөгү эмгектерде башкаруу – коммерциялык уюмдарды

башкаруу искусствосу жөнүндөгү эмгектердеги жоболор көп келтирилет. Ушуга байланыштуу бул жерде чыгармадан цитата келтирүү туура болот. Т. Питерс жана Р. Уотерман, алар бир катар эң ийгиликтүү корпорацияларды карап чыгып, аларда иш жүргүзүү эркиндиги сыяктуу, бирок көзөмөлгө алынган: өндүрүш ишинде калктын кызыкчылыктарын жана керектөөлөрүн аныктоо жана эске алуу, башкаруудагы үнөмдөө, көзөмөлдүн жөнөкөйлүгү; өндүрүштү стимулдаштыруу сыяктуу окшош иш ыкмаларын аныкташкан [108, 420-б.]. Көрүнүп тургандай, жогорудагы авторлор башкарууну уюштуруунун жөнөкөйлүгүн жана жупуну кадрларды белгилешет. Белгилүү болгондой, жөнөкөй нерсенин баары сонун. Мындан тышкары, башкаруу аппаратынын жөнөкөйлүгү башкаруу таасирлеринин субъекттен башкаруунун объекттерине тез өтүшүнө жана эң негизгиси ашыкча кызматкерлерди тейлөө үчүн финансылык ресурстарды үнөмдөөгө өбөлгө түзөт. Авторлор ошондой эле ишмердүүлүктүн адамдардын муктаждыктарына жана алардын жашоосуна багытталгандыгын белгилешип, демилге менен чыгармачылыктын көрүнүшүн камтыган ишкердикти жана иш-аракет эркиндигин баса белгилешет.

6. Мамлекеттик жана муниципалдык кызматчыларды финансылык, материалдык жана социалдык жактан камсыз кылуу тийиштүү деңгээлде жүзөгө ашырылууга тийиш. Алар турак жай менен камсыз болууга тийиш же аларга жеке турак жай куруу үчүн жер участкактору жана төмөнкү пайыздагы кредиттер берилүүгө тийиш. Мамлекеттик жана муниципалдык кызматкерлерге жогорку маяна төлөп берүү алардын өзүн жана үй-бүлөсүн камсыздоого шарт түзүп, башка субъектилерден каржылык көз карандылыкты жаратпайт. Финансылык жана материалдык жыргалчылык мамлекеттик жана муниципалдык кызматкерлерге жогорку сапаттагы кызмат көрсөтүүлөрдү камсыз кылууга мүмкүндүк берет. Идеалдуу финансылык система акча каражаттарын эффективдүү жана транспаренттүү пайдаланууга мүмкүндүк берет, бул мамлекеттик чыгашаларды, инвестицияларды жана коомдук кызматтарды жакшыртууга сүйрөйт. Ушундан улам, финансылык жана материалдык жыргалчылыкты жактыруу мамлекеттик саясаттын маанилүү

аспектиси болуп саналат. Ошол эле учурда, жогоруда аталган кызматкерлерди камсыз кылууда, аларга көзөмөлдү азайтууга болбойт, анткени көз карандысыздык, эркиндик, жоопкерчилик жана көзөмөл бир эле учурда болушу керек. Эгерде мыйзамдарда боштуктар же коллизиялар табылса, аларды мыйзам чыгаруу жолу менен чечүү зарыл. Коллегиялдуу өкүлчүлүктүү башкаруу мыйзам чыгаруу органында эң сабаттуу, стратегиялык жана тактикалык ой жүгүрткөн, бардык адамдардын муктаждыктарын жана мүдөөлөрүн ойлогон адистерди ишке орноштурууга багытталган.

Мамлекеттик жана муниципалдык органдар адамдардын кызыкчылыктарын, керектөөлөрүн жана максаттарын ишке ашырган учурда мамлекеттик башкаруу натыйжалуу болот. Мамлекеттик башкаруунун маңызы мамлекеттин элге кызмат кылуусунда, коомдун бакубаттуулугун жана туруктуу өнүгүшүн камсыз кылууда болууга тийиш.

8. Мыйзам мамлекетке, экономикага жана моралга негизделет. Мораль адамдардын жүрүм-турумунун зарыл жөнгө салуучусу болуп саналат, ошондуктан башкаруу институттары жана алардын кызматкерлери өз ишмердүүлүгүндө моралдык талаптарды жетекчиликке алышы керек. Адеп-ахлаксыз башкаруу коомдун деградациясына алып келет. Коллегиялдык өкүлчүлүктүү бийлик элдик бийлик катары коомдо адеп-ахлактын: тилектештиктин, гуманизмдин, теңдиктин орношуна салым кошот.

Мамлекеттик башкаруу натыйжалуу жана рационалдуу болушу үчүн аны илимий-техникалык прогрессти эске алуу менен мүмкүн болушунча эволюциялык жол менен дайыма өркүндөтүү зарыл. Бул маселеде мамлекеттик башкарууну дайыма көзөмөлдөп туруу зарыл. Белгилүү болгондой бийлик мамилелери иерархиялык мүнөзгө ээ. «Бийлик бутактарынын бири да абсолюттук жана көзөмөлсүз бийликке ээ болбошу керек жана алардын бардыгы элдин көзөмөлүндө болушу керек» [7], анткени Кыргызстандын Негизги мыйзамынын 1,2-беренелерине ылайык «коомдук бийликтин бардык толуктугу анын калкына таандык, ал аны элдик бийлик органдарын шайлоо жана жалпы элдик добуш берүүлөрдө өзүнүн ниетин билдирүү аркылуу ишке

ашырат» [7]. Шайланган бийлик структуралары коомдун кызыкчылыктарын билдирүүгө тийиш. Мамлекеттик башкарууну баалоо жана талдоо, ошондой эле бардык мамлекеттик жана муниципалдык органдардын ишин көрсөткөн барометр болгон коомдук пикирдин негизинде жүргүзүлөт. Жарандык коомдун шартында жалпыга маалымдоо каражаттары коомчулуктун сотуна коюлуп жаткан башка көрүнүштөр сыяктуу эле мамлекеттик башкаруунун чыныгы абалын көрсөтүп турат. Аны менен жарандар мамлекеттик башкаруунун абалына өз баасын беришет. Ушундай механизмдер ар бир жаранды коомдук процесске активдүү тартууга, мамлекеттик башкарууну өркүндөтүүгө жана жалпы жарандардын жыргалчылыгын жакшыртууга көмөктөшөт. Ошентип, жогоруда айтылган түз демократиянын мүмкүнчүлүктөрү жарандарга мамлекеттик башкаруунун абалына баа берүү жана талдоо, аны жакшыртуу боюнча сунуштарды киргизүү менен чектелбестен, аларды өкүлчүлүктүү демократия аркылуу ишке ашырууга да мүмкүндүк берет.

Тыянактар:

1. Мамлекеттик башкарууда башка бардык мамлекеттик органдардын ишмердүүлүгүн калктын кызыкчылыгын билдирген өкүлчүлүктүү коллегиялдуу органдар тарабынан көзөмөлдөө жана багыттоо — бул башкаруунун рационалдуу жана натыйжалуу жолу болуп саналат. Элдин кызыкчылыгын чагылдырган коллегиялдуу органдар башка мамлекеттик органдардын иштерин көзөмөлдөп, багыт берип турганда, кабыл алынган чечимдердин коомдун чыныгы муктаждыктарына шайкеш келүүсү камсыздалат. Мындай башкаруу түзүмү мамлекеттик кызматтардын сапатын жакшыртууга жана мамлекеттик программалардын ийгиликтүү ишке ашуусуна өбөлгө түзүп, иштин ачык-айкындуулугун жана отчеттуулугун жогорулатат. Мамлекеттик башкаруу таасирдин негизин түзгөн адамдардын кызыкчылыктарын жана керектөөлөрүн аныктоого башка мамлекеттик органдардын иштешине караганда өкүлчүлүктүү коллегиялдуу органдардын ишмердүүлүгү көбүрөөк мүмкүнчүлүк берет.

Коомдун ар түрдүү кызыкчылыктарын чагылдырган жана алардын алдында жоопкерчилик тарткан, коомдун жана мамлекеттин турмушунун чыныгы шарттарын эске алган өкүлчүлүктүү коллегиялдуу органда иштерди биргелешип талкуулоо аркылуу эң туура жана элдин кызыкчылыгына ылайык чечимдер кабыл алынат. Мындай талкуу процессинде ар бир өкүл өз көз карашын жана тажрыйбасын бөлүшүү мүмкүнчүлүгүнө ээ болуп, чечимдердин көп кырдуу талдоого алынуусуна өбөлгө түзөт. Бул өз кезегинде, кабыл алынган чечимдердин ишке ашуусуна жана коомдо колдоо табуусуна жардам берет.

2. Мамлекеттик башкарууну өркүндөтүү үчүн ага туруктуу мониторинг жүргүзүү зарыл. Мамлекеттик башкаруу системасын баалоо, талдоо жана көзөмөлдөө процессинде коллегиялдуу органдар өз алдынча мамлекеттик жана муниципалдык органдардын ишмердүүлүгүн текшерип, көзөмөлгө алып, алардан тиешелүү отчет талап кылуу аркылуу мониторинг жүргүзүүгө салым кошот.

3. Түз демократия жарандар менен мамлекеттик органдар арасында активдүү байланыштарды түзүүгө, коомдук пикирдин бай болушуна жана жалпы коомдун кызыкчылыктарын жакшыртууга өбөлгө түзөт. Ошентип, жарандык активдүүлүк күчтөнүп, мамлекеттик башкаруунун сапатын жакшыртуу мүмкүнчүлүктөрү пайда болот.

4. Натыйжалуу мамлекеттик башкаруу мамлекеттик жана муниципалдык органдарды туура уюштуруудан, ресурстарды акылманча пайдалануудан жана жарандардын муктаждыктарын канааттандыруудан көз каранды. Бул элементтер бири-бири менен байланышта болуп, башкаруунун жогорку натыйжалуулугун камсыз кылат. Эффективдүү мамлекеттик башкаруу жарандардын укуктарын коргоо, социалдык жана экономикалык туруктуулукту камсыз кылуу, ошондой эле жалпы коомдук жыргалчылыкты жогорулатуу үчүн негизги шартты түзөт.

2.3. Мамлекеттин формаларынын калыптанышына коллегиялдуу жана жеке башкаруу органдарынын таасири

Башкаруу формасы — бул мамлекеттик органдарды түзүү принциптерин, бийлик бутактарын бөлүштүрүү жана алардын ортосундагы байланыш механизмдерин аныктоочу негизги системалык элемент. Ал мамлекеттин түзүлүшүн, милдеттерин жана иштөө принциптерин аныктап, башкаруу системасынын натыйжалуулугун, туруктуулугун жана жарандар менен байланыштын сапатын камсыз кылууга өбөлгө түзөт.

Башкаруу формаларынын классификациясы, атап айтканда, монархиялык жана республикалык мамлекеттер, алардын негизги принциптери — коллегиялдуулук жана жеке башкаруу — аркылуу жүргүзүлөт. Бул бөлүү башкаруунун конструкциялык жана функционалдык өзгөчөлүктөрүн аныктаган маанилүү аспект болуп саналат. Монархиялык системалар авторитардык же символикалу бийликти чагылдырса, республикалык системалар элдин катышуусун, шайлоо укуктарын жана коомдук мунун түзүлүшүн чагылдырат.

Коллегиялдуулук принцибине негизделген башкаруу формалары	Жеке башчылык принцибине негизделген башкаруу формалары
Афина демократиялык республикасы	Байыркы Чыгыш монархиясы
Спарталык аристократиялык республика	Байыркы Рим монархиясы
Рим республикасы	Эрте феодалдык монархия
Феодализм доорундагы шаар-республикалар	Феодалдык бөлүнүүчүлүк доорундагы монархия
Парламентардык монархия	Класстык-өкүлчүлүктүү монархия
Парламентардык республика	Абсолюттук монархия
Париж коммунасы	Дуалисттик монархия
Советтик республика	Президенттик республика

Социалисттик республика	Президенттик-парламенттик аралаш республика
Элдик-демократиялык республика	
Парламенттик-президенттик аралаш республика	

Коллегиялдуулук принцибине негизделген башкаруу формаларынын биринчи тобун карап көрсөк, бул өлкөлөрдө мамлекеттик бийлик мамилелеринде коллегиялдуу чечим кабыл алуучу органдар негизги ролду ойнойт. Башкаруунун мындай системасында чечимдер биргелешип кабыл алынып, жоопкерчилик бир нече адамга бөлүштүрүлөт. Мындай формасы көбүнчө республикаларда кездешет, анткени аларда бийликтин борборлоштурулбаган түзүлүшү жана ар бир чечимдин талкууга салынып, консенсуска жетүү жолу аркылуу кабыл алынышы негизги орунда турат. Республика – бул баштапкы органдар, калк тарабынан белгилүү бир мөөнөткө шайланып, андан мамлекеттик бийликти алган жана туунду органдарды түзгөн башкаруу формасы.

Республикада мамлекеттик жана муниципалдык органдар демократиялык жол менен жетишилет, бул шайлоо жана тиешелүү дайындоолор аркылуу аракеттенүүгө алып келет. Өнүккөн демократиялык өлкөлөрдө мамлекеттик бийликтин жогорку органдары ортосундагы өз ара аракеттенүү бийликти бөлүштүрүү принциптерине жана токтотуучу жана каршы салмактуулук системасына негизделет. Калк тарабынан түзүлгөн мамлекеттик бийликтин жана жергиликтүү өз алдынча башкаруунун баштапкы органдары анын алдында жооптуу.

Республиканын башкаруу формасы катары тарыхы кулчулук доорунан башталат, б.а. кул ээлөөчү өлкөлөрдө. Республиканын белгилери Афина Демократиялык Республикасында эң ачык көрүнгөн. Бул республикада мамлекеттик органдардын системасы элдик жыйын, беш жүздөр кеңеши, ареопаг, гелиэя, архондор жана стратег коллегиялары, диэтет соту, 4 эфеттер

коллегиясы, 40 коллегия жана башкалар тарабынан сунушталган. Бул органдардын бардыгы коллегиялдуу болгон. Элдик жыйын мамлекеттик бийликтин жогорку органы болгон, ал бардык башка мамлекеттик органдарды жана кызмат адамдарын көзөмөлдөгөн. Элдик жыйындын негизги милдети мыйзамдарды кабыл алуу болгон.

Биз көрүп тургандай, Афина Демократиялык Республикасында мамлекеттик бийликтин жогорку органдарынын ортосунда тең салмактуулуктун жана токтотуунун системасы болгон. Ареопагдын курамына архондор жана анын өмүр бою мүчөсү болгон мурдагы архондор кирген. Б.з.ч. 462-жылы Эфиальт реформаларды жүргүзүп, ареопаг саясий ыйгарым укуктарынан ажырап, аларда сот функциялары гана калган [88, 107-108-б.].

Кул ээлөөчүлүк мамлекеттерде республиканын эң кеңири таралган формасы аристократиялык форма болгон. Бул республиканын өзгөчөлүгү мамлекеттик бийликтин жогорку органдары аристократтардан: ири жер ээлөөчүлөрдөн жана ак сөөктөрдөн турганында болгон.

Бул республиканын көрүнүктүү көрүнүштөрүнүн бири б.з.ч. V-IV-кылымдарда болгон жогорку административдик бийликти эки падыша жүзөгө ашырган Спарталык аристократиялык республика болуп саналат. Алар интерцессия б.а. бири-биринин чечимине тыюу салуу укугуна ээ болушкан. Ошентип, алар өз ара чечим кабыл алышкан. Бул жеке башкаруучу мамлекет башчыларынын тарыхындагы көрүнүш, анткени жеке мамлекеттик башкаруусу бар өлкөлөрдө падышалар ар дайым жекелик санда болгон.

Бул мамлекеттик башкаруунун коллегиялдуу маданиятынын туу чокусу. Падышалар аскерди башкарып, согуш учурунда адилеттикти орнотушкан, ошондой эле сыйынуу маселелери менен алектенишкен. Герусия – аксакалдар кеңеши мыйзам чыгаруу бийлигине ээ болгон. Герусияга эки падыша жана өмүр бою шайланган кеңештин 28 мүчөсү кирген. Бул кеңештин мүчөлөрү арасындагы бардыгы аристократиянын өкүлдөрү болчу, бул болсо башкаруу системасынын аристократиялык мүнөзүн чагылдырат. Алар жыл сайын аристократтардын арасынан шайланган эфорлор коллегиясына ээ болушкан.

Эфорлор мамлекеттик органдарга жана чиновниктерге көзөмөл жүргүзүүчү маанилүү роль ойногон, анын ичинде падышалардын да ишин текшерүү мүмкүнчүлүгү бар эле. Эфорлор мамлекеттик айыптоочу жана сот катары да иш алып барышты, бул алардын бийлик системасындагы маанилүү функцияларын дагы бир жолу көрсөттү. Алар кылмыш жана жарандык иштерди чечип, эл аралык иштер менен алектенип, армиянын түзүлүшүн жетектешкен. Бул эфорлор кеңештери мамлекеттик бийликти жана коомдук тартипти камсыз кылууда маанилүү кызмат өткөн.

Афинадан айырмаланып, Спартада элдик чогулуштун – апелланын ролу бир аз төмөндөтүлгөн. Апелланын мыйзам чыгарууга формалдуу укугу болгон. Мыйзамдарды бекитүү, мамлекеттик бийлик өкүлдөрүн шайлоо, согуш жарыялоо, тынчтык келишимин түзүү жана элдик жыйындын декларативдик ыйгарым укуктарына кирген башка маселелер боюнча чечимдер башка органдар тарабынан атайылап даярдалган [88, 108-109-б.].

Рим Республикасы биздин заманга чейинки Рим Республикасы биздин заманга чейинки V-II-кылымдарда болгон. Республикалык Римде мамлекеттик жогорку бийликке Сенат ээ болгон. Сенаттын мүчөсү болуу үчүн аристократиянын өкүлдөрү элдик жыйын тарабынан шайланган атайын кызмат адамдары, тактап айтканда, цензорлор тарабынан дайындоодон өтүшү керек болчу. Сенатта жүргүзүлгөн талкуулардын негизинде кабыл алынган чечимдер белгилүү чиновниктерге аманат катары тапшырылган. Бул процесс элдик жыйындар аркылуу коомдук пикирди чагылдырууга чоң маани берип, чечимдердин элдин кызыкчылыктарына шайкеш келишин камсыздаган. Мындай түзүмдөрдүн натыйжасында мамлекеттик башкаруу системасы калыптанган жана аристократиялык башкаруунун элементтери алардын натыйжалуу иштешинде чечүүчү рол аткарган. Жергиликтүү жана үстүнкү бийлик органдарынын ортосундагы өз ара байланыш жана талкуу процесси мамлекеттин саясий имиджин түзүүгө жана мыйзамдардын кабыл алынуусуна олуттуу таасир эткен.

Элдик чогулуштун ролу формалдуу түрдө ашыкча бааланган, анткени сенат анын чечимдерине баш ийиши керек эле, бирок анын чечимдери «Римдин саясатына» туура келбеген учурларда, Сенат аларды мыйзамсыз деп тааныган же бул чечимдер үчүн жооптуу кызмат адамдарын кызматтан кетүүгө чакырган. Сенаттын өзгөчө ыйгарым укуктары диктатураны бекитүү болгон. Диктатордун кызматы өзгөчө кырдаал болгон. Анын милдети өзгөчө кырдаалдарда мамлекетти башкаруу болгон: душмандын Римге кол салуусу, башаламандык, жарандык согуш ж.б. учурунда диктаторго мамлекеттик бийликтин толуктугу ишенип берилген. Ал өз ыйгарым укуктарын аткарууда эч кимге отчет берген эмес. Диктатордун бийлик мөөнөтү 6 ай болгон. Диктаторлор өкүмдөрдү башкалардын даттанууга укугу жок чыгарган, бул алардын бийлигинин бекемдешүүсүнүн жана ишенимдүүлүгүнүн белгиси катары каралган. Диктатордун мыйзамдары элдик жыйында бекитилбей, түздөн-түз күчүнө кирип, мындай иштердин бардыгы диктатордун жеке чечимдерине таяна турган. Диктатордук системада, элдик трибуналардан башка, бардык магистраттар диктаторго баш ийүүгө милдеттүү болушкан. Бул болсо ыктымал өсөртүүгө жана диктатордун эң жогорку бийлик катары капталынгандыгына алып келген. Эл трибуналары, формалдуу түрдө диктаторго баш ийбесе да, алардын «вето» укугу жок болгондуктан, мындай түрдө алардык чечимдерине тыюу салуу мүмкүнчүлүктөрү чектелген. Римдин жарандары да элдик чогулушта диктатордун чечимдерине каршы чыга алышкан эмес. Диктатор Рим армиясын жетектеп, өзүнө жардамчыны – күчү азыраак атчан аскер башчыны дайындай алган. Бирок, б.з.ч. 217-ж. Бул кызмат орундары барабар катары бекитилген. Диктатордун бардык бул ыйгарым укуктары диктатор маселелерди тез арада чечип, Рим мамлекетин кооптуу абалдан алып чыгышы үчүн каралган. Көп нерсени түбөлүккө сактап калуу үчүн кыска убакыттын ичинде аз нерсени курмандыкка чалуу – бул байыркы Римде диктатураны киргизүү принциби. Бул институт Байыркы Римдин саясий жана укуктук ой жүгүртүүсүнүн жетишкендиги болуп саналат. Бирок Римдеги диктатордун бийлиги чексиз болгон эмес: ал жарандардын өмүрүн ала алган

эмес, бирок шаардын сыртында, трибунанын жана элдик чогулуштун күчү жетпеген жерде, ал каалаган адамды өлтүрө алган. Диктатор Сенаттын макулдугусуз мамлекеттик казынадан түшкөн каражаттарды тескөөгө укугу жок болгон. Алты айдан кийин же өзүнүн миссиясы аяктагандан кийин дароо эле диктатор өзгөчө ыйгарым укуктарынан баш тартып, өзүнүн ишмердүүлүгү тууралуу элдик жыйынга отчет берүүгө аргасыз болгон [110].

Коомго жана мамлекетке коркунуч пайда болгон учурдан тартып ички жана тышкы коркунучтар башкаруучунун жеке бийлигин күчөтүү факторлорунун бири экенин белгилей кетүү керек. Байыркы Римде республиканын мезгилинде диктатура убактылуу болгон, бирок Байыркы дүйнөнүн көпчүлүк мамлекеттеринде, орто кылымдарда, жаңы доордо жана азыркы доордо кээ бир өлкөлөрдө диктатордук мамлекеттер болгон жана азыр да бар. Коркунуч чексиз диктатурага себеп болбошу керек, мындан тышкары эч кандай коркунуч менен коркутпаган, бирок диктатурага айланган мамлекеттер бар. Заманбап шарттарда ички жана тышкы коркунучтарды жоюу үчүн өзгөчө [111] жана аскердик абал [112] институттары бар.

Байыркы Рим мамлекетиндеги сенат башка функцияларды да аткарган: каржы-экономикалык чарбалык иштерге, тышкы саясатка катышкан, армияда жогорку кызмат адамдарын дайындаган, диний маселелерди жөнгө салган. Элдик жыйындын негизги милдеттери: мыйзамдарды кабыл алуу, кызмат адамдарын шайлоо, айрым соттук ыйгарым укуктарды ишке ашыруу, жарандардын укуктарынын бузулушуна жол бербөөнү көзөмөлдөө болгон.

Байыркы Римде мамлекеттик кызмат жана мамлекеттик башкаруу кызмат адамдарынын кызмат өтөөсүнүн мөөнөттүүлүгү, алардын ишинин кайтарылбастыгы, чиновниктерге элдик жыйындын көзөмөлү, мамлекеттик органдардын коллегиялдуу иш принциби менен айырмаланган [113, 109-б.].

Феодализм республикага антагонисттик институт катары ага каршы чыккан, бирок элдер айылдык жамаатка караганда башка нормаларда жашаган эркин шаарларда кандайдыр бир жол менен тамыр жайып, өнүгө баштаган. Республикалар: Генуя, Венеция, Гамбург, Кельн, Любек, Новгород, Псков ж. б.

сыяктуу соода, кол өнөрчүлүк шаар-мамлекеттеринде пайда болгон. Бул шаарларда башкаруу органдары шаардык калктын шайлоосу аркылуу түзүлүп, эки негизги түзүмдөн турган: коллегиялдуу өкүлчүлүктүү жана аткаруучу органдар.

1. Коллегиялдуу өкүлчүлүктүү органдар. Бул органдарга шаардык кеңештер, сенаттар жана башка коллегиялдуу түзүмдөр кирген. Алар шаардык маселелерди чечүүдө элдин атынан өкүлчүлүк кылышып, талкуулоолор аркылуу чечимдерди кабыл алган. Бул органдар шаардык калктын кызыкчылыгын коргоо, саясий жана экономикалык маселелерди карап чыгуу жана шаардык өнүгүү боюнча стратегиялык пландарды иштеп чыгуу боюнча иш жүргүзүшкөн.

2. Аткаруучу органдар. Бул түзүмдөр мэриялар, консулдардын коллегиясы сыяктуу органдардан турган. Аларга мэрлер, бургомистрлер, подесттер жана башка аткаруучу жетекчилер башчылык кылып, кабыл алынган чечимдердин аткарылышын камсыздаган. Аткаруучу органдар шаардык башкаруу иштерин жүргүзүп, жергиликтүү чарбалык, административдик жана социалдык иштерди ишке ашырышкан.

Бул системанын аркасында эл тарабынан шайланган өкүлчүлүктүү жана аткаруучу органдар ортосунда тең салмактуулук түзүлүп, шаардык башкаруунун ачык-айкындуулугун жана элдин кызыкчылыгына шайкештигин камсыздоо мүмкүн болгон.

Республиканын заманбап түрлөрү парламенттик, президенттик жана аралаш. Парламентаризмде мыйзам чыгаруучу орган мыйзам чыгаруу иш-аракеттери менен гана эмес, өкмөттү көзөмөлдөө менен да алектенет, ал экинчисинин отставкасы түрүндө максималдуу түрдө көрсөтүлүшү мүмкүн. Ошентип, жогорку аткаруу органы парламенттин алдында отчет берет.

Мамлекет башчысы – бир эле учурда өкмөттүн башчысы эмес, республиканын президенти. Шайлоодо жеңип чыккан саясий партия же партиялардын коалициясы өкмөттү түзөт. Жеңип чыккан партиянын жетекчиси болуп саналбаган Президент мындан ары өкмөттүн ишмердүүлүк багытына

катыша албайт. Премьер-министр өкмөттү жетектейт. Ар кайсы өлкөлөрдө аны ар кандай аташат, мисалы, федералдык канцлер, Министрлер кеңешинин төрагасы ж.б. Италия жана Германия классикалык парламенттик республикалар болуп саналат.

Республикалардын аралаш формалары парламенттик-президенттик, жарым-президенттик формада болушу мүмкүн, мисалы, Финляндия [114], Франция, Түштүк Корея [115], Португалия [116]. Мындай өлкөдө мыйзам чыгаруу бийлиги президент менен өкмөттү көзөмөлдөй алат. Жогорку аткаруу органы бир эле учурда Президент тарабынан көзөмөлдөнөт. Өкмөттүн курамын түзүүдө президенттин ролу болушу мүмкүн, бирок ал мыйзам чыгаруу органындагы партиянын тең салмактуулугун эске алышы керек.

XIX-XX-кылымдарда буржуазиялык-демократиялык жана социалисттик революциялардын мезгилинде республиканын социалисттик формасы калыптанган.

Парламенттик монархия мамлекеттик коллегиялдуу башкаруу жүзөгө ашырылган өлкөлөргө да тиешелүү, анткени монархиянын окшош формасы бар мамлекеттерде коомду парламент өзү түзгөн жогорку аткаруу органы менен бирге башкарат. Монархтын ойдон чыгарылган бийлиги бар. Парламенттик монархия башкаруу формасы катары парламентаризмдин өнүгүү процессинде калыптанган – мыйзам чыгаруу органы багыттоочу жана башкаруу ишмердүүлүгүн жүзөгө ашырган өзгөчө мамлекеттик система. Башкаруунун мындай формасы Японияда, Улуу Британияда, Испанияда [117], Данияда [118], Швецияда [119] жана башка өлкөлөрдө ишке ашырылат.

Жеке башчылык принцибине негизделген башкаруу формаларынын экинчи тобу монархияларды камтыйт. Монархия – мамлекет башчысы монарх болгон башкаруу системасы. Тарыхта бул форма ар кандай аталыштар менен аталган: каган, падыша, султан, богдыхан, халиф ж.б. Монархияларда мамлекеттик бийлик мурастоо жолу менен өткөрүлүп, монарх өз аракеттери үчүн калк алдында отчет бербейт. Монархиялар негизинен эки түргө бөлүнөт:

1. Абсолюттук монархия – бул формада монархтын чектелүү пикири жок, бардык бийлик өз колунда. Ал мыйзамдарды кабыл алат, коомдук саясатты жүргүзөт жана мамлекеттин ишмердүүлүгүнө толук контролду камсыз кылат. Тарыхта абсолюттук монархияларга мисал катары Франциядагы Людовик XIVтү жана Орус империясындагы монархтарды келтирсе болот.

2. Чектелген монархия – мында монархтын ыйгарым укуктары белгилүү ченемдер менен чектелет. Мисалы, парламент же башка мамлекеттик органдар монархтын бийлигине таасир этет. Англия, Швеция, жана Испания сыяктуу өлкөлөрдө чектелген монархиялар иштеп жатат, бул мамлекеттерде монарх символикалык ролду аткарат, жана чыныгы бийлик парламентке таандык. Адамзат тарыхында ар кандай аймактарда ар кандай шарттарга жана өбөлгөлөргө жараша чексиз монархиянын ар кандай түрлөрү болгон.

Аларга төмөнкүлөрдү: чыгыш деспотизми же байыркы Чыгыш монархиясы (Ассирия, Байыркы Египет, Индия, Кытай, Ахеменид державасы ж.б.), Байыркы Рим монархиясы (Рим империясы), эрте феодалдык монархия (Варвар падышалыктары, венгр мамлекети, Киев Русу), алгачкы феодалдык империя (Бийик Рим империясы, Чынгызхандын империясы), феодалдык мамлекеттин биримдиги бузулган доордогу монархия (Россия, Германия, Франция т. д.), мүлктүк-өкүлчүлүктүү монархия (Англия, Россия, Польша) жана абсолюттук монархия (Франция, Россия, Испания ж. б.) киргизүүгө болот. Байыркы Чыгыш монархиясында монархтын абсолюттук бийлиги кеңири чиновниктик аппараттын жардамы менен ишке ашырылган. Бирок, мындай мамлекеттин доорунда Шумер, кээ бир байыркы Индия мамлекеттери сыяктуу коллегиялдуу башкаруу элементтери бар республикалык башкаруу формасына ээ чыгыш мамлекеттери болгон. Байыркы Римдеги доминат мезгилинде император чексиз бийликке ээ болуп, чындыгында абсолюттук монарх болуп калат. Феодализм учурунда дүйнөнүн көпчүлүк мамлекеттеринде башкаруунун монархиялык формасы, анын ичинде абсолютизм түрүндө жүзөгө ашырылган. Акыркысы монархиянын өнүгүүсүнүн эң жогорку даражасы жана феодалдык мамлекеттин өнүгүүсүнүн акыркы этабына, бирдиктүү улуттук мамлекеттер

кайра жаралганына байланыштуу болуп саналат. Абсолюттук монархия ушул күнгө чейин Сауд Аравия, Оман, Бруней жана Катар сыяктуу бир нече мамлекеттерде гана сакталып калган.

Мамлекеттик башкарууда жеке башчылыктын басымдуу болушу менен чектелген монархиянын маңызы мамлекеттик бийликти монархтын жана башка мамлекеттик органдардын бир убакта ишке ашыруусунда жатат. Чектелген монархиялар үч негизги типке бөлүнөт: мүлктүк-өкүлчүлүктүү, дуалисттик жана парламенттик. Бул үч типтеги монархиялар коомдун башкаруу структурасына, саясий системасына жана жарандардын катышуусуна жараша өз ара айырмачылыктарга ээ.

Мүлктүк-өкүлчүлүктүү монархиялардын түзүлүшүнүн негизги себеби – монархтын бийлигин чектеген мүлктүк-өкүлчүлүктүү органдарды түзүү. Мисал катары, Англиядагы парламент, Польша падышалыгындагы валдык сейм, ошондой эле Франциядагы Генералдык штаттар жана Россиядагы Земский собор сыяктуу консультациялык-кеңешүүчү мекемелерди келтирсек болот. Аталган мекемелер монархтын ыйгарым укуктарын чектеп, мамлекеттик башкаруунун бардык аспектеринде өкүлчүлүктү жана саясий плюрализмди камсыз кылат. Мүлктүк-өкүлчүлүктүү органдары жарандардын, же байланыштуу мүлк тобунун кызыкчылыктарын чагылдырууга мүмкүндүк берүү менен, монархтын административдик жана финансылык саясаттарын формулап, түзөтүү процессине катыша алышат. Бул түзүмдөрдүн пайда болушу үчүн шарт түзгөн факторлор арасында саясий күчтөрдүн, мүлктүк класстардын, жана коомдук катмардын таасиринин өсүшү, коомдук жана экономикалык өзгөрүүлөр, ошондой эле элдин укуктарын талап кылган кыймылдар бар. Натыйжада, монархиялык бийлик структураларынын саясатында көптүгү, маданиятта жана коомдун ар тараптуу өнүгүшүндө мамлекеттик механизмдердин жоопкерчилигин жана мыйзамдардын үстөмдүгүн бекемдөө максатын көздөйт.

Дуалисттик монархиядагы эң жогорку мамлекеттик бийлик өкмөттү түзгөн монарх менен мыйзам чыгаруу бийлигинин ортосунда бөлүнөт. Азыркы

заманда дуалисттик монархиялар Кувейт, Марокко, Люксембург, Монако, Иордания, Лихтенштейн болуп саналат.

Биз президенттик республиканы да жеке башкаруудагы өлкөлөрдүн катарына коштук, анткени анын мамлекеттик механизминде президент жетектөөчү ролду ойнойт жана парламенттик республикадан айырмаланып, парламенттин саясий үстөмдүгүнө каршы турат, б.а. президенттик республикада парламентаризм өнүкпөйт. «Бардык мамлекеттик башкаруу жеке башкаруу принцибине негизделген, анын ичинде аткаруу, сот бийлиги жана жергиликтүү өз алдынча башкаруу чөйрөлөрү» [7].

Президенттик республикада президент анын алдында жооптуу болгон өкмөттү түзүүдө чоң роль ойнойт. Мындай башкаруу формасы боюнча президент маанилүү компетенцияга ээ. Латын Америкасынын жана Африканын көпчүлүк өлкөлөрүндө президент бийликтин бардык бутактарын көзөмөлдөө укугуна ээ жана ошондуктан бул республикаларды айрым изилдөөчүлөр супер президенттик деп аташат. Жогоруда айтылган континенттерде жайгашкан өлкөлөрдөн тышкары, КМШнын айрым өлкөлөрү, Чыгыш Европа, Азия ж.б., президенттик республикалар болуп эсептелет. Кыргыз Республикасы да президенттик республикага кирет. 2021-жылдын 5-майындагы азыркы колдонуудагы Конституцияга ылайык «президент маанилүү ыйгарым укуктарга ээ жана мамлекеттик башкаруунун багытын аныктайт» [7].

Президенттик-парламенттик аралаш республикаларда президенттин укуктары парламенттин ыйгарым укуктарынан кеңири болуп, жеке бийликти кармаган мамлекеттик башкаруу системасы колдонула башталат. Мындай өлкөлөрдүн башкаруу структурасында президенттин мааниси жана укуктары жогору болуп, ал жоопту чечимдерди кабыл алуу мүмкүнчүлүгүнө ээ. Кыргыз Республикасы 2010-жылдын 27-июнунда кабыл алынган Конституциясына ылайык «президенттик-парламенттик аралаш республика статусуна ээ» [120]. Бул формада президенттин бийлиги үстөмдүк кылат, ал эми парламент башка роль аткарат, бирок убактысынын өтүшү менен парламентаризм жакшы өнүкпөгөндүктөн, Кыргызстанды жеке башчылыктагы башкаруунун формасы

бар өлкө катары таануу кабыл алынууда. Бул чындык өлкөдөгү саясий системанын динамикасына, институттар менен лидерлердин ортосундагы катышууга, ошондой эле жарандардын саясий активдүүлүгүнө тийгизген таасирине жараша өзгөрүп турат. Жеке башчылыктагы башкаруу системасы Кыргызстандагы саясий процесстерге жана коомдук ишмердүүлүккө чоң таасир этет, ошондуктан мыйзамдардын, этикалардын жана укуктардын ишке ашуусунда эске алуу зарыл.

Башкаруу формаларын изилдөөдө мамлекет башчысынын номиналдык же чыныгы болушу мүмкүн болгон компетенциясына көңүл буруу маанилүү. В.А. Четверниндин көз карашы боюнча монархиялар жана республикалар чыныгы же номиналдуу болушу мүмкүн. Ошентип, монархтын реалдуу ыйгарым укуктары жок болгондорду, мисалы, парламенттик монархияларды да монархия деп атоого болот. Бул монархиялар демократиялык мамлекеттер болгондуктан, республикалар менен бирдей [10, 594-б.].

Парламенттик республика менен парламенттик монархиянын маңызы бирдей жана бул мамлекеттерде бирдей институттардын жана баалуулуктардын: мыйзам үстөмдүгү, активдүү жарандык коом, өнүккөн экономика ж.б.у.с. болушунан чагылдырылат. Бул мамлекеттердин ортосунда мамлекет башчысынын кызмат ордун ээлөөдө айырмачылыктар бар. Ошентип, парламенттик республикада номиналдык президентти парламенттин депутаттарынан жана региондордун өкүлдөрүнөн турган атайын коллегия шайлайт. Парламенттик монархиядагы номиналдык монарх тактыны мурастоосу менен кызматка киришет. Эгерде мамлекеттин эки башчысы тең номиналдык ыйгарым укуктарга ээ болсо, жогоруда аталган жана башка окшоштуктар болсо, анда парламенттик монархия менен парламенттик республиканын ортосунда айырма жок. Бул башкаруу формаларынын окшоштугун эске алуу менен алар «парламенттик өлкөлөр» деген бир категорияга бириктирилет [10, 599-б.].

Мамлекеттик башкарууда коллегиялдуу органдардын үстөмдүгү мамлекеттик бийликти борбордон четтетүүгө алып келет, тескерисинче, жеке

башкаруучу органдардын басымдуу болушу анын борбордоштурулуусуна шарт түзөт. Чоң юридикалык сөздүккө ылайык «борбордон ажыратуу – бул борбор тарабынан жергиликтүү мамлекеттик бийлик органдарына борбордук бийлик органдарынын ыйгарым укуктарынын белгилүү бир бөлүгүн берүү» [99, 153-б.]. Орус тилинин түшүндүрмө сөздүгүнө ылайык «децентрализация» (борбордон ажыратуу) деген сөз «бөлүнүп жайланышуу» дегенди билдирет [96, 163-б.]. Биздин түшүнүгүбүз боюнча децентралдаштыруу деп унитардык жана федеративдик мамлекеттин административдик-аймактык бирдиктеринин калкы, ошондой эле федерациянын субъектинин жамааты тарабынан борбордук органдардын кийлигишүүсүз анын мамлекеттик органдарынын өз алдынча түзүлүшү түшүнүлөт. Биздин оюбузча, борбордон ажыратылган мамлекеттин шарттарында административдик-аймактык бирдиктин аткаруу органынын жетекчисинин кызматын ээлөөнүн эң жакшы жолу аны жергиликтүү өкүлчүлүктүү коллегиялуу орган тарабынан шайлоо болуп саналат. Бул орган жергиликтүү соттордун судьяларын да шайлай алат. Жергиликтүү өкүлчүлүктүү коллегиялдуу органдар жогоруда аталган кызмат адамдарын шайлоо менен аларды реалдуу жана катуу көзөмөлдөй алышат. Жергиликтүү аткаруу органынын башчысынын жана жергиликтүү соттордун судьяларынын кызмат ордун ээлөөнүн эң начар жолу аларды жергиликтүү жамаат тарабынан шайлоо болуп саналат. Бул учурда жергиликтүү калктын бул кызмат адамдарына көзөмөл жүргүзүүсү кыйындайт, анткени жогоруда аталган кызмат адамдарына ишеним көрсөтпөө жана кызматтан бошотуу маселеси боюнча жалпы жергиликтүү коомчулуктун арасында добуш берүүнү уюштуруу зарыл. Бул кызмат адамдарынын үстүнөн жогорку органдардын көзөмөлү азыркысына чейин эле субъективдүү болушу мүмкүн.

Жогору турган органдардын контролдугунун натыйжасыздыгынын дагы бир далили – бул жергиликтүү жамааттар менен жергиликтүү өкүлчүлүктүү коллегиялдуу органдарга салыштырмалуу жергиликтүү аткаруу жана сот органдарынын ишин көзөмөлдөөдө кызыкчылыктын аз болушу. Мындай кырдаал жергиликтүү администрациялык-аймактык бирдиктердин өнүгүүсүнө

терс таасирин тийгизип, жамааттык кызыкчылыктарды жана алардын муктаждыктарын эске алууда кыйынчылыктарды жаратышы мүмкүн. Бул маселелер жергиликтүү бийлик органдарынын жоопкерчилигин, отчеттуулугун жана ачыктыгын камсыз кылууда тоскоол болгондуктан, жарандардын ишенимин төмөндөтөт.

Жергиликтүү өкүлчүлүктүү коллегиялдуу органдар тарабынан мамлекеттин борбордук органдарынын кийлигишүүсүз жергиликтүү аткаруу органдарынын башчыларын өз алдынча шайлоодо бийликтин ыйгарым укуктарынын бөлүгү борбордон жер-жерлерге өткөрүлүп берилет. Ошентип, өлкө боюнча саясий бийлик тегиз бөлүштүрүлүп, мамлекеттик төңкөрүштөрдү, элдик көтөрүлүштөрдү, революцияларды болтурбай турган борбордук мамлекеттик бийликке карата толкундануу байкалбайт. Жогоруда аталган субъекттер тарабынан өздөрүнүн жөндөмдүүлүктөрү жана мүмкүнчүлүктөрү жактырылган учурда, бул кызмат адамдары жогорку мамлекеттик кызматтарга дароо эле талапкер болбостон, андан кийин жогору турган кызматтарда иштей алышат. Мамлекеттик бийликтин бүткүл өлкө боюнча бирдей бөлүштүрүлүшү жана бийлик жөнүндө ызы-чуунун жоктугу мамлекеттик бийликтин үзгүлтүксүз алмашуусуна шарт түзөт. Коллегиялдык башкаруу мамлекеттик жана жергиликтүү органдардын эффективдүү ишин камсыз кылуу үчүн маанилүү инструмент болуп саналат. Бул система рационалдуу жана натыйжалуу экономикалык жана социалдык саясатты жүргүзүүгө жардам берет.

Унитардык мамлекеттерде борборлоштуруу жана борбордон четтетүү маселелери мамлекеттик башкаруунун структурасын жана жергиликтүү бийлик органдарынын ролун терең түшүнүүгө чоң көмөк көрсөтөт. В.А. Четвернин пикири боюнча «эгерде унитардык мамлекетте муниципалдык органдар жергиликтүү мамлекеттик бийлик органдары болуп саналса, анда мындай унитардык мамлекет салыштырмалуу борбордон ажыратылган деп эсептелет. Бул жерде борбордон четтетүүнүн мааниси зор, анткени ал жергиликтүү башкаруунун иштеши үчүн шарттарды түзөт, муниципалдык кызматтарды жана

ресурстарды колдонуу боюнча өз алдынча чечимдерди кабыл алууга мүмкүнчүлүк берет. Эгерде жогоруда аталган мамлекетте административдик-аймактык бирдиктерде бийликти борбордон дайындалган кызмат адамдары ишке ашырса, мындай унитардык мамлекет таза борборлоштурулган болуп саналат» [10, 619-б.]. Мындан тышкары, «Жергиликтүү мамлекеттик администрация жана жергиликтүү өз алдынча башкаруу органдары жөнүндө» Кыргыз Республикасынын Мыйзамынын 29-беренесине ылайык «айрым мамлекеттик ыйгарым укуктар жергиликтүү өз алдынча башкаруу органдарына берилиши мүмкүн» [14]. «Кыргыз Республикасында жергиликтүү кенештер, шаарлардын мэриялары жана айыл өкмөттөрү жергиликтүү өз алдынча башкаруу органдары болуп саналат, алар мамлекеттик маанидеги милдеттерди жана функцияларды аткарышат» [7]. «Кыргызстандагы жергиликтүү өз алдынча башкаруу органдарынын укуктук статусу мамлекеттик органдардын статусуна толук ылайык келет. Жергиликтүү өз алдынча башкаруу органдары өлкөдөгү башкаруучулук жана аткаруучулук-уюштуруу иштеринин негизги бөлүгүн аткарып, калк менен түздөн-түз иштешүү аркылуу жергиликтүү муктаждыктарды жана кызыкчылыктарды эске алуу процессинде чоң роль ойнойт. Алар мамлекеттеги стабилдүүлүк, туруктуулук жана өнүгүү жолундагы маанилүү механизмдерди түзүп, жарандардын жашоосун жакшыртуучу алгылыктуу чечимдерди кабыл алууда өзгөчө маанилүү» [159]. Алар балансты сактаган жана борбордон келген буйрутмаларды жергиликтүү шарттарга ылайыктоо процесстеринде маанилүү орунду ээлейт. Жергиликтүү бийлик органдарынын күч алдыруу жана өз алдынча башкарууну өнүктүрүү аркылуу коомдун бардык катмарына туура чечимдерди чыгарып, жөнгө салууга мүмкүнчүлүк алат. Сан жагынан бул органдар бардык мамлекеттик органдардан үстөмдүк кылат. Бул органдардын мамлекеттик жана муниципалдык органдарга бөлүнүшү тендик принцибин бузат, ансыз белгилүү немис юристи Г. Радбрухтун [10, 156-б.] пикири боюнча адилеттүүлүк принциби сакталбайт. «Жергиликтүү мамлекеттик администрация жана жергиликтүү өз алдынча башкаруу органдары жөнүндө» Кыргыз

Республикасынын Мыйзамынын 57-беренесинин 1,2-пункттарына ылайык «жергиликтүү маанидеги маселелерди чечүү ишинде алардын демилгелерин ишке ашыруу үчүн жарандарды жашаган жери боюнча уюштуруу аймактык коомдук өз алдынча башкаруу болуп саналат» [14]. Бул өз алдынча башкаруу аймактык кеңештер, кварталдык, көчө, үй комитеттери түрүндө жана башка форматта уюштурулушу мүмкүн.

В.А. Четвернин пикири боюнча, борбордон ажыратылган мамлекеттерде жергиликтүү өз алдынча башкаруу органдары мамлекеттик бийлик органдары катары каралышы мүмкүн. Бул көзкарашка ылайык, мамлекеттик бийликтин борбордон ажыратылышы, жергиликтүү башкаруунун автономиясын жана укуктарын камсыз кылуу негизги шарт болуп эсептелет. Россия Федерациясы жана Кыргыз Республикасы сыяктуу мамлекеттерде, эгерде жергиликтүү өз алдынча башкаруу органдары мамлекеттик бийлик органдары болуп эсептелбесе, анда алардын статусу жана башкаруу ырааттуулугу жогору эмес деп саналат. Мындай мамлекеттер борборлоштурулган системага ээ, бул учурда мамлекеттик бийликтин башкаруусу борбордон жүргүзүлөт жана жергиликтүү органдар төмөнкү даражада гана өз милдеттерин аткарат. Борбордон ажыратуу концепциясы жергиликтүү бийлик органдарынын эгемендүүлүгүн белгилейт, алар өзүнүн аймагында социалдык, экономикалык, жана маданий маселелерди чечүү мүмкүнчүлүгүнө ээ болушу керек. Мындай системада жергиликтүү бийлик органдарынын функциялары жана статустары бекемделип, жарандардын муктаждыктарын жана демократиялык процесстердин натыйжаларын чагылдыруу аркылуу мамлекеттин туруктуулугун камсыз кылуу ушунун негизинде калыптанат. Биз ошондой эле В.А. Четверниндин көз карашы менен макулбуз.

В.Н. Хропанюктун оюу боюнча «унитардык мамлекеттин аймактык түзүлүшүнүн борбордоштурулушу же борбордон ажыратылышы борбордук жана жергиликтүү органдардын өз ара мамилелеринин системасына көз каранды. Эгерде мамлекеттик бийликтин жергиликтүү органдарына борбордон дайындалган чиновниктер жетекчилик кылса жана аларга жергиликтүү өз

алдынча башкаруу органдары отчет берсе, мамлекет борбордоштурулган деп таанылат. Мисалы, Финляндияда президент тарабынан дайындалган губернатор жергиликтүү бийликти башкарат. Эгерде жергиликтүү өз алдынча башкаруу органдары калк тарабынан түзүлсө жана жергиликтүү маанидеги маселелерди чечүүдө өз алдынча болсо, анда бул учурда унитардык мамлекет борбордон ажыратылган деп эсептелет. Ошентип, Японияда муниципалитеттер борборго көз каранды эмес. Префектуралык чогулуштар коллегиялдуу өкүлчүлүктүү органдар катары префектураларда башкарууну жүзөгө ашырат. Мындай чогулуштар бардык калктуу конуштарда шайланат. Губернаторлор, мэрлер жана старосталар өз алдынча башкаруу органдарынын жетекчилери катары шайланган кызмат адамдары болуп саналат» [88, 118-119-б.].

В.Е. Чиркин мамлекеттик башкарууну борборлоштуруу критерийине жараша мамлекеттерди үч негизги категорияга бөлөт: борборлоштурулган, борбордон ажыратылган жана салыштырмалуу борбордон ажыратылган. Чиркиндин бул классификациясы өзгөчө мамлекеттер ортосундагы айырмачылыктарды жана административдик системалардын өзгөрүүлөрүн түшүнүүгө мүмкүндүк берет. Башкаруу борборлоштурулган унитардык мамлекетте административдик-аймактык бөлүнүштүн бардык деңгээлдеринде борбордон кызмат адамдары дайындалат, же жетекчилер жергиликтүү өкүлчүлүк органдары тарабынан сунушталып, «жогорудан» бекитилет. Ушундай эле мамлекеттик система Таиландда [121] жана Малайзияда [122] бар. Борборлоштурулган, бирок унитардык эмес мамлекеттерде өкүлчүлүктүү органдар жок региондук деңгээлде мамлекеттик бийликти жүзөгө ашыруучу кызмат адамдары өкмөт тарабынан дайындалат. Мындай унитардык мамлекеттерге Польша [123], Болгария [124] жана башкалар кирет [9, 158-б.].

Унитардык борбордон ажыратылган мамлекетте администрациялык-аймактык бирдиктерге борбордук органдар тарабынан башкаруучулар дайындалбайт. Эң төмөнкү жамааттарда башкаруу жарандардын жыйындарынын жардамы менен жүргүзүлөт. Ири калктуу пункттарда мисалы, АКШда, Австралияда, Канадада ж.б. жергиликтүү кеңештер (чогулуштар)

шайланат. Жергиликтүү жамааттар кээ бир учурларда жергиликтүү кызматчы жактарды, мисалы, шерифтерди, казыначыларды да шайлашат [9, 158-б.].

Эгерде унитардык мамлекеттин «администрациялык-аймактык структурасынын жогорку денгээлдеринде (районго бөлүнүүдөн жогору) органдардын эки түрү болсо: калк тарабынан шайланган коллегиялдуу өкүлчүлүктүү орган (мисалы, чогулуш же Кеңеш) жана борбордон дайындалган башкаруучу (мисал үчүн, губернатор, префект же комиссар), анда бул унитардык мамлекет салыштырмалуу борбордон ажыратылган мамлекет катары каралат» [189]. Шаарда өкүлчүлүктүү коллегиялдуу орган мэрдиге шайлоо уюштуруу структурасына жана саясий бийликти бөлүштүрүүгө зор таасирин тийгизет. Бул система «жергиликтүү башкаруунун негизги элементтеринин бири болуп, жергиликтүү элдин муктаждыктарын жана кызыкчылыктарын коргоо милдетин ошол учурдагы мэрге жүктөйт. Башкаруу органдарын түзүүнүн мындай тартиби Францияда калыптанган» [189]. Ал Франциянын мурунку колониялары болгон Африканын айрым өлкөлөрү тарабынан кабыл алынган, бирок борбордоштурулган түрдө. Шаардык коомчулук тарабынан түз шайлоо аркылуу мэрдиге шайлоо мүмкүн [9, 158-159-б.].

Борбордон ажыратуу федералдык мамлекеттерде ишке ашырылат, анткени федерация түшүнүгү мамлекеттик түзүлүштөрдүн союзу катары борбордон субъекттерге бир катар мамлекеттик-бийлик ыйгарым укуктарын өткөрүп берүүнү карайт. Федерациянын курамында сөзсүз түрдө өз алдынча мамлекеттик түзүлүштөр өздөрүнүн бийлик органдарын түзүүгө, жергиликтүү мыйзамдарды кабыл алууга ж.б. мүмкүнчүлүктөрү бар. Өнүккөн мамлекеттерде кызмат адамдарын шайлоонун жогоруда аталган биринчи жолу боюнча өтөт. Ошентип, Германияда федералдык мамлекеттин органдары борбордон көз карандысыз түзүлөт. Жерлердин калкы ландтагтардын депутаттарын шайлашат, алар федерациянын курамындагы субъекттердин премьер-министрлерин аныкташат, алар жергиликтүү өз алдынча башкаруу органдарын түзүшөт [125].

Штаттарда жергиликтүү мыйзам чыгаруу жана башка өкүлчүлүктүү коллегиялдуу органдар жалпы, түз шайлоо жолу менен калк тарабынан шайланат. Губернаторлор-штаттардын аткаруу органдарынын башчылары да түз шайлоо менен шайланат. Таун жана тауншип деңгээлинде жергиликтүү бийлик өкүлдөрүн – атторней, казыначылар жана штаттагы бийлик менен өз ара аракеттенүүчү жана башкалар калк тарабынан түздөн – түз шайланат. АКШнын негиздөөчү аталары жана андан кийинки мамлекеттик, коомдук ишмерлер жана юристтер шайлоо системасын жана мамлекеттик механизмдин түзүмүн бирдей ойлонулган токтотуу жана тең салмактуулук системасына аралаштырышкан. Бул институттардын бардыгы АКШдагы укуктук, демократиялык институттардын жакшы иштешине мүмкүндүк берет. Ошентип, бул өлкөлөрдө мамлекеттик органдардын өз ара аракеттенүү системасында өлкөнүн парламенти сыяктуу федерация субъектисинин мыйзам чыгаруучу, өкүлчүлүктүү жана коллегиялдуу органы артыкчылыктуу абалда турат. Өнүгүп келе жаткан өлкөлөрдө борборлоштурулган федерациялардын эки түрү бар. Экинчи борборлоштурулган федерацияда жогору жактан чиновниктердин дайындалышы вертикалдуу бийликтин күчөшүнө алып келиши мүмкүн, бирок ал демократияга терс таасирин тийгизип, коррупциянын өнүгүшүнө өбөлгө болуп калышы мүмкүн. Индиянын штаттарында эң жогорку кызмат адамы — губернатор, мамлекет башчысы тарабынан 5 жылдык мөөнөткө дайындалат [126]. «Штаттын губернатору кеңири ыйгарым укуктарга ээ. Ал сессияга штаттын мыйзам чыгаруу органынын мүчөлөрүн чакырат, аны тарата алат, жергиликтүү мыйзам чыгаруу ыйгарым укуктарына ээ, мамлекеттик министрлерди, округдук сотторду дайындайт, бардык жергиликтүү органдарга көзөмөлдүк функцияларды жүзөгө ашырат ж.б.» [127, 665-666-б.].

Бразилиядагы калк түздөн-түз шайлоо жолу менен губернаторду жана вице-губернаторду шайлашат [128]. Бул кызмат адамдарынын милдети мамлекетте мамлекеттик башкарууну ишке ашыруу болуп саналат, ал үчүн алар маанилүү ыйгарым укуктарга ээ. Жергиликтүү өкүлчүлүк, мыйзам чыгаруу органы жана өкмөт губернаторго караштуу консультациялык-кеңеш берүүчү

мекемелер болуп эсептелет [9, 560-б.]. Бөлүк жана бүтүн деген философиялык категорияларга ылайык, губернатордун укуктук статусу мамлекеттин эң мамлекеттин эң башкы кызмат адамы болгон өлкөнүн президентинин ашыкча ыйгарым укуктарын чагылдырат. Латын Америкасы өлкөлөрүнүн федералдык да, унитардык да мамлекеттик механизминде үстөмдүк кылуучу позицияны мамлекеттин, анын субъекттеринин жана административдик-аймактык бирдиктеринин аткаруу бийлик органдарынын жетекчилери ээлейт. Латын Америкасынын өлкөлөрү «супер президенттик» деп эсептелет. Бул боюнча А.Г. Орлова жогоруда аталган башкаруу формасы президентке ашыкча ыйгарым укуктарды берүүнүн натыйжасында пайда болгонун, анын натыйжасында президент бийликтин бардык бутактары тарабынан контролсуз болуп калганын белгилеген [127, 723-724-б.].

Жеке мамлекеттин аймактык түзүлүшүнүн формасын мамлекеттердин биригүүсүнүн формасынан айырмалоо зарыл, анын негизинде мамлекеттин үстүндөгү же жалпы түздөн-түз башкаруу органдары же биргелешкен аракеттерди координациялоо түзүлөт. Мында интеграцияланып жаткан өлкөлөр өз көз карандысыздыгын сактап калышат [10, 624-б.]. Мамлекеттер аралык мамилелердин жүрүшүндө мамлекеттердин бирикмелеринин ар кандай түрлөрү: протектораттар, мамлекеттердин ассоциациялары, реалдуу, жеке бирикмелер, шериктештиктер, конфедерациялар, союздар жана башкалар түзүлгөн [129, 326-340-б.].

Тарых көрсөткөндөй, ассоциацияда жана конфедерацияда мамлекеттерди бириктирген негизги фактор бул өлкөлөрдүн коллегиялдуу органдарынын мамлекеттик башкаруусунда үстөмдүк кылуу болуп саналат. Белгилүү болгондой, конфедерациялардын болушу кыска мөөнөттүү, алар же ыдырап же федерацияларга айланат. Түндүк Америка Кошмо Штаттары (1781-1787) жана Швейцария (1815-1848) сыяктуу Конфедерациялар алардын мамлекеттик башкаруусунда тар кызыкчылыктарга эмес, элдин кызыкчылыгына кызмат кылган коллегиялдуу органдардын үстөмдүгүнөн жана андан аркы өнүгүүсүнөн улам федерацияга айланган. Конфедерация катары тузулган Европалык

экономикалык шериктештик бара-бара федерацияга айланат. Башкача айтканда, дүйнө өлкөлөрүндөгү мамлекеттик коллегиялдуу башкаруу интеграцияга алып келет жана тескерисинче жеке мамлекеттик башкаруу ажырымга жана ыдыроого алып келет.

Саясий режим — бул мамлекеттеги саясий бийликтин уюштуруу жана иштеп чыгуу процесси, ошондой эле анын функциялары жана башкаруу механизмдеринин мүнөзү. Саясий режимдер чындыгында эки негизги категорияга бөлүнөт: демократиялык жана антидемократиялык. Дүйнө өлкөлөрүндөгү саясий система көрсөтүп тургандай, саясий режимдин табиятына коллегиялдуу же жеке башкаруу органдарынын басымдуулук кылуусу таасир этет.

Саясий режимдерди классификациялоодо коллегиялдуу жана жеке башкаруучу органдардын иш-аракеттерин салыштырууда кызыктуу көрсөтмөлөр пайда болот. Бул контекстте, демократиялык режимдер коомдук башкаруунун коллегиялдуу формаларына басым жасаганы ачык көрүнөт.

«Демократия (гр. *demokratia* – элдин бийлиги, *demos* – эл жана *kratos* – бийлик) – конституциянын жана мыйзамдардын үстөмдүгү, элдик бийлик жана саясий плюрализм, жарандардын эркиндиги жана теңдиги, адам укуктарынын ажыратылбастыгы сыяктуу принциптерди таанууга негизделген мамлекеттик түзүлүштүн бир түрү. Ал бийликти бөлүштүрүү жана өнүккөн элдик өкүлчүлүк системасы менен республикалык башкаруу тарабынан ишке ашырылат» [97, 146-б.]. Мамлекеттин органдарынын курамы мезгил-мезгили менен алмашып, жарандардын көзөмөлүндө болгон. Мамлекеттик органдар мыйзамдуу болгон. Бул мамлекеттерде жарандык коомдун пайдубалы түптөлгөн.

Азыркы демократиялык режимдин негизи болуп, жогоруда айтылгандай, коллегиялдуу органдардын: парламенттин, жергиликтүү коллегиялдуу өкүлчүлүктүү органдардын (кеңештердин), сот арачыларынын коллегияларынын жана башка коллегиялдуу сот органдарынын тиешелүүлүгүнө жараша президентке, аткаруучу жана жеке баш ийген сот органдарына үстөмдүгү саналат.

Демократияда же коллегиялдуу мамлекеттик башкарууда калк түздөн-түз жана өкүлчүлүктүү демократия аркылуу мамлекеттик башкарууга катышат. Коллегиялдуу өкүлчүлүктүү демократия өз кезегинде түз демократиянын өнүгүшүнө өбөлгө түзөт. Тескерисинче, бийлик жана тоталитардык режимдерде, мисалы, референдумдар жана жарандардын чогулуштары бийликтин кызыкчылыктарын ишке ашыруу үчүн колдонулат. Коллегиялдуу өкүлчүлүктүү органдар башкарган өлкөдө калктын көпчүлүгүнүн кызыкчылыгы билдирилет, азчылыктын пикири да эске алынат. Мындай мамлекет коомго үстөмдүк кылбастан, ага кызмат кылат. Коллегиялдуу органдарды мезгил-мезгили менен шайлоо жана жеке башкаруу органдарынын алмашуусуна өбөлгө түзөт. Шайлоо мамлекеттик жана муниципалдык органдардын үстүнөн калктын көзөмөлдөөсүнүн бир түрү болуп саналат. Калк тарабынан шайланган жана анын кызыкчылыгын коргогон башкаруучу коллегиялдуу өкүлчүлүктүү органдар тиешелүүлүгүнө ылайык мыйзамдуу деп эсептелет. Коллегиялдык мамлекеттик башкаруу бийлик бутактары өзүнчө, бирок бири-бири менен өз ара аракеттенүүчү ыйгарым укуктарды реалдуу бөлүштүрүү үчүн шарттарды түзөт. Демократиялык режимдин тушунда аткаруу бийлиги мыйзам чыгаруу бийлиги тарабынан көзөмөлдөнөт, сот бийлиги көз карандысыз болот. Мыйзам чыгаруу бийлигинин үстөмдүгү мыйзамдын үстөмдүгүнө кепилдик берген укуктук мамлекет иштейт, ал өз кезегинде адамдын жана жарандын укуктары менен эркиндиктерин реалдуу камсыз кылууга өбөлгө түзөт.

Бирдиктүү башкаруу принциптери деспоттук, тирандык, тоталитардык, фашисттик, авторитардык жана башка режимдер түрүндө антидемократиялык режимдин өнүгүшүнө өбөлгө түзөт.

Элди басынтуу режиминин формаларынын бири деспоттук режим (*despotia* – грек тилинен которгондо «чексиз бийлик» дегенди билдирет) эсептелген. Бул режим монархизмге мүнөздүү, тактап айтканда, мамлекеттик бийликти бир гана адам – деспот жүзөгө ашырган абсолюттук монархия. Деспотизм байыркы доорлордо пайда болуп, бийликтеги ашкере өзүм

билемдик, укуктун толук жоктугу жана элдин деспотуна баш ийүү, мамлекеттик башкарууда укуктук жана моралдык принциптердин жоктугу менен мүнөздөлгөн. Өндүрүштүн азиялык ыкмасы басымдуулук кылган, мамлекеттик менчик үстөмдүк кылган, жалпы эмгекке мажбурланган, эмгекти толук жөнгө салуу, анын натыйжаларын бөлүштүрүү, агрессивдүү империялык тенденциялары бар көпчүлүк мамлекеттер үчүн деспоттук режим мамлекеттик бийликти ишке ашыруунун типтүү формасы болуп калды. Деспоттук мамлекеттин эли оор салык жүгүн мойнуна алат.

Деспотизм көз карандысыздыкты, нааразычылыкты, кыжырданууну бардык жерде басуу деп түшүнүлөт жана кол алдындагылардын пикир келишпестигине да жол берилбейт. Көп учурда басуу ыкмалары колдонулат.

Кол астындагыларга каршы мындай көзөмөлдүк жана репрессия ыкмалары деспотизмге таянган дүрбөлөндүн атмосферасын түзгөн. Деспотизмди сүрөттөп, Монтескье ар бир адам эгемендин абсолюттук таасирин дайыма сезиши керек деп жазат. «Эгерде башкаруучу бир аз болсо да коркуткан колун ылдый түшүрсө, мамлекеттин эң жогорку кызмат адамдарын дароо жок кыла албаса, анда баары жоголот, анткени коркуу – башкаруунун бул формасынын бирден-бир принциби – жоголуп, элде коргоочу жок».

Деспоттук режим негизинен Азия, Африка, Түштүк Америка өлкөлөрүндө, Азиянын өндүрүш режими бар мамлекеттерде орун алат. Мындай режимдерде бийлик бир адамдын же башкаруучу кластын буйруктары менен жүргүзүлөт, ал эми жарандардын эркиндиги жана укуктары чектелет. Деспоттук системалар адатта төмөнкү мүнөздөмөлөрдү камтыйт:

1. Бийликтин борборлоштуруу. Бардык бийлик берүүчү чечимдер деспоттун колунда болот, ал мыйзамдарга жана элдин пикирине кайдыгер болуп, өзүнүн кызыкчылыгын коргойт.

2. Кыйноо жана кысым. Саясий оппозиция жалгыз дамуучулук монархияга каршы чыкканда, бийлик тарабынан кысым, кыйноо же куугунтукка учурайт. Муну менен, социалдык протесттер жана оппозициялык аракеттер болбошу үчүн ар кандай чараларды көрүшөт.

3. Маалымат каражаттарына көзөмөл. Деспоттук режимдерде маалымат каражаттары мамлекеттик көзөмөлдө болот. Саясий сооосууларды жана альтернативдүү пикирлерди таркатууга тыюу салынат.

4. Жарандардын укуктарынын чектелиши. Саясий, социалдык жана экономикалык укуктар жарандар үчүн чектелип, талап-тоноо, кордоо жана мыйзамдын бузулушу сыяктуу учурлар көп кездешет.

5. Экономикалык көзөмөл. Деспоттук режимдерде экономикалык системалар мамлекеттик контролго алынып, коррупция жана саясий уюмдар аркылуу ресурстар бөлүштүрүлөт.

Деспоттук режимдердин туруктуулугу адатта, жашоочулардын калпы, коопсуздук коркунучтары ж. б. фактораларга байланыштуу. Туура саясаттын жоктугу, көз карандысыздыктын жоктугу жана жарандардын активдүүлүгүн азайтуучу шарттар деспоттук башкарууларды узартууга мүмкүндүк берет. Мындай терс көрүнүштөр, адатта, туруктуулукту сактоого байланыштуу болушу мүмкүн, бирок ошондой эле кайрадан өзгөрүүлөргө, реформаларга жана жаңы системаларга жол ачылуусуна да шарт түзөт.

Тирандык режим да диктатурага негизделген. Бирок деспотизмден айырмаланып, тиран бийлиги кээде күч менен, узурпациялоо жолу менен, мыйзамдуу бийликти алмаштыруу менен, кээде мамлекеттик аппараттын белгилүү бир бөлүгү же калктын катмары менен төңкөрүш уюштуруу менен орнотулат. Бул режим да укуктук жана адеп-ахлактык принциптерден алыс жана кысымга, коркууга жана зордук-зомбулукка негизделген. «Тирания» түшүнүгү эмоционалдык жана саясий-укуктук баага ээ экенин белгилей кетүү керек. Тирания саясий режим катары авторитардык мүнөзгө ээ жана жарандардын индивидуалдык жана жарандык эркиндигин, укуктарын, ошондой эле демократиялык принциптерди системалуу түрдө жок кылууга багытталган. Бул жагынан алганда, зулумдун күчү, өзгөчө ырайымсыздык менен мүнөздөлөт. Бүчүрдөгү каршылыкты басуу үчүн, тирания ачык баш ийбөөчүлүк үчүн гана эмес, көбүнчө бул жагынан аныкталган ниети үчүн өлүм жазасын колдонот. Көбүнчө баскынчылар эл арасында коркуу сезимин жайылтуу үчүн

алдын алуучу күчтөрдү кеңири колдонушат. Башка өлкөнүн аймагын жана калкын басып алуу адамдарга зордук-зомбулук көрсөтүү менен гана коштолбостон, колго түшкөн элдин каада-салттарын шылдыңдоо менен да коштолот. Тирания Байыркы Грециянын саясатында, орто кылымдардагы кээ бир шаар-мамлекеттерде жүргүзүлгөн.

Тирания деспотизм сыяктуу эле реакциячыл жана өзүм билемдик менен мүнөздөлөт. Деспотизмде зордук-зомбулук биринчи кезекте чоң чиновниктерге бурулса, тиранияда ар бир адам өзүм билемдикке дуушар болот. Тирандык режим мыйзамдарды түзүп, аны ишке ашырууга кызыкдар болбогондуктан мыйзамдуулук сакталбайт.

Антидемократиялык режимдер тоталитаризмди да анын ашынган формасы катары камтыйт. «Тоталитардык» деген сөз латын тилинен алынган жана толук, бүтүн, камтыган дегенди билдирет. Бул жагдайга карата бул термин мамлекеттин коомдук турмуштун бардык чөйрөлөрүнө толук үстөмдүгүн, зордук-зомбулукту, демократиялык тартиптерди бузууну, адамдын жана жарандын укуктарын жана эркиндиктерин бузууну билдирет [96, 805-б.].

Тоталитардык мамлекетте башка антидемократиялык режимдердегидей эле мамлекет башчысынын жеке башчылык бийлиги ишке ашырылат. Тоталитардык мамлекеттин лидери - «эл башчысы» деп аталган, өзгөчө харизмасы бар, «жарандарга кам көрүү жана алардын укуктары менен эркиндиктерин камсыз кылуу шылтоосу менен, толук бийликти алат жана популисттик идеялардын астында диктатордук бийликти жүзөгө ашырат. Тоталитардык режимде мамлекет башчысын жана башкаруучу саясий партияны мезгил-мезгили менен шайлоо өткөрүлбөйт» [189], ошондуктан мындай мамлекеттин башчысы чексиз мөөнөткө кызматында кала берет. Тоталитардык система жарандардын жеке укуктарын, эркиндигин жана гуманитардык принциптерин системалуу түрдө жок кылып, мамлекеттин бардык тармактарын контролдоо менен үстөмдүк кылат. Тоталитаризм элдик колдоо, демократиялык коопсуздук жана жарандык коомдун инсандык нормаларын чектөө жолу менен түзүлөт, бүтүндөй система мамлекеттик тапшырмаларды жана саясий режим

маселелерин эффективдүү чечүүгө багытталган. Тоталитардык мамлекет, саясий партия башында турган, коомдун бардык тараптарына, анын ичинде адамдардын жашоосундагы жеке мотивацияга чейин толук көзөмөл жүргүзөт. Коомдук мамилелерди тоталдык регламенттөө жүзөгө ашырылат. Башкаруунун башкы ыкмасы зордук-зомбулукту, жазадан коркууну, режимге жакпаган адамдарды массалык түрдө басууну камтыган мажбурлоо болуп калат. Тоталитардык мамлекеттин жетекчиси, анын айлана-чөйрөсү менен бирге, бардык мамлекеттик аппаратты башкарат. Тоталитардык мамлекет коомго үстөмдүк кылат, анын күч түзүмдөрү коомдун көзөмөлүндө эмес жана режимге каалабаган адамдарды репрессиялоонун каражаты болуп саналат жана мамлекет башчысы үчүн алгылыктуу тартипти сактайт. Жарандык коомдун жана мыйзамдуулуктун иштешине эч кандай негиз жок. Коллегиялдык өкүлчүлүктүү органдардын укуктарынын чектелиши, саясий чөйрөдөгү монополизм, мамлекеттик жогорку органдардын курамынын өзгөрбөстүгү мамлекеттик бийликтин мыйзамдуулугунун жоктугун көрсөтүп турат. Легитимсиз бийлик, демек, калк колдобогон легитимсиз мамлекеттик саясатты жүзөгө ашырат. Тоталитардык мамлекеттердин лидерлери жогорку коллегиялдуу өкүлчүлүктүү органдын жана коомдун пикирин эске албастан маанилүү чечимдерди кабыл алышат жана мамлекет чоң адамдык жана материалдык жоготууларга алып келген чоң каталарды кетиришет.

Фашисттик режим айрым улуттардын артыкчылыгы, милитаризация жана экспансия концепциясына негизделген улутчулдук идеология менен тутанган тоталитаризмдин ашынган түрү. Фашисттик идеология боюнча адамдардын укуктары жана эркиндиктери алардын кайсы улутка же расага таандык экендигине жараша болот. Бир гана раса же улут жашоо шартына татыктуу деп эсептелет, ал эми башка кем расалар жана элдер акырындык менен жок кылынышы керек. Фашизм адеп-ахлаксыз шовинисттик түшүнүктөрдөн, идеялардан жана түшүнүктөрдөн шыктанат. «Фашизм – бул режим жана ошого жараша адамдардын белгилүү бир улутка таандыктыгына жараша теңсиздикке негизделген укук» [130, 124-б.].

Авторитардык режим демократияга каршы келет, бирок тоталитардык режимге салыштырмалуу ал бир кыйла орто деңгээлдеги бийлик структурасына ээ. Мында жарандардын укуктары, эркиндиктери чектелген, бирок тоталитардык системадан айырмаланып, бир аз гибкость бар. Авторитардык мамлекеттин лидерлери шайлоо менен алмаштырылбастан, өлкөнү эки мөөнөттөн ашык, атүгүл он жылдан ашык башкарат. Мамлекетте негизги ролду президент жана ага баш ийген аткаруу бийлиги аткарат, алар мыйзам чыгаруу жана сот бийлигинин ишмердүүлүгүн жетектейт жана көзөмөлдөйт. Президенттин бийлигин өлкөдө үстөмдүк кылган анын саясий партиясы бекемдейт. Авторитардык бийлик башка саясий партияларды көзөмөлдөйт. Президентке мыйзам чыгаруу ыйгарым укуктары жүктөлүшү мүмкүн. Коллегиялдык өкүлчүлүктүү органдардын ыйгарым укуктары чектелген. Конституцияларда бийликти бөлүштүрүү принциби жарыяланганы менен ал иш жүзүндө аткарылбай, ага ылайык бийлик бутактарынын ортосундагы тең салмактуулук механизми иштебейт. Адамдардын жана жарандардын укуктары декларацияланган болсо да, алар реалдуу шарттарда корголбойт, демек коомдук жана саясий теңсиздикке алып келет.

Тыянактар:

Өкүлчүлүктүү мамлекеттик коллегиялдуу башкаруу жарандардын катышуусун, саясий партиялардын жоопкерчилигин жана бийликтин мыйзамдуу алмашуусун камсыз кылат. Мындай системада жарандардын суроо-талаптарын аткаруу жана макулдашылган механизмдерди түзүү аркылуу өлкөнүн башкаруу процессинде демократиянын негизги принциптери сакталат. Шайлоо процессинин легитимдүүлүгү жана коомдун муктаждыктарына жооп берүү бийликтин туруктуулугун жана элдин ишеничин күчөтүүгө жардам берет. Башкаруучу бийликти эл колдойт. Мамлекеттик бийликтин алмашуусу демократиялык режимдин белгилеринин бири болуп саналат.

Башкаруунун бардык формалары эки принциптин биринин үстөмдүгүнө карата: коллегиялдуулук же бирдиктүү башкаруу эки топко бөлүнөт: 1) коллегиялдуулук принцибине негизделген башкаруу формалары: Афина

Демократиялык Республикасы, Спартан аристократиялык Республикасы, Рим республикасы, феодализм доорундагы шаар-республикалар, парламенттик монархия, парламенттик республика, Париж коммунасы, советтик республика, элдик демократиялык республика, аралаш республика; 2) жеке башкаруу принцибине негизделген башкаруу формалары: байыркы Чыгыш монархиясы, Байыркы Рим монархиясы, эрте феодалдык монархия, феодалдык бөлүнүүчүлүк мезгилиндеги монархия, класстык-өкүлчүлүктүү монархия, абсолюттук монархия, дуалисттик монархия, президенттик республика.

Коллегиялдуу органдардын мамлекеттик башкаруудагы үстөмдүгү мамлекеттик бийликтин борбордон ажыратылуусуна алып келет жана тескерисинче жеке баш ийген органдардын үстөмдүгү аны борборлоштурууга өбөлгө түзөт. Борбордон ажыратуу унитардык жана федеративдик мамлекеттерде калктын жергиликтүү муктаждыктарын жана талаптарын аткаруучу механизмдердин түзүлүшүн камсыздайт. Бул процесс мамлекеттик органдардын жергиликтүү деңгээлде өз алдынча иш алып баруусуна, ошондой эле анын статусы менен жоопкерчилигинин жана укуктарынын алкагына кепилдик берет. Борбордон ажыратуунун натыйжасында жарандардын жамааттык кызыкчылыктары жана укуктары жакшыраак корголууга, ошондой эле жергиликтүү автономия устаттарынын өсүшүнө мүмкүндүк алат. Децентрализациялоонун алкагында жергиликтүү өз алдынча башкаруу органдары төмөнкү структуралардан турат: өкүлчүлүктүү коллегиялдуу органдар (кеңештер), алар эл тарабынан шайланат. Аткаруу органынын жетекчиси калк тарабынан же жергиликтүү өкүлчүлүктүү коллегиялдуу орган (кеңеш) тарабынан шайланат. Жергиликтүү өкүлчүлүктүү коллегиялдуу органдар жогоруда аталган кызмат адамдарын шайлоо менен аларды чындап жана катуу көзөмөлдөй алышат. Жергиликтүү аткаруу органынын башчысынын жана жергиликтүү соттордун судьяларынын кызмат ордун ээлөөнүн эң начар жолу аларды жергиликтүү жамаат тарабынан шайлоо болуп саналат. Бул учурда жергиликтүү калктын бул кызмат адамдарына көзөмөл жүргүзүүсү кыйындайт, анткени жогоруда аталган кызмат адамдарына ишеним көрсөтпөө

жана кызматтан бошотуу маселеси боюнча жалпы жергиликтүү коомчулуктун арасында добуш берүүнү уюштуруу зарыл. Бул кызмат адамдарынын үстүнөн жогорку органдардын көзөмөлү буга чейин эле субъективдүү болушу мүмкүн. «Жогорку бийлик органдары тарабынан контролдун натыйжасыздыгынын дагы бир жүйөсү – жергиликтүү жамаатка жана жергиликтүү өкүлчүлүктүү коллегиялдуу органга салыштырмалуу жергиликтүү аткаруу жана сот органдарынын ишин көзөмөлдөө маселесине, жалпысынан, жергиликтүү административдик-аймактык бирдиктин комплекстүү өнүгүүсүнө кызыкчылыктын төмөнүрөк деңгээли» [189].

Өкүлчүлүктүү коллегиялдуу башкарууда саясий элитанын саясий амбицияларын канааттандыруу негиздүү, мында бийлик дайыма алмашып турат жана ошону менен мамлекеттик төңкөрүштөрдүн, элдик көтөрүлүштөрдүн жана революциялардын алдын алуу үчүн шарттар түзүлөт. Өкүлчүлүктүү коллегиялдуу башкарууда, жогоруда айтылгандай, децентралдаштыруу болуп, борбордук мамлекеттик органдардын кийлигишүүсүз жергиликтүү өкүлчүлүктүү коллегиялдуу органдар тарабынан жергиликтүү аткаруу органдарынын башчыларын өз алдынча шайлоосу түшүнүлөт. Ошентип, борбордон келген бийликтин жер-жерлерге өткөрүлүшү менен саясий бийликтин бөлүштүрүлүшү мамлекеттик башкарууга жана коомдук туруктуулукту камсыз кылууга өзгөчө салым кошот. Бул процесс жарандардын катышуусун жогорулатуу, демек, саясатка активдүү тартылууну камсыз кылат, ошондуктан жарандардын муктаждыктары жана көйгөйлөрү туура чечилет. Накта башкаруу системасынын иштеши негизинен жарандардын өкүлдөрүнүн бийликке болгон ишенимин арттырат, бул болсо мамлекеттин өнүгүшүнө жана туруктуулугуна шарт түзөт. Натыйжада, бул бардык мүдөөсүн жалаң эле башкаргычтардын пикирлери, административдик механизмдери жана саясаттары аркылуу гана эмес, ошондой эле коомдун активдүү катышуусу аркылуу ишке ашырат. Алар жергиликтүү калктын муктаждыктары жана кызыкчылыктары боюнча тийиштүү чечимдерди кабыл алууда активдүү роль ойной алышат. Ошентип, бул системанын негизинде, жергиликтүү бийлик

органдары калктын пикири менен эсептешип, алардын кызыкчылыктарын жактоо мүмкүнчүлүгүнө ээ. Коллегиялдуу органдар жергиликтүү деңгээлде башкаруунун демократиялык принциптерин чагылдыруу менен, коомдун катышуусун жана активдүүлүгүн жогорулатууга мүмкүндүк берет. Мында, жергиликтүү калктын укуктары менен талаптарын далилдөө, алардын өкүлдөрүнүн ролун күчөтүү жана жергиликтүү башкаруунун отчеттуулугун камсыз кылуу сыяктуу факторлор маанилүү. Жогоруда аталган субъекттер тарабынан өздөрүнүн жөндөмдүүлүктөрү жана мүмкүнчүлүктөрү жактырылган учурда бул кызмат адамдары Жогорку мамлекеттик кызматтарга гана талапкер болбостон, андан кийин жогору турган кызматтарда иштей алышат. Мамлекеттик бийликтин бүткүл өлкө боюнча бирдей бөлүштүрүлүшү жана бийлик жөнүндө ызы-чуунун жоктугу мамлекеттик бийликтин үзгүлтүксүз алмашуусуна шарт түзөт.

Саясий режимдин параметрлерин жана коллегиялдуу жана жеке башкаруу органдардын иш-аракеттерин салыштыруу, коллегиялдуу органдардын жеке башкаруу органдарынан үстөмдүгү аркылуу демократиялык режим сакталат жана, тескерисинче, жеке башкаруу органдарынын коллегиялдуу органдарына карата артыкчылыгы антидемократиялык режимдин ишке ашырылышына алып келет деп айтууга мүмкүндүк берет.

Демократияда же коллегиялдуу мамлекеттик башкарууда калк түз жана өкүлчүлүктүү демократия аркылуу мамлекеттик башкарууга катышат. Түз демократия калктын референдумдарга, коомдук чогулуштарга жана жыйналыштарга түздөн-түз катышуусунда жана аларда чечимдерди кабыл алуусунда чагылдырылат.

Коллегиялдуу өкүлчүлүктүү демократия өз кезегинде түз демократиянын өнүгүшүнө өбөлгө түзөт. Тескерисинче, авторитардык жана тоталитардык режимдерде, мисалы, референдумдар жана жарандардын чогулуштары бийликтин кызыкчылыктарын ишке ашыруу үчүн колдонушат. Коллегиялдуу өкүлчүлүктүү органдар башкарган өлкөдө калктын көпчүлүгүнүн кызыкчылыгы билдирилет, азчылыктын пикири да эске алынат.

Жеке башчылык принциптери деспоттук, тирандык, тоталитардык, фашисттик, авторитардык жана башка режимдер түрүндө антидемократиялык режимдин өнүгүшүнө өбөлгө түзөт.

III-БАП. КЫРГЫЗ РЕСПУБЛИКАСЫНДАГЫ МАМЛЕКЕТТИК БИЙЛИКТИН ЖАНА ЖЕРГИЛИКТҮҮ ӨЗ АЛДЫНЧА БАШКАРУУНУН КОЛЛЕГИЯЛДУУ ОРГАНДАРЫНЫН КОНСТИТУЦИЯЛЫК УКУКТУК МҮНӨЗДӨМӨСҮ

3.1. Жогорку Кеңеш Кыргыз Республикасынын жогорку өкүлчүлүктүү жана коллегиялдуу органы катары

Жогорку Кеңештин укуктук статусу 1.3-параграфта саналган коллегиялдуу органдын бардык беш мүнөздөмөсүнө ылайык келет. Ушул белгилерге ылайык келүү предметине карата Кыргыз Республикасынын парламентинин укуктук статусунун өзгөчөлүктөрүн карап көрөлү.

1. «Жогорку Кеңеш 5 жылдык мөөнөткө шайланган 90 депутаттан турат, бир шайлоо округунда пропорционалдык система боюнча 54 депутат жана бир мандаттуу шайлоо округдарында мажоритардык система боюнча 36 депутат шайланат» [189] (Конституциянын 76-беренесинин 2-пункту жана «Кыргыз Республикасынын Президентин жана Кыргыз Республикасынын Жогорку Кеңешинин депутаттарын шайлоо жөнүндө» Кыргыз Республикасынын Конституциялык Мыйзамынын 59-беренеси [131]).

2. «Жогорку Кеңештин депутаттары Кыргызстандын эли тарабынан түз жана жалпы шайлоонун негизинде шайланат жана бирдей расмий укуктарга ээ жана добуш берүү аркылуу бир добуштан чечим кабыл алышат.

Мыйзамдарды Жогорку Кеңеш үч окууда кабыл алат. Жогорку Кеңештин мыйзамдары жана чечимдери депутаттардын жалпы санынын көпчүлүк добушу менен, эгерде депутаттардын көпчүлүгү колдосо, кабыл алынат.

Конституциялык мыйзамдар жана мамлекеттик чек араны өзгөртүү жөнүндө мыйзамдар, болсо, Жогорку Кеңештин депутаттарынын жалпы санынын үчтөн экисинин кем эмес көпчүлүк добушу менен, үч окууда кабыл алынышы керек» [7]. Конституциялык мыйзамдарды жана өзгөчө абал же согуштук абал учурунда мамлекеттик чек араны өзгөртүү боюнча мыйзамдарды

кабыл алууга тыюу салынат. Бул чектөөлөр мыйзамдын туруктуулугун жана мыйзам чыгаруу процессинин натыйжалуулугун камсыз кылуу үчүн зарыл.

3. «Жогорку Кеңеш Жогорку Кеңештин Төрагасын жана анын орун басарларын өз курамынан шайлайт» (81-б. 1-б.).

«Жогорку Кеңештин Төрагасы жашыруун добуш берүү менен Жогорку Кеңештин депутаттарынын жалпы санынын көпчүлүк добушу менен шайланат. Жогорку Кеңештин Төрагасы Жогорку Кеңешке отчет берет жана Жогорку Кеңештин депутаттарынын жалпы санынын көпчүлүк добушу менен кабыл алынган Жогорку Кеңештин чечими боюнча кайра чакыртып алынышы мүмкүн» (81-б. 3-б.).

4. Жогорку Кеңештин Төрагасы: «1) Жогорку Кеңештин жыйналыштарын алып барат; 2) Жогорку Кеңештин жыйналыштарында каралуучу маселелерди даярдоого жалпы жетекчиликти жүзөгө ашырат; 3) Жогорку Кеңеш тарабынан кабыл алынган актыларга кол коёт; 4) Кыргыз Республикасында жана андан тышкары жерлерде Жогорку Кеңештин атынан чыгат, Жогорку Кеңештин Президент, Элдик Курултай, аткаруу бийлигинин мамлекеттик органдары, сот бийлигинин жана жергиликтүү өз алдынча башкаруунун органдары менен өз ара аракеттенүүсүн камсыз кылат; 5) Жогорку Кеңештин аппаратынын ишине жалпы жетекчиликти жана контролду жүзөгө ашырат; 6) Жогорку Кеңештин ишин уюштуруу боюнча Жогорку Кеңештин Регламентинде каралган башка ыйгарым укуктарды жүзөгө ашырат» (81-б. 2-б.).

Жогорку Кеңештин Төрагасы парламенттин депутаттарына карата мыйзамдарды колдонуу актыларын жекече кабыл алууга укугу жок» [7]. Мындай маселелер, мисалы, «Кыргыз Республикасынын Жогорку Кеңешинин Регламенти жөнүндө» Кыргыз Республикасынын Мыйзамынын 139-беренесинин 1-пунктунун 2-пунктчасына ылайык «коллегиялдуу органдын бүткүл курамы тарабынан чечилет» [13], өзгөчө оор кылмыштар жасалган учурларды эске албаганда, депутат Башкы прокурордун сунушу менен Жогорку Кеңештин депутаттарынын жалпы санынын көпчүлүгүнүн макулдугу менен жазык жоопкерчилигине тартылышы ыктымал. Бул процесс мыйзам менен

тартиптештирилген жана депутаттардын укуктарын коргоо максатында белгиленген. Депутаттардын жазык жоопкерчилигине тартылышы элдин өкүлдөрүнүн жоопкерчилигин жана мыйзам алдында бирдейлигин камсыз кылууга багытталган.

5. «Жогорку Кеңеш жергиликтүү кеңештерди түзбөйт жана административдик-аймактык бирдиктерде өзүнүн бир дагы аймактык бөлүнүштөрүн түзбөйт» [7].

Кыргызстандын колдонуудагы Конституциясынын 76-беренесинин 1-бөлүгүнө ылайык «Жогорку Кеңеш Кыргыз Республикасынын парламенти болуп, мыйзам чыгаруу бийлигин жана өз ыйгарым укуктарынын чегинде контролдук функцияларын жүзөгө ашыруучу жогорку өкүлчүлүктүү орган болуп саналат» [7]. Эгемендүү Кыргызстандын Негизги мыйзамынын бардык редакцияларында Жогорку Кеңештин статусу «эң жогорку өкүлчүлүктүү орган» [7] катары белгиленген. Кыргызстандын 1937-жылдын 23-мартындагы жана 1978-жылдын 20-апрелиндеги Советтик конституцияларына ылайык «Кыргыз ССРинин Жогорку Совети Кыргыз ССРинин мамлекеттик бийлигинин жогорку органы болгон» [132; 133]. Кыргыз ССРинин мамлекеттик бийлигинин жогорку аткаруу жана административдик органы 1978-жылдын 20-апрелиндеги Конституцияга ылайык «Кыргыз ССР Министрлер Совети – Кыргыз ССРинин Өкмөтү» [133], ал эми 1937-жылдын 23-мартындагы Негизги Мыйзамына ылайык «Кыргыз ССР Эл Комиссарлар Совети болгон» [132]. Жогорку Кеңештин статусунун советтик аныктамаларында өкүлчүлүктүү деген сөз болгон эмес.

Жогорку Кеңештин депутаттарын бүткүл өлкөнүн калкы шайлайт жана ошентип бул орган бүткүл элдин кызыкчылыгын коргойт. «Өкүлчүлүктүү» сөзү орус тилинин Түшүндүрмө сөздүгүнө ылайык: 1) «шайланган, өкүлчүлүккө негизделген, 2) кимдир-бирөөнүн кызыкчылыгын толук чагылдырган, беделдүү дегенди билдирет» [96, 581-б.]. Ошентип, өкүлчүлүктүү орган же кызмат адамы калк тарабынан шайланып, анын кызыкчылыгын коргоп чыгышы керек.

«Өлкөнүн калкы, Жогорку Кеңештин депутаттарынан тышкары, Кыргыз Республикасынын Президентин жана жергиликтүү кеңештердин депутаттарын шайлашат. Жергиликтүү кеңештердин өкүлчүлүктүүлүгү «Жергиликтүү мамлекеттик администрация жана жергиликтүү өз алдынча башкаруу органдары жөнүндө» Мыйзамдын 30-беренесинде бекитилген» [189]. Кыргызстандын Президентинин укуктук статусу Конституциянын 66-беренесине ылайык «эл менен мамлекеттик бийликтин биримдигин чагылдырган мамлекет башчысы катары аныкталган. Бүткүл өлкөнүн калкы тарабынан шайланган жана анын таламдарын билдирген Президент өкүлчүлүктүү кызмат адамы жана ошол эле учурда мамлекеттик орган болуп саналат» [7]. Президенттин кызматынын өкүлчүлүктүү мүнөзү Конституциянын 4-беренесинин 2-абзацында да чагылдырылган, анда «Кыргыз Республикасында мамлекеттик бийлик башка принциптердин катарында бүткүл эл тарабынан шайланган Жогорку Кеңеш жана Президент өкүл болгон жана камсыз кылган элдин бийлигинин үстөмдүгүнүн принцибине негизделгендиги» [7] жөнүндө айтылат.

Жогоруда айтылгандардын негизинде түздөн-түз калк тарабынан түзүлгөн баштапкы өкүлчүлүктүү органдар коллегиялдуу жана жеке башкаруучу болушу мүмкүн деген тыянак чыгарууга болот. «Жогорку Кеңеш жана жергиликтүү кеңештер – коллегиялдуу өкүлчүлүктүү органдар, ал эми Президент – жеке башкаруучу өкүлчүлүктүү орган» [189].

Кыргыз Республикасындагы Конституциянын 110-беренесине ылайык «мамлекеттик органдардын иши, тартиби жана көз карандысыздыгын камсыз кылган кепилдиктер конституциялык мыйзамдар аркылуу белгилениши керек» [7]. Бул контекстте Жогорку Кеңештин конституциялык-укуктук статусун жөнгө салган мыйзамды иштеп чыгуу зарылчылыгы белгиленип турат. Бул мыйзам Жогорку Кеңеште коллегиялдуулук принциптерин ишке ашырууга жардам берип, Кыргыз Республикасынын парламенти мамлекеттик бийликтин жогорку органы болушу үчүн зарыл. Ошондой эле, Кыргыз Республикасынын Конституциясынын 76-беренесинин 1-бөлүгүн так баяндоо максатында, бул

пунктка төмөндөгүдөй өзгөртүү киргизүү сунушталууда: *«Жогорку Кеңеш – Кыргыз Республикасынын парламенти, мыйзам чыгаруу бийлигин жана өз ыйгарым укуктарынын чегинде көзөмөл кылуу милдеттерин жүзөгө ашыруучу жогорку коллегиялдуу өкүлчүлүктүү орган болуп саналат»* [7].

Тыянактар:

1. Жогорку Кеңеш публикалык бийликтин коллегиялдуу органынын бардык беш белгисине ээ.

2. Жогорку Кеңеш жана жергиликтүү кеңештер коллегиядуу өкүлчүлүктүү орган, ал эми Президент – жеке башкаруучу өкүлчүлүктүү орган болуп саналат.

3. Жогорку Кеңешти эң жогорку өкүлчүлүктүү орган катары аныктоо укуктук реалдуулукка толук жооп бербейт, анткени бул жобонун маанисине ылайык «Кыргыз Республикасынын парламенти Президентке карата ыйгарым укуктарда үстөмдүк кылып, мамлекеттик бийликтин жогорку органы болууга тийиш» [7], бирок бул чындыкка дал келбейт. Конституциянын 76-беренесинин 1-бөлүгүн туура баяндоо үчүн бул пункттун редакциясын төмөнкүдөй түрдө өзгөртүү зарыл: *«Жогорку Кеңеш – Кыргыз Республикасынын парламенти – мыйзам чыгаруу бийлигин жана өз ыйгарым укуктарынын чегинде көзөмөл кылуу милдеттерин жүзөгө ашыруучу жогорку коллегиялдуу өкүлчүлүктүү орган болуп саналат»* [7].

3.2. Кыргыз Республикасынын Министрлер Кабинети коллегиялдуу аткаруу орган

Кыргызстандын Негизги мыйзамынын 3-бөлүмүнүн 3-главасына ылайык «Кыргыз Республикасында бийликтин аткаруу бутагына Президент, Министрлер кабинети, ага караштуу министрликтер, административдик ведомстволор, мамлекеттик комитеттер, мамлекет башчысынын облустардагы өкүлчүлүктөрү жана райондордогу мамлекеттик администрациялар кирет» [7].

Аткаруу бийлигинин системасын ага Министрлер Кабинети түздөн-түз баш ийген Президент жетектейт. Мамлекет башчысы Министрлер Кабинетинин ишинин стратегиялык милдеттерин аныктайт.

Кыргызстандын Министрлер кабинети чыныгы коллегиялдык орган болуп эсептелет. Бул структуранын негизги өзгөчөлүктөрү жана функциялары төмөнкүлөрдү камтыйт: 1. *Коллегиялдык чечим кабыл алуу*. Министрлер кабинети мамлекеттик саясатты иштеп чыгууда жана аткарууда биргелешкен чечимдерди кабыл алууга негизделген. 2. *Жоопкерчилик*. Министрлер кабинети Президентке жана Жогорку Кеңешке жоопкер; алар кабыл алынган чечимдердин натыйжалуулугун жана аткарылышын көзөмөлдөп, отчет берет. 3. *Коомчулук менен байланыш*. Министрлер кабинети коомдук кызыкчылыктарды эске алуу жана жарандардын пикирин угуу үчүн коомдук талкуулар өткөрөт. Бул ачыктык жана отчеттуулук принциптерин ишке ашырууга жардам берет. 4. *Саясий стабилдүүлүк*. Коллегиялдык башкаруу орган катары, Министрлер кабинети саясий чөйрөдө стабилдүүлүктү камсыздоону жана билимдүү, ишенимдүү чечимдерди кабыл алууну максат кылат. Жыйынтыктап айтканда, Кыргызстандын Министрлер кабинетинин коллегиялдык мүнөзү мамлекеттик башкаруу системасында эркиндик, кайра байланыш жана жарандардын кызыкчылыктарын көзөмөлдөө механизмдерин күчөтүүгө мүмкүндүк берет. Анын укуктук статусун коллегиялдык органдын белгилерине ылайык келүүсүн карап көрөлү.

1. «Кыргызстандын Министрлер Кабинети төрагадан, анын биринчи орун басарынан, үч орун басарынан, он алты министрден жана мамлекеттик комитеттин бир төрагасынан турат» [134].

2. Министрлер Кабинетинин төрагасы, анын орун басарлары жана ушул органдын мүчөлөрү өздөрүнүн кызмат орундарын бирдей ээлешет. Негизги Мыйзамдын 91-беренесинде Министрлер Кабинетинин 12 ыйгарым укуктары келтирилген, «Кыргыз Республикасынын Министрлер кабинети жөнүндө» конституциялык Мыйзамдын 13-беренесинде [74] «жогорку аткаруу органынын ыйгарым укуктары» кеңейтилген тартипте каралган жана 32 ыйгарым укукту

түзөт. Азыркы Конституцияда министрлер кабинетинин башчысынын ыйгарым укуктары өзүнчө берилген эмес. Жогорку аткаруу органынын башчысынын кызматтык укуктары «Кыргыз Республикасынын Министрлер кабинети жөнүндө» конституциялык Мыйзамдын 18-беренесинде бекитилген [159]. Бул беренде министрлер кабинетинин башчысынын 26 ыйгарым укуктары саналган [159].

3. Министрлер кабинетинин мүчөлөрү бул органдын башчысын өздөрү шайлашпайт жана аны кызматтан бошотууга укугу жок.

4. Министрлер Кабинетинин башчысынын ыйгарым укуктарын талдоо алар бул органдын ишин уюштуруу менен чектелбестен алда канча ашып кетет деп айтууга негиз берет. Жогорку аткаруу органынын башчысынын 26 ыйгарым укуктарынын 14ү министрлер кабинетинин жана башка аткаруу бийлигинин органдарынын ишин түзүү жана уюштуруу менен байланышкан. Министрлер Кабинетинин башчысынын калган 12 ыйгарым укуктары мамлекеттик башкарууну жүзөгө ашырууга байланыштуу. Министрлер Кабинетинин Төрагасы гана мыйзамдарды колдонуу актыларын – буйруктарды чыгаруу менен төмөнкү маселелерди чечет: 1) «Президент тарабынан кызматка дайындала турган жана кызматтан бошотула турган коргоо, коомдук тартипти камсыз кылуу, улуттук коопсуздук маселелерин тейлеген мамлекеттик органдардын жетекчилеринин орун басарларын (анын ичинде биринчи орун басарын) кошпогондо, министрлердин жана мамлекеттик комитеттердин төрагаларынын сунушу боюнча министрлердин жана мамлекеттик комитеттердин төрагаларынын орун басарларын (анын ичинде биринчи орун басарын) кызматка дайындайт» [74]; 2) «кызматтан бошотула турган коргоо, коомдук тартипти камсыз кылуу, улуттук коопсуздук маселелерин тейлеген мамлекеттик органдардын жетекчилеринин орун басарларын (анын ичинде биринчи орун басарын) кошпогондо, министрлердин жана мамлекеттик комитеттердин төрагаларынын орун басарларын (анын ичинде биринчи орун басарын) кызматтан бошотот; 3) аткаруу бийлигинин башка органдарынын жетекчилеринин сунушу боюнча алардын орун басарларын кызматка

дайындайт жана кызматтан бошотот» [74]; 4) «ыйгарым укуктуу өкүлдөрүнүн сунушу боюнча алардын орун басарларын кызматка дайындайт жана кызматтан бошотот; 5) акимдин сунушу боюнча акимдин биринчи орун басарын (орун басарын) кызматка дайындайт жана кызматтан бошотот; 6) Министрлер Кабинетинин Төрагасынын жана анын орун басарларынын кеңешчилерин жана жардамчыларын дайындайт жана бошотот» [74]; 7) «мамлекеттик ишканалардын, уюмдардын жана мекемелердин жетекчилерин, Кыргыз Республикасындагы эркин экономикалык зоналардын башкы директорлорун, алардын орун басарларын, ошондой эле дайындоо жана бошотуу Министрлер Кабинетинин Төрагасынын тескемеси менен ишке ашырылуучу кызмат орундарынын номенклатурасына кирген башка адамдарды белгиленген тартипте дайындайт жана бошотот; 8) министрлерге, мамлекеттик комитеттердин төрагаларына, аткаруу бийлигинин башка органдарынын жетекчилерине сыйлоо жана тартиптик жаза чараларын колдонот» [74]; 9) «дайындоо жана бошотуу Министрлер Кабинетинин Төрагасынын тескемеси менен ишке ашырылуучу кызмат орундарынын номенклатурасына кирген өзү тарабынан дайындалуучу жана бошотулуучу башка адамдарга сыйлоо жана тартиптик жаза чараларын колдонот; 10) Министрлер Кабинетинин Ардак грамотасы жана Министрлер Кабинетинин башка сыйлыктары менен сыйлайт, адамдарды мамлекеттик сыйлыктар менен сыйлоого, жогорку аскердик наамдарды, жогорку класстык чендерди, ардактуу жана Кыргыз Республикасынын башка атайын наамдарын ыйгарууга көрсөтөт; 11) Конституцияда жана мыйзамдарда каралган башка ыйгарым укуктарды ишке ашырат» [74].

Конституциянын 85-беренесинин 4-бөлүгү мыйзам чыгаруу демилгеси укугун Кыргыз Республикасынын Министрлер Кабинетинин Төрагасына гана берет, бул коллегиялдуу органдын укуктук статусуна карама-каршы келет. Кыргыз Республикасынын 1993, 2010-жылдагы конституцияларына ылайык «мыйзам чыгаруу демилгесинин укугу бүтүндөй Өкмөткө таандык» [7] болгон, ошондуктан 85-статьянын жогоруда аталган бөлүгүнө толуктоолорду киргизүү

жана аны төмөнкүдөй редакцияда баяндоо сунушталат: «Министрлер Кабинетине».

Каралган маалыматтардын негизинде, Кыргызстандын Министрлер кабинети – өкмөттүн ишмердүүлүгүн координациялаган жана аткаруу бийлигинин деңгээлинде болгон жогорку коллегиялдык орган, анын төрагасы жеке башкаруучу кызмат адамы болуп, аны менен мамлекеттик стратегияларды ишке ашыруу функцияларын аткарат.

Тыянактар:

1. Кыргыз Республикасынын Министрлер Кабинети, Кыргыз Республикасынын Конституциялык мыйзамынын 2-беренесинин 1-бөлүгүнө ылайык «Президентке баш ийген жана отчет берген аткаруу бийлигинин жогорку коллегиялдуу органы болуп саналат» [7].

2. Кыргыз Республикасынын Министрлер Кабинети коллегиялдык орган болуп саналышы менен бирге анын «Төрагасы мыйзамда бекитилген олуттуу жеке ыйгарым укуктарга ээ» [7].

3.3. Кыргыз Республикасындагы коллегиялдуу сот органдары

Мамлекеттик органдардын системасында сот органдары өзгөчө болуп саналат, бул органдардагы ар бир судья чечүүчү кызмат адамынын ролун аткарат. Биринчи инстанциядагы жалпы юрисдикциядагы соттордо судьялар иштерди жекече чечишет, ошондуктан Бишкек шаардык сотунан башка райондук жана шаардык соттор бирден-бир мамлекеттик орган болуп саналат, облустук, Жогорку жана Конституциялык соттор коллегиялдуу органдар болуп саналат, анткени аларда судьялар коллегиялдуу түрдө иштерди карайт. Жогорку соттун жана областтык соттордун укуктук статусу 1.3-параграфта саналган коллегиялдуу органдын беш белгисинин төртөөнө туура келет.

Кыргыз Республикасынын Жогорку сотунун, областтык сотторунун укуктук статусун жана коллегиялдуу органдын өзгөчөлүктөрүн салыштырып көрөлү.

1. Жогорку сот Кыргызстандын эң жогорку сот органы болуп, анын структурасы төрагадан, төраганын үч орун басарынан жана 31 судьядан турат. Бул сот туруктуулук жана адилеттүүлүк принциптерин камсыз кылуу үчүн түзүлгөн. Экинчи инстанциядагы соттор, атап айтканда, областтык жана Бишкек шаардык соту, төрага, анын орун басарлары жана судьялардан турат. Бул органдар сот тартибин жана мыйзамдын үстөмдүгүн камсыз кылууда маанилүү ролду ойнойт, ошондой эле юридикалык маселелер боюнча жогорку деңгээлдеги укуктук чечимдерди кабыл алууга жооптуу.

2. Президент сот адилеттиги иштери боюнча кеңештин сунушу менен Конституциялык соттун жана Жогорку соттун судьяларынын кызмат ордуна шайлоо үчүн талапкерлерди Жогорку Кеңешке сунуштоого укуктуу. Ошондой эле, Конституцияда жана конституциялык мыйзамдарда белгиленген учурларда Судьялар кеңешинин сунушу боюнча Конституциялык соттун жана Жогорку соттун судьяларын кызмат ордунан бошотуу үчүн Жогорку Кеңешке сунуш кыла алат (Конституциянын 70-б. 4-б.). Бул соттордун мүчөлөрү тең кызматтык укуктарга жана милдеттерге ээ. Сот коллегияларында сот адилеттигин реализациялоо боюнча чечимдер кабыл алынат. Жогорку соттун пленумунун ыйгарым укуктары коллегиялык негизде ишке ашырылат, бул сот системасында чечимдердин адилеттүү жана транспаренттуу болушун камсыз кылат.

3. Конституциянын 70-беренесинин 4-бөлүгү, 5.6-пунктчаларына ылайык «Президент соттор кеңешинин сунушу боюнча Жогорку Кеңештин макулдугу менен Конституциялык соттун жана Жогорку соттун төрагаларын 5 жылдык мөөнөткө дайындоого укуктуу» [7]. Бул процесстин мааниси соттордун «жоопкерчилигин жана аткаруу функцияларын бекемдөөдө, ошондой эле сот системасынын стабилдүүлүгүн камсыз кылууда жатат. Мындан тышкары, Президент Конституцияда жана конституциялык мыйзамда көрсөтүлгөн тартипте Конституциялык соттун жана Жогорку соттун төрагаларын кызмат ордунан бошотууга укуктуу. Бул механизмдер судьялардын көз карандысыздыгын жана профессионализмдин камсыз кылуу үчүн маанилүү.

Конституциялык соттун жана Жогорку соттун төрагаларынын сунушу боюнча, Президент Конституциялык соттун жана Жогорку соттун судьяларынын арасынан 5 жылдык мөөнөткө орун басарларды да дайындай алат» [17]. Бул процесс сот бийлигинин уюштурулушун жана өз ара байланыштарын жакшыратууга жардам берет, ошондой эле сот адилеттигинин эффективдүүлүгүн жогорулатат.

«Кыргыз Республикасынын Жогорку соту жана жергиликтүү соттор жөнүндө» [17] Кыргыз Республикасынын Конституциялык Мыйзамынын 33-беренесинин 3-пунктуна ылайык «жергиликтүү соттордун судьяларынын ичинен Жогорку Соттун Төрагасы жергиликтүү соттордун төрагаларын жана алардын орун басарлары 5 жылдык мөөнөткө дайындайт» [17].

4. Жогорку Соттун Төрагасы судьянын милдеттерин аткаруу менен бирге төмөнкү ыйгарым укуктарды өз алдынча жүзөгө ашырат: соттук курамдарды түзүү жана судьялардын ортосунда иштерди жана соттук материалдарды бөлүштүрүү боюнча автоматташтырылган тутумдун иштешин камсыз кылат, ал эми автоматташтырылган тутум техникалык жактан бузук болгон учурда өз алдынча соттук курамдарды түзөт жана иштерди жана соттук материалдарды бөлүштүрөт; судьялар кеңешинин макулдугу менен жергиликтүү соттордун ишин камсыз кылуучу Жогорку Соттун алдындагы Сот департаментинин башчысын кызматка дайындайт жана кызматтан бошотот; экинчи инстанциядагы сотто ишти кароо мүмкүн болбогон учурда ошол эле деңгээлдеги башка сотко ишти өткөрүп берет. Белгилей кетсек, соттук курамдарды түзүү жана судьялардын ортосунда иштерди жана соттук материалдарды бөлүштүрүү боюнча автоматташтырылган тутумдун иштешин камсыз кылат, ал эми автоматташтырылган тутум техникалык жактан бузук болгон учурда өз алдынча соттук курамдарды түзөт жана иштерди жана соттук материалдарды бөлүштүрүүнү Жогорку соттун төрагасынын орун басары жүргүзүшү мүмкүн [135].

Экинчи инстанциядагы соттун төрагасы жана анын орун басарлары башка ыйгарым укуктарды жүзөгө ашыруу менен бирге соттук курамдарды

түзүү жана судьялардын ортосунда иштерди жана соттук материалдарды бөлүштүрүү боюнча автоматташтырылган тутумдун иштешин камсыз кылат, автоматташтырылган тутум техникалык жактан бузук болгон учурда өз алдынча соттук курамдарды түзүп, иштерди жана соттук материалдарды бөлүштүрүшөт. «Кыргыз Республикасынын Жогорку соту жана жергиликтүү соттор жөнүндө» Мыйзамдын 41-беренесинин 10-пунктуна ылайык экинчи инстанциядагы соттун төрагасы ишти биринчи инстанциядагы сотто кароо мүмкүн болбогон учурда, ишти ошол эле деңгээлдеги башка сотко берет [135].

5. Жогоруда аталган соттор төмөнкү административдик-аймактык бирдиктерде сот органдарын түзбөйт [85].

Ошентип, Кыргыз Республикасынын Жогорку соту жана областтык соттор коллегиялдуу органдын 1, 2, 4 жана 5 белгилерине ээ.

Эми коллегиялдуу органдын өзгөчөлүктөрү призмасы аркылуу жогоруда аталган соттордун соттук коллегияларынын уюштурулушуна жана ишмердүүлүгүн карайбыз.

Кыргыз Республикасынын Жогорку сотунун жана областтык сотторунун негизги функциясы сот адилеттигин ишке ашыруу болуп саналат, ал үч судьядан турган соттук коллегиялар тарабынан жүзөгө ашырылат. Соттук коллегиялар жогоруда аталган соттордун түзүмдүк бөлүмдөрү болуп саналган жана ишинин мүнөзү боюнча коллегиялдуу болуп, коллегиялдуу органдын өзгөчөлүктөрүн билдирет.

1. «Кыргыз Республикасынын Жогорку Соту жана жергиликтүү соттор жөнүндө» Конституциялык Мыйзамдын 25-беренесинин 7-пунктуна жана 41-беренесинин 3-пунктуна ылайык Жогорку соттун жана экинчи инстанциядагы соттордун соттук коллегияларында соттук иштерди кароо үчүн үч судьядан турган соттук курамдар түзүлөт. Үч судьядан турган курамдар сот процесстеринде биргелешип иш алып барып, юридикалык негиздерге негизделген адилеттүү чечимдерди кабыл алууга аракет кылууну алдын алат. Бул механизм соттук чечимдердин башкаратуучулугуна, объективдүүлүгүнө жана профессионалдыгына таасирин тийгизет, натыйжада сот системасынын

ишенимдүүлүгү жогорулайт. Соттук коллегиялардын деңгээлинде кабыл алынган чечимдер сот адилеттигинин принциптерин катуу сактоо менен ишке ашырылат.

2. Жогорку соттун төрагасы жана анын орун басары, экинчи инстанциядагы соттун төрагасы жана анын орун басары соттук курамдарды түзүү жана судьялардын ортосунда иштерди жана соттук материалдарды бөлүштүрүү боюнча автоматташтырылган тутумдун иштешин камсыз кылат, автоматташтырылган тутум техникалык жактан бузук болгон учурда өз алдынча соттук курамдарды түзүп, иштерди жана соттук материалдарды бөлүштүрөт. Бир эле соттук коллегиядагы судьялар соттук коллегияга мүчө болуу үчүн бирдей мүмкүнчүлүктөргө жана бирдей процесстик укуктарга ээ. Сот бийлигинин бардык чечимдери: өкүмдөрү, аныктамалары, токтомдору анын бүткүл курамы менен кабыл алынат. Судьялардын чечим кабыл алууда добуш берүүдөн баш тартууга укугу жок. Төрагалык кылуучу акыркы добуш берет. Судьялардын көпчүлүгүнүн чечими менен макул болбогон судья соттун чечимине эч кандай эскертүүсүз кол коюуга милдеттүү жана кеңешме бөлмөсүндө жазуу жүзүндө өзгөчө пикирин билдирүүгө укуктуу, ал төрагалык кылуучуга тапшырылат жана ага тиркелет. Кылмыш иши жабылган конвертте «өзгөчө пикир» деген белги коюлат. Соттук териштирүүнүн катышуучуларына судьянын өзгөчө пикири бар экендиги жөнүндө билдирилбейт, өзгөчө пикир сот залында жарыя кылынбайт [135].

3. Жогорку сотто жана экинчи инстанциядагы соттордо соттук курамда төрагалык кылуучу катары функцияларды ушул соттордун төрагасы же анын орун басарларынын тапшырмасы боюнча соттук курамдын үч судьясынын бири аткарат. Ошол эле учурда, төрагалык кылуучу судья коллегиялык органдан айырмаланып, соттук курамдын мүчөлөрү тарабынан өз алдынча шайланбайт. Бул учур соттук процессти уюштурууда жана башкарууда туруктуулук берет.

4. Кылмыш-жаза процессуалдык кодексинин 292-беренесине ылайык «төрагалык кылуучу сот отурумуна төрагалык кылат, объективдүүлүктү жана калыстыкты сактоо менен тараптардын укуктарынын теңдигин камсыз кылуу

үчүн ушул Кодексте каралган бардык чараларды көрөт, зарыл шарттарды түзөт, иштин жагдайларын ар тараптуу жана толук изилдөө үчүн жана далилдерде келип чыккан карама-каршылыктарды тактоого укуктуу» [133]. Төрагалык кылуучу ошондой эле сот жыйналышынын күн тартибинин сакталышын камсыз кылат, соттук териштирүүнүн бардык катышуучуларына алардын укуктарын жана милдеттерин жана аларды жүзөгө ашыруунун тартибин, ошондой эле Кылмы-жаза процессуалдык кодекстин жогоруда аталган беренесине ылайык сот жыйналышындагы тартипти түшүндүрөт. Эгерде «соттук териштирүүгө катышкан адамдардын кимдир-бирөө төрагалык кылуучунун аракеттерине каршылык билдирсе, мындай каршылыктар сот жыйналышынын протоколуна жазылат» [133]. Бул процесс соттун адилеттүү жана ачык ишин камсыз кылууга жардам берет. Төрагалык кылуучу, ошондой эле, сот бийлигинин башка эки судьясына жана бул коллегиялдуу органдын ишине тиешеси жок башка адамдарга карата мыйзамды колдонуу боюнча актыларды өз алдынча кабыл алууга укугу жок. Бул нормалар сот бийлигинин акыйкаттуулугун, коллегиялдык чечимдерди кабыл алуунун принциптерин жана соттордун өз ара балансын камсыз кылат, ошондой эле соттук процесс дооматтарын жана тынчсызданууларын аныктоо жана эске алуу механизмдерин сунуштайт. Ушундайча, төрагалык кылуучу каршылыктарды карап чыгуу боюнча соттук териштирүүдө эпчилдикти жана акыйкаттуулукту сактоого умтулушу керек, ал эми коллегиянын мүчөлөрү сот процесси боюнча туура чечимдерди кабыл алууга мүмкүнчүлүк алышат. Баш тартуу жөнүндө маселе да бардык соттук курам тарабынан чечилет, анткени Кылмыш-жаза процессуалдык кодекстин 67-беренесине ылайык судьяга билдирилген баш тартуу, ага билдирилген баш тартуу боюнча өзүнүн түшүндүрмөсүн калган судьяларга алдын ала ачык айтып берүүгө укуктуу болгон баш тартуучу жок болгон учурда калган судьялар тарабынан чечилет. Добуштар тең болуп калган учурда судья четтетилди деп эсептелет. Бир нече судьяга же соттун бүткүл курамына билдирилген баш тартуу толук курамда сот тарабынан көпчүлүк добуш менен чечилет.

5. Соттук курам жогорку жана областтык соттун түзүмдүк бөлүмү болуу менен төмөнкү администрациялык-аймактык бирдиктерде аймактык бөлүмдөрдү түзбөйт [85].

Ошентип, Жогорку соттун жана экинчи инстанциядагы соттордун соттук курамдары коллегиялдуу органдын 4 өзгөчөлүгүнө ээ. Төрагалык кылуучуну аныктоо бөлүгүндөгү үчүнчү белги гана коллегиялдуу органга ылайык келбейт.

Белгилей кетсек, Жогорку соттун пленуму коллегиялдуу органдын бардык 5 өзгөчөлүгүнө ээ. Жогорку соттун пленуму Жогорку соттун төрагасынан, анын орун басарларынан жана судьяларынан турат жана Жогорку соттун төрагасы тарабынан зарылчылыкка жараша, бирок жылына кеминде 2 жолу чакырылат. Жогорку соттун пленумунун жыйналыштары Жогорку соттун судьяларынын курамынын үчтөн экисинен кем эмеси катышкан учурда укуктуу болуп саналат. Жогорку соттун пленуму өзүнүн жыйналыштарында анын жалпы курамынын көпчүлүк добушу менен токтом кабыл алат. Жогорку Соттун Пленумунун токтомдоруна Жогорку соттун төрагасы (же төрагалык кылуучу) жана Жогорку Соттун Пленумунун катчысы кол коюшат [85].

Жогорку соттун пленуму сот тажрыйбасын жана сот статистикасын иликтөөнүн жана жалпылоонун материалдарын карайт; жергиликтүү соттор тарабынан Кыргыз Республикасынын мыйзамдарын жана башка ченемдик укуктук актыларын колдонуу боюнча материалдарды карайт; адистешүүсүн эске алуу менен соттук коллегиялардын жекече курамын шайлайт; Жогорку соттун төрагасынын сунуштамасы боюнча Жогорку соттун алдындагы Илимий-консультациялык кеңештин курамын шайлайт, ошондой эле ал жөнүндө жобону бекитет; Жогорку соттун төрагасынын сунуштамасы боюнча Жогорку соттун; Жогорку соттун ички ишинин маселелери боюнча Жогорку соттун Регламентин кабыл алат; соттук коллегиялардын иши жөнүндө Жогорку соттун соттук коллегияларынын төрагаларын угат; Жогорку соттун иши жөнүндө Жогорку соттун төрагасынын билдирүүлөрүн угат; сотторду уюштуруунун жана ишинин башка маселелерин карайт; судьяларга илимий жактан негизделген жүктөм ченемдерин бекитет [85].

Ошентип, Кыргыз Республикасынын Жогорку Соту жана облустук соттору коллегиялдуу органдар болуп саналат.

Кыргыз ССРинин 1978-жылдын 20-апрелиндеги Конституциясынын 152-статьясынын 2-пунктуна ылайык [136] Кыргыз ССРинин Жогорку Соту Кыргыз ССРинин Жогорку Совети тарабынан төрага, анын орун басарлары, мүчөлөрү жана элдик заседателдердин курамында шайланган. Сотторду шайлоонун ушундай эле тартиби азыркы социализм өлкөлөрүндө да сакталып калган. АКШда Жогорку Сотту Сенаттын макулдугу менен президент, Японияда – министрлер кабинетинин (башкы соттун) жана кабинеттин (башка судьялардын) сунушу боюнча император дайындайт. Италияда жана Францияда судьялар сынак боюнча соттук өз алдынча башкаруу органдары – магистратуранын Жогорку Кеңеши, Улуу Британияда Лорд – канцлер (маңызы боюнча юстиция министри) тарабынан конкурссуз, бирок ага караштуу Комиссиянын кеңеши боюнча дайындалат [9, 299-б.].

Судьялардын иштерди коллегиялдуу кароосу укуктук маселелерди объективдүү, ар тараптуу жана адилеттүү чечүүнүн факторлорунун бири болуп саналат, бирок жогоруда аталган соттор эл көзөмөлдөгөн жогорку коллегиялдуу өкүлчүлүк органы Жогорку Кеңеш тарабынан көзөмөлгө алынса, соттун ишмердүүлүгүндөгү мыйзамдуулук жана демократия бекемделмек.

Конституциялык сот коллегиялдуу органдын 1,2,4 жана 5 өзгөчөлүгүнө ээ. Бул органдын укуктук статусун ушул белгилерге ылайык келүүсүн карап көрөлү.

1. «Конституциялык соттун структурасы жана мүчөлөрүнүн саны Кыргызстандын Конституциясында бекитилген. Конституциялык сот тогуз судьядан турат, анын ичинде: Конституциялык соттун төрагасы, төраганын орун басары жана жети судья» [137].

2. Президент сот адилеттиги иштери боюнча кеңештин сунушу менен Конституциялык соттун жана Жогорку соттун судьяларынын кызмат ордуна шайлоо үчүн талапкерлерди Жогорку Кеңешке сунуштайт, Конституцияда жана конституциялык мыйзамда каралган учурларда Судьялар кеңешинин сунушу

боюнча Конституциялык соттун жана Жогорку соттун судьяларын кызмат ордуна бошотуу үчүн Жогорку Кеңешке сунуштайт (Конституциянын 70-б, 4-п, 1,2-пп). «Иштерди кароо жана алар боюнча чечимдерди кабыл алуу Конституциялык сотто коллегиялдуу түрдө жүзөгө ашырылат. Конституциялык сот өз ишин Конституциялык соттун судьяларынын жалпы санынын үчтөн экисиден кем эмеси, ошондой эле үч судьядан турган коллегиялар менен жүргүзөт. Конституциялык соттун актысы, эгерде ага жыйналышка катышкан судьялардын көпчүлүгү добуш берсе, кабыл алынды деп эсептелет. Бир дагы сунуш добуштардын көпчүлүгүн албай калган учурда төрагалык кылуучу добуштардын эң көп санын алган эки сунушту экинчи добуш берүүгө коет. Эгерде чечимди же корутундуну кабыл алууда добуштар бирдей бөлүнсө, анда чечим же корутунду талашылып жаткан актынын конституциялуулугун жактап кабыл алынат. Башка актыларды кабыл алууда добуштар тең болгон учурда төрагалык кылуучу добуш берген акт кабыл алынды деп эсептелет» [7].

3. Президент «Судьялар кеңешинин сунушу боюнча Жогорку Кеңештин макулдугу менен Конституциялык соттун жана Жогорку соттун судьяларынын ичинен 5 жылдык мөөнөткө Конституциялык соттун жана Жогорку соттун төрагаларын кызмат ордуна дайындайт, Конституцияда жана конституциялык мыйзамда көрсөтүлгөн тартипте Конституциялык соттун жана Жогорку соттун төрагаларын кызмат ордуна бошотот» [159].

4. Конституциялык соттун төрагасы «Конституциялык соттун судьясынын милдеттерин аткаруу менен бирге: 1) иштерди жана башка маселелерди Конституциялык соттун жыйналышында кароого даярдоону жетектейт; 2) Конституциялык соттун жыйналыштарын чакырат, каралууга тийиш болгон маселелерди талкууга чыгарат, жыйналыштарга төрагалык кылат; 3) Конституциялык соттун кызыкчылыгын коргойт жана анын атынан чыгат; 4) келип түшкөн кайрылууларды Конституциялык соттун судьяларына бөлүштүрөт; 5) Конституциялык сотко анын Регламентин бекитүүгө сунуштайт; 6) жыйналышты өткөрүүнү, анын катышуучуларынын жана катышып жаткандардын коопсуздугун камсыз кылуу боюнча чараларды

аныктайт; 7) Конституциялык соттун аппаратына жалпы жетекчилик кылат, аппараттын жетекчисин кызмат ордуна дайындайт жана бошотот, ошондой эле Конституциялык соттун аппараты жөнүндө жобону жана анын түзүмүн Конституциялык соттун бекитүүсүнө сунуштайт; 8) Конституциялык соттун чечимдеринин, корутундуларынын, токтомдорунун, аныктамаларынын көчүрмөлөрүнө жана жыйналыштардын протоколдоруна кол коёт; 9) «Кыргыз Республикасынын Конституциялык соту жөнүндө» конституциялык Мыйзамына жана конституциялык Мыйзамына жана Конституциялык соттун регламентине ылайык башка ыйгарым укуктарды жүзөгө ашырат» [137].

5. «Конституциялык сот өзүнүн аймактык бөлүмдөрүн администрациялык-аймактык бирдиктерде түзбөйт» [85].

АКШда, Улуу Британияда, Японияда, Грецияда, Данияда, Норвегияда жана башка бир катар өлкөлөрдө жалпы юрисдикциядагы соттор конституцияга каршы келген мыйзамды колдонбоо укугуна ээ болушкан [138]. Мыйзамды конституциялык эмес деп табуу процессиндеги акыркы инстанция-Жогорку сот.

Кээ бир өлкөлөрдө Конституцияны укуктук жактан коргоо үчүн атайын сот органдары түзүлгөн (Германия, Италия, Австрия [139], Ирландия [140], Испания, Португалия). Бул соттор ар кандай жолдор менен түзүлөт. Ошентип, Испаниянын Конституциялык соту Конгресстин, Сенаттын, Өкмөттүн жана Сот бийлигинин Башкы кеңешинин сунушу боюнча падыша тарабынан дайындалат. Австриянын Конституциялык соту президент тарабынан федералдык өкмөттүн, улуттук жана федералдык кеңештердин сунушу менен түзүлөт [127, 75-б.]. Адатта, «конституциялык сот ар кандай бийлик бутактарынын (мыйзам чыгаруу – парламент, аткаруу – президент, өкмөт), ошондой эле судьялар корпусунун (магистратуранын Жогорку Кеңеши же ушул сыяктуу соттук жетекчилик органдары) катышуусу менен түзүлөт» [9, 45-б.].

Францияда Конституциялык кеңеш соттук эмес орган болуп саналат. Конституциялык кеңеш 9 мүчөдөн турат, алардын үчөө Республиканын Президенти тарабынан, башка үчөө парламенттин Жогорку палатасы (Сенат)

жана Төмөнкү палатасы (Националдык ассамблея) тарабынан дайындалат. Мындан тышкары, республиканын мурдагы президенттери автоматтык түрдө кеңештин мүчөсү болушат [127, 76-б.].

«Социалисттик өлкөлөрдө партиялык органдарды кошпогондо, жогорку мамлекеттик орган болуп жогорку өкүлчүлүктүү коллегиялдуу орган – парламент эсептелет. Социалисттик өлкөлөрдө конституциялык контролдоо (көзөмөлдөө) функциялары, өзгөчө кабыл алынып жаткан мыйзамдардын конституциялуулугун парламенттин өзүнө, ошондой эле анын туруктуу иштеген органына (жогорку өкүлчүлүктүү органдын президиуму, мамлекеттик кеңеш ж.б.) жүктөлгөн» [85]. Кээде бул максатта парламентте атайын орган тузулуп, анын курамына депутаттар менен бирге конституциялык укук боюнча бир нече адистер кирген (бул тартип мурда Румынияда, мурдагы ГДРде болгон). Учурда социалисттик өлкөлөрдө конституциялык көзөмөлдүн атайын органдары жок. Алар болбошу керек деп эсептелет, анткени мындай органдардын болушу парламенттин үстөмдүгүн бузат [9, 44-б.].

Ушундай эле конституциялык текшерүү Кыргыз ССРинде да ишке ашырылган. Кыргызстанда конституциялык көзөмөлдүн өнүгүү тарыхына токтололу. Советтик Кыргызстандын түзүлүшүнүн жана өнүгүшүнүн тарыхы РСФСРдин жана СССРдин өнүгүшүнүн тарыхы менен ажырагыс байланышта болгон. «1917-жылдагы Улуу Октябрь социалисттик революциясынан кийин РСФСР түзүлүп, анын курамына Кыргызстан да кирген. 1918-жылы 10-июлда РСФСРдин Конституциясы кабыл алынган» [141], анын 49-беренесинин мааниси Негизги Мыйзамдын укуктук коргоо милдети Советтердин Бүткүл россиялык съездинде жана борбордук аткаруу борбордук аткаруу комитетинин экенин көрсөтүп турат. 1922-жылы 30-декабрда СССР түзүлүп, 1924-жылы 31-январда Советтер Союзунун биринчи Конституциясы кабыл алынган. Союздук деңгээлде жогорку бийликтин окшош органдары: СССР Советтеринин съезди, СССР БШКсы жана туруктуу иштеген мамлекеттик бийлик органы – СССР БШКнын Президиуму түзүлгөн. Бул органдардын Конституцияны укуктук

коргоо боюнча ыйгарым укуктары конституциялык контролдоонун парламенттик системасы жөнүндө күбөлөндүрөт.

«1924-жылы Орто Азиянын улуттук-аймактык бөлүнүшүнүн натыйжасында РСФСРдин курамында Кара-Кыргыз автономиялуу областы түзүлгөн. Эки жылдан кийин, 1926-жылдын 1-февралында Кыргыз Автономиялуу облусу Кыргыз Автономиялык Советтик Социалисттик Республикасы болуп өзгөртүлгөн» [159]. 1929-жылы 30-апрелде анын Конституциясы кабыл алынган. Анын Негизги мыйзамына ылайык «анын союздук органдарына окшош органдар түзүлгөн: Бүткүл-кыргыз кеңештеринин съезди, КАССРдин Борбордук Аткаруу комитети, БШКнын Президиуму, Эл комиссарлар Кеңеши, алар КАССРдин конституциялык контролдоо органы болуп калышты» [142, 53-б.].

1936-жылдын 5-декабрындагы СССРдин Конституциясынын негизинде КАССР союздук республикага айландырылып, 1937-жылдын 23-мартында Кыргыз ССРинин Конституциясы кабыл алынган [133]. Анын 22-статьясына ылайык «Кыргыз ССР Жогорку Совети Кыргыз ССРинин бирден-бир мыйзам чыгаруучу органы болгон. Конституциялык контроль органдары Кыргыз ССР Жогорку Совети жана анын Президиуму болгон» [142, 54-б.]. 1978-жылдын 20-апрелинде Кыргыз ССРинин жаңы Конституциясы кабыл алынган, ага ылайык «ошол эле органдар: Кыргыз ССР Жогорку Совети жана анын Президиуму конституциялык көзөмөл органдары» [142] болуп кала берген.

Саясий-административдик чөйрөдөгү реформалардын багыттарынын бири Батыш өлкөлөрүнүн мамлекеттик-укуктук үстүнө куруунун айрым элементтерин совет мамлекетинин мамлекеттик механизминде киргизүү болгон. 1988-жылы СССР Конституциясына өзгөртүүлөр жана толуктоолор жөнүндө мыйзамдын негизинде «адистештирилген конституциялык көзөмөл органы – СССРдин конституциялык көзөмөл комитети түзүлгөн» [143]. Кыргыз ССРинде 1990-жылдын 12-апрелинде Конституцияны укуктук коргоо органын түзүүчү – Кыргыз ССРинин конституциялык көзөмөл комитетин түзгөн «Кыргыз ССРинин Конституциясына (Негизги Мыйзамына) өзгөртүүлөр жана

толуктоолор жөнүндө» Мыйзам кабыл алынган. 1990-жылы 14-апрелде «Кыргыз ССРиндеги конституциялык көзөмөл жөнүндө» мыйзам кабыл алынган [144]. Бирок, Кыргыз ССРинин конституциялык көзөмөл комитети пайда болуп, көпкө созулган эмес. 1990-жылы 14-декабрда Кыргыз ССРинин Жогорку Совети «Кыргыз ССРинин мамлекеттик бийлик жана башкаруу органдарынын системасын кайра уюштуруу жана Кыргыз ССРинин Конституциясына (Негизги Мыйзамына) өзгөртүүлөрдү жана толуктоолорду киргизүү жөнүндө» мыйзамды кабыл алган [145]. Бул Мыйзамдын 10 жана 11-пункттарына ылайык «Кыргыз ССРинин конституциялык көзөмөл комитети жоюлуп, Кыргыз ССРинин Конституциялык соту түзүлгөн» [145].

1993-жылы көз карандысыз Кыргызстандын Конституциясы кабыл алынган. Негизги Мыйзамдын ушул редакциясынын 82-беренесинин 3-пунктунда «Кыргыз Республикасынын Конституциялык сотунун төмөнкүдөй 8 ыйгарым укуктары каралган. Конституциялык сот» [145]:

1) «мыйзам жана башка норматив укук актылары Конституцияга карама-каршы келген учурда аларды Конституцияга ылайык эмес деп табат; 2) Конституцияны ишке ашырууга, колдонууга жана аны түшүндүрүүгө байланыштуу талаштарды чечет; 3) Кыргыз Республикасынын Президентин шайлоонун мыйзамдуулугу жөнүндө корутунду чыгарат; 4) Кыргыз Республикасынын Президентин, ошондой эле Конституциялык соттун, Жогорку Соттун жана Жогорку Арбитраж сотунун судьяларын кызматтан четтетүү жөнүндөгү маселе боюнча корутунду чыгарат; 5) жергиликтүү соттордун судьяларын кылмыш жоопкерчилигине тартууга макулдук берет; 6) Кыргыз Республикасынын Конституциясына өзгөртүү жана толуктоолор киргизүү жөнүндөгү маселе боюнча корутунду чыгарат; 7) жергиликтүү өз алдынча башкаруу органдарынын Кыргыз Республикасынын Конституциясына жана мыйзамдарына туура келбеген чечимдерин жокко чыгарат; 8) граждандардын конституциялык укугуна тиешелүү укук колдонуу практикасынын Конституцияга ылайыктуулугу жөнүндө чечим кабыл алат» [85].

Конституциянын 2006-жылдын 9-ноябрындагы редакциясына ылайык «Конституциялык Соттун ыйгарым укуктарына дагы бир ыйгарым укук кошулат-саясий партиялардын, коомдук бирикмелердин жана диний уюмдардын ишинин конституциялуулугу жөнүндө маселени чечүү жана алар 9 болуп калат» [146]. 2007-жылдын 15-январындагы Кыргыз Республикасынын Конституциясынын жаңы редакциясына ылайык «Конституциялык соттун ыйгарым укуктары кескин түрдө дээрлик жарымына чектелип, 5 ыйгарым укукту түзгөн: 1) мыйзамдар жана башка ченемдик укуктук актылар Кыргыз Республикасынын Конституциясына карама-каршы келген учурда аларды Конституцияга ылайык эмес деп табат; 2) Конституциянын ченемдерин расмий чечмелейт; 3) Президентти шайлоонун конституциялуулугу жөнүндө корутунду чыгарат; 4) ушул Конституциянын 98-беренесинин 3-пунктунун жоболоруна ылайык ушул Конституцияга өзгөртүүлөр жана толуктоолор киргизүү жөнүндө мыйзамдын долбооруна карата корутунду берет; 5) саясий партиялардын, коомдук бирикмелердин жана диний уюмдардын ишинин конституциялуулугу жөнүндө маселени чечет» [147].

2010-жылдагы Конституциялык реформа Кыргызстандын укуктук системасын көйгөйлүү жана маанилүү өзгөртүүлөргө алып келди. Конституциялык соттун Жогорку соттун Конституциялык палатасы катары кайра түзүлүшү, өлкөнүн юридикалык түзүлүшүндөгү адилеттүүлүктү жана укуктук мамлекет принциптерин бекемдөөдөгү маанилүү этап болуп калды. Конституциялык соттун жаңы ыйгарым укуктары төмөнкүлөрдү камтыйт: 1) «мыйзамдар жана башка ченемдик укуктук актылар Конституцияга карама-каршы келген учурда аларды Конституцияга ылайык эмес деп табат; 2) Кыргыз Республикасы катышуучу болуп саналган күчүнө кирбеген эл аралык келишимдердин конституциялуулугу тууралуу корутунду берет; 3) ушул Конституцияга өзгөртүүлөр тууралуу мыйзамдын долбооруна корутунду берет» [85].

2021-жылдын 5-майындагы жаңы Конституцияга ылайык «Жогорку Соттун алдындагы Конституциялык палата кайрадан Конституциялык Сот

болуп өзгөртүлгөн» [7]. Конституциянын 97-беренесинин 2-пунктунда буга чейин бул соттун 6 ыйгарым укуктары көрсөтүлгөн: 1) «Конституцияны расмий чечмелеп берет; 2) Кыргыз Республикасынын мыйзамдарынын жана башка ченемдик укуктук актыларынын Конституцияга ылайык келүүсү тууралуу иштерди чечет; 3) Кыргыз Республикасы катышуучусу болуп саналган, күчүнө кире элек эл аралык келишимдердин конституциялуулугу жөнүндө корутунду берет; 4) мамлекеттик бийлик бутактарынын ортосундагы компетенциялар жөнүндө талаштарды чечет; 5) ушул Конституцияга өзгөртүүлөр жана толуктоолор жөнүндө мыйзам долбооруна корутунду берет; 6) Президентке каршы айып коюунун белгиленген тартибинин сакталгандыгы жөнүндө корутунду берет» [7].

Кыргыз Республикасынын Конституциялык сотунун өнүгүү тарыхы анын статусу жана ыйгарым укуктары саясий конъюнктурага жараша өзгөргөндүгүн көрсөтүп турат. Коомдо өзгөчө 2005-жылдагы мамлекеттик төңкөрүштөн кийин Конституциялык Сотту жоюу тууралуу пикирлер айтыла баштаган. Биздин оюбузча, Конституциялык Сотту өнүктүрүүнүн үч жолу болушу мүмкүн. Биринчи, конституциялык сот толугу менен жоюлушу мүмкүн жана мыйзамдардын Конституцияга ылайык келишин көзөмөлдөө ыйгарым укугун Люксембург [148], Нидерланды [149], Финляндия, Швеция жана башка өлкөлөрдө же советтик Кыргызстанда болгондой парламент өзү ишке ашыра алат. Экинчи жол, Конституциялык палата же коллегия Жогорку соттун түзүмдүк бөлүмү катары сакталып, конституциялык көзөмөл АКШда, Улуу Британияда, Японияда, Грецияда [150], Данияда, Норвегияда [151] жана башка бир катар өлкөлөрдө жүзөгө ашырылгандай жүргүзүлүшү керек, мында жалпы юрисдикциядагы соттор Конституцияга каршы келген Мыйзамды колдонууга укугу бар жана мыйзамды конституциялык эмес деп таануу процессиндеги акыркы инстанция конституциялык көзөмөл менен алектенген Жогорку соттун түзүмү болуп саналат. Үчүнчү, конституциялык сот Кыргызстанда кайрадан болуп жаткандай, өзүнчө сот органы катары иштеши керек. Германияда, Австрияда, Францияда, Италияда, Испанияда, Бельгияда [152], Россияда,

Украинада [153] жана башка өлкөлөрдө конституциялык көзөмөлдү жүзөгө ашыруу боюнча ушул сыяктуу өзүнчө мамлекеттик орган же мамлекеттик сот органы иштейт.

Сот арачылары сот адилеттигин ишке ашырууга коомчулуктун катышуу формасы катары жана биринчи инстанциядагы соттун мүчөлөрүн алмаштыруучу убактылуу түзүмдүк бөлүм катары өкүмдү - мамлекеттик маанидеги чечимди чыгарууга чакырылган. Сот арачыларынын коллегиясы коллегиялдуу органдын бардык белгилерине ээ. Сот арачыларынын коллегиясынын курамын, түзүмүн жана укуктук статусун коллегиялдуу органдын беш белгиси менен салыштырабыз.

1. Кыргыз Республикасынын Кылмыш-жаза процессуалдык кодексинин 368-беренесинин 5-бөлүгүнө ылайык «сот арачыларынын курамы тогуз негизги жана камдыктагы сот арачыларынан турат. Бир эле адам сот арачылары катары соттук жыйналыштарга бир жылдын ичинде бир жолудан ашык катыша албайт» [136]. «Социалисттик өлкөлөрдө сот процессине бир судья жана эки эл заседатели катышса, Европанын көптөгөн өлкөлөрүндө бир же бир нече судья жана алтыдан тогузга чейин сот арачылары, шеффендер же ассиздер, англосаксондук укук өлкөлөрүндө – судья жана 12 сот арачылары катышат» [9, 296-б.].

2. «Кыргыз Республикасынын сотторундагы сот арачылары жөнүндө» Мыйзамдын 8-беренесине ылайык «тиешелүү администрациялык-аймактык бирдиктин жергиликтүү өз алдынча башкаруу органы (Бишкек шаарынын райондорунун администрациялары) экинчи жылдын 15-сентябрына чейин эки жылда бир жолу тиешелүү администрациялык-аймактык бирдикте туруктуу негизде жашаган жарандардын тизмесин түзөт, көрсөтүлгөн Тизмеге киргизилгендиги жөнүндө жарандарга билдирүү жөнөтөт жана аларга бир айлык мөөнөттө жергиликтүү өз алдынча башкаруу органына (Бишкек шаарынын райондорунун администрацияларына) сот арачысы болуудан баш тартуусун жөнөтүүнү сунуш кылат. Мында жарандарга тиешелүү баш тартуу жиберилген учурда алар сот арачыларын тандоого катышуу жана андан кийин

сот арачыларынын милдеттерин аткаруу үчүн соттун чакыруусу боюнча сотко келүүгө милдеттүү экендиги түшүндүрүлөт» [154].

Жарандардын бул тизмелерине жергиликтүү өз алдынча башкаруу органы (Бишкек шаарынын райондорунун администрациялары) тизмени түзгөн учурга карата 25 жаштан жаш эмес жана тиешелүү администрациялык-аймактык бирдикте туруктуу негизде жашаган адамдар (шайлоочулардын тизмесине киргизилгендер, Ф.А.А., даректерин, байланыш телефондорун көрсөтүү менен) киргизилет.

Жергиликтүү өз алдынча башкаруу органы жарандардын арыздарын эске алуу менен тизмелерди түзгөндөн кийин, аларды 1-ноябрга чейин райондун тиешелүү мамлекеттик администрациясына өткөрүп берет. Райондун мамлекеттик администрациясы бул тизмени 15-ноябрга чейин облустук мамлекеттик администрацияга жиберет. Облустук мамлекеттик администрация болсо, аны 1-декабрга чейин тиешелүү райондор аралык сотторго өткөрүп бериши керек. Бишкек шаарынын райондорунун администрациялары жарандардын тизмелерин 15-ноябрга чейин шаардын мэриясына өткөрүп беришет. Мэрия бул тизмени 1-декабрга чейин Бишкек райондор аралык сотуна жиберет.

Берилген тизменин негизинде соттун администратору сот аппаратынын көмөгү менен сот арачылыкка талапкерлердин алдын ала тизмесин капысынан тандоо ыкмасы менен түзөт, алдын ала тизмеге киргизилген жарандарды кабарлайт, «Кыргыз Республикасынын сотторундагы сот арачылары жөнүндө» Мыйзамдын 7-беренесинде каралган сот арачысы болуу укугун жокко чыгаруучу негиздерди жокко чыгаруу үчүн аларды текшерүүнү жүзөгө ашырат, сот арачылыкка талапкерлер жөнүндө зарыл маалыматтарды талап кылат, зарыл болгон учурда сот арачылыкка талапкерлер менен аңгемелешүү, жарандарды алдын ала тизмеге киргизүү, чыгаруу жана сот арачылыкка талапкерлер жөнүндө аларда так эмес маалыматтарды оңдоо жөнүндө келип түшкөн жазуу жүзүндөгү арыздарды карайт, алар боюнча токтом формасында

чечим кабыл алат. Алдын ала тизмеге киргизилген жарандардын саны жүз талапкерден кем болбоого тийиш.

Соттун төрагасы сот арачылыкка талапкерлердин тизмесин башкаруучу жана анын мыйзамдуу жана туура болушун камсыз кылуучу маанилүү фигура болуп саналат. Жарандар үчүн даттануу механизми сот системасынын адилеттүүлүгүн жана мыйзамдардын иштешин камсыздайт.

Сот арачыларынын катышуусу менен жазык ишин угууга дайындоо процессинин башталышындагы кокустан тандоо жолу менен талапкерлердин курамын түзүү — эффективдүү, адилеттүү жана транспаренттүү соттук системаны түзүүнүн маанилүү этапы. Бул процесс жергиликтүүлүктү, мамлекеттик, укуктук аспектилерди, ошондой эле жарандардын укуктарын жана кызыкчылыктарын коргоо үчүн зарыл.

«Жазык ишин кароого катышуу үчүн сот арачылыкка талапкерлерди тандап алуу аяктагандан кийин фамилияларын, аттарын, атасынын атын көрсөтүү менен сот арачылыкка талапкерлердин алдын ала курамы жөнүндө тизме түзүлөт, ага соттун администратору жана Тараптар кол коюшат. Сот арачыларына талапкерлердин фамилиялары кокустан тандоонун тартиби боюнча тизмеге киргизилет. Калыстар тобунун алдын ала курамы автоматташтырылган маалыматтык системанын жардамы менен калыстар тобуна талапкерлердин жылдык акыркы тизмесинен түзүлөт. Сот арачылыкка талапкерлердин алдын ала курамына киргизилген сот арачылыкка талапкерлерге сот заседаниеси башталганга чейин жети суткадан кечиктирилбестен сот арачыларынын коллегиясын түзүү үчүн эстеткичтер, ошондой эле сот заседаниесине келген күнүн жана убактысын көрсөтүү менен билдирүүлөр тапшырылат» [104].

«Сот арачыларынын коллегиясын түзүүнү баштоо үчүн сот отурумунда келген сот арачылыкка отуз беш талапкер жетиштүү. Соттук отурум болгон күнү төрагалык кылуучу сот отурумун ачып, өзүн тааныштырат жана процесстин башка катышуучуларын тааныштырат, тараптардын катышуусун текшерет, процесстин катышуучуларына алардын Кылмыш-жаза

процессуалдык кодексинде белгиленген укуктарын түшүндүрөт, анын ичинде алардын судьяга, прокурорго, сот заседаниесинин катчысына, сот арачыларына талапкерлерге каршы чыгуу укугун, ошондой эле бул укукту пайдаланбагандыктын кесепеттерин түшүндүрөт жана соттун администраторуна сөз берет, ал сот арачылыкка талапкерлердин алдын ала курамына киргизилген жарандардын келиши жөнүндө баяндайт» [104].

Төрагалык кылуучу сот арачыларына талапкерлерге кыскача кириш сөз сүйлөйт, анда ал: 1) «кандай иш карала тургандыгы жөнүндө маалымдайт; 2) сот арачыларынын милдеттери жана алардын бул ишти кароого катышуусунун шарттары жөнүндө маалымдайт; 3) «Кыргыз Республикасынын сотторундагы сот арачылары жөнүндө» Кыргыз Республикасынын Мыйзамында каралган сот арачыларынын милдеттерин аткаруудан бошотуунун негиздерин түшүндүрөт» [104].

Сот арачыларына талапкерлердин алдын ала курамына кирген адамдардын ичинен «сот арачыларынын коллегиясын түзүү» [104] төмөнкүлөр тарабынан жүзөгө ашырылат: 1) «төрагалык кылуучу судья тарабынан сот арачылыкка талапкерлерди «Кыргыз Республикасынын сотторундагы сот арачылары жөнүндө» Кыргыз Республикасынын Мыйзамында каралган негиздер жана башка негиздер боюнча ишти кароого катышуудан бошотуу; 2) баш тартуу жөнүндө маселелерди чечүү; 3) сот арачылыкка талапкерлердин тараптарынын жүйөөсүз баш тартуусун канааттандыруу. Сот арачылары жабык сот отурумунда түзүлөт. Сот арачыларынын коллегиясын түзүү соттун жабык заседаниесинде жүргүзүлөт. Сот арачылары жабык сот отурумунда түзүлөт. Соттук отурумга келген сот арачыларынын талапкерлеринин тизмелери тараптарга тапшырылат. Тизмелерде сот арачыларына талапкерлердин фамилияларын жана аттарын көрсөтүү менен бирге алардын жаш курагы, ишинин түрү, билими көрсөтүлөт» [104].

«Сот арачылыкка талапкерди ишти кароого катышуудан бошотуу жөнүндө маселени объективдүү чечүү максатында сот арачыларын тандоодо тараптар төрагалык кылуучу тарабынан аныкталган кезектүүлүктө

талапкерлерге суроо берүүгө укуктуу. Төрагалык кылуучу судьянын уруксаты менен сот арачылыкка талапкерлерге даректелген суроолордун бардыгы же бир бөлүгү тараптар тарабынан жазуу жүзүндө баяндалышы мүмкүн. Тараптардын суроолору бар анкета төрагалык кылуучу тарабынан жактырылгандан кийин толтуруу үчүн сот арачылыкка талапкерлер тарабынан сунушталат. Сот арачылыкка талапкер төрагалык кылуучунун, айыптоо жана коргоо тараптарынын ишти кароого катышуу үчүн тандоодо берилген суроолоруна туура жооп берүүгө, ошондой эле төрагалык кылуучунун талабы боюнча өзү жөнүндө жана ишке катышкан башка адамдар менен болгон мамилеси жөнүндө башка зарыл маалыматтарды берүүгө тийиш. Алардын мыйзам менен корголуучу укуктарын жана кызыкчылыктарын козгогон маселелер төрагалык кылуучу тарабынан четке кагылат» [104].

«Сот арачылыкка талапкерди ишти кароого катышуудан бошотуу менен байланышкан бардык маселелер, ошондой эле сот арачылыкка талапкерлерге билдирилген баш тартуулар кеңешүү бөлмөсүнө кетпестен төрагалык кылуучу судья тарабынан жекече чечилет. Баш тартуу жөнүндө маселени чечүүдө же сот арачыларынын коллегиясын түзүүдө анын түзүлүшүнүн тууралыгына таасир этүүчү кандайдыр бир тартип бузууларга жол берилген учурда төрагалык кылуучу сот арачыларынын коллегиясын түзүүсүн жараксыз деп жарыялайт жана сот арачылыкка талапкерлерди толук көлөмдө же жарым-жартылай кайрадан тандоону жүргүзөт» [104].

«Сот арачылары ант бергенге чейин тараптар каралып жаткан жазык ишинин өзгөчөлүгүнүн натыйжасында сот арачыларынын түзүлгөн коллегиясы жалпысынан объективдүү вердикт чыгарууга жөндөмсүз болуп калышы мүмкүн экендигин билдирүүгө укуктуу. Мындай учурда төрагалык кылуучу тараптардын өтүнүчү боюнча курамдын тенденциясына байланыштуу сот арачыларынын коллегиясын таркатууга укуктуу» [104].

«Эгерде сотко келген сот арачылыкка талапкерлердин саны отуз бештен аз болсо, анда төрагалык кылуучу сот арачылыкка талапкерлердин жетпеген санын кошумча тандоо жөнүндө буйрук берет. Кошумча тандоо үчүн

чакырылган сот арачылыкка талапкерлердин саны жана аны өткөрүү мөөнөтү төрагалык кылуучу тарабынан аныкталат» [104]. «Мында төрагалык кылуучу сот отурумунда танапис жарыялайт. Төрагалык кылуучу сот арачылыкка талапкерлердин ичинен кимдир-бирөөнү ишти кароого катышуудан бошотуу үчүн мыйзамда каралган себептердин бар экендигин аныктайт жана маңызы боюнча чечим кабыл алат. Сот арачылыкка келген талапкерлердин ар бири «Кыргыз Республикасынын сотторундагы сот арачылары жөнүндө» Кыргыз Республикасынын Мыйзамында каралган негиздерди, ошондой эле сот арачылыкка талапкердин ишти кароого катышуу мүмкүнчүлүгүн жокко чыгарган башка жүйөлүү себептерди көрсөтүүгө укуктуу. Сот арачылыкка талапкерлерди ишти кароого катышуудан бошотуу жөнүндө чечим судья тарабынан кеңешүү бөлмөсүнө чыгарылбастан кабыл алынат. Сот арачылыкка бошотулган талапкерлер алдын ала курамдан чыгарылат жана сот отуруму залынан чыгарылат» [104].

Сот арачыларынын коллегиясынын алдын ала курамындагы ар бир сот арачысына талапкерге тараптар Кылмыш-жаза процессуалдык кодекстин 370-статьясында каралган тартипте жана төмөнкүдөй учурларда четтетүү билдирүүгө тийиш: 1) «эгер сот арачылыгына талапкер ушул кылмыш иши боюнча жабырлануучу болуп саналса, күбө катары чакырылса же болбосо чакырылышы мүмкүн болсо; 2) эгер сот арачылыгына талапкер ушул кылмыш иши боюнча өндүрүшкө эксперт, адис, котормочу, соттук отурумдун катчысы, алдын ала тергөөчү, тергөөчү, прокурор, адвокат, айыпталуучунун мыйзамдуу өкүлү, жабырлануучунун өкүлү катары катышкан болсо; 3) эгер сот арачылыгына талапкер жабырлануучунун, анын өкүлүнүн, айыпталуучунун же анын мыйзамдуу өкүлүнүн, прокурордун, адвокаттын, тергөөчүнүн тууганы болуп саналса; 4) эгер сот арачылыгына талапкер ушул иштин натыйжасына жеке, тикелей же кыйыр кызыкдар, ошондой эле башка себептер боюнча калыс боло албайт деп эсептөөгө негиз берген башка жагдайлар болсо» [104].

Тараптар төрагалык кылуучуга четке кагуу жөнүндө аларды жарыялабаган жүйөлөштүрүлгөн өтүнүчтөрдү беришет. «Тараптардын

өтүнүчтөрүн канааттандыруу сот арачылыкка талапкерлерди алдын ала курамдан чыгарууга алып келет. Мында төрагалык кылуучу өз чечимин тараптарга жеткирет» [104].

Сот арачылыкка талапкерлердин саны он сегиз жана андан көп болгондо, Кылмыш-жаза процессуалдык кодексинин 370-беренесине ылайык «билдирилген баш тартуу канааттандырылгандан кийин төрагалык кылуучу тараптарга жүйөсүз баш тартууну билдирүүнү сунуш кылат» [104].

Жүйөсүз баш тартуу тараптардын жүйөсүз четтетилүүгө тийиш болгон сот арачылыкка талапкерлердин тизмесин берүүсү аркылуу жүзөгө ашырылат. «Тизмелерге тиешелүүлүгүнө жараша прокурор жана (же) жабырлануучу, соттолуучу жана (же) коргоочу кол коюуга тийиш. Прокурор биринчи болуп сот арачылыкка талапкерлерден жүйөсүз баш тартууну жүзөгө ашырат, андан кийин ал берген тизме төрагалык кылуучуга жана коргоо тарапка көрсөтүлөт» [104].

Ар бир тарапка сот арачылыкка талапкерлердин бирдей санын, бирок экиден кем эмес талапкерди алып чыгуу мүмкүнчүлүгү берилет. «Жүйөсүз баш тартуу жөнүндө маселе тиешелүүлүгүнө жараша прокурор менен жабырлануучунун ортосунда жана соттолуучу менен жактоочунун ортосунда макулдашылат. Соттолуучу сот арачылыкка талапкерлерден баш тартуу укугун жүзөгө ашырууну өзүнүн жактоочусуна тапшырууга укуктуу» [104].

«Эгерде айыпкер бир нече болсо жана алардын ортосунда жүйөсүз баш тартууну бөлүштүрүү жөнүндө макулдашуу жок болсо, анда алардын саны чүчүкулак өткөрүү жолу менен айыпкерлердин ортосунда бөлүнөт, урнага ар бир айыпкерге бирден билет коюу менен, бардык билеттер алынып чыкканда жол-жобо кайталанат. Төрагалык кылуучу тарабынан анын фамилиясы жазылган билет канча жолу урнадан алынып салынса, соттолуучу сот арачылыкка талапкерлердин канчасын алып салууга укуктуу» [104].

«Соттолуучулардын кимдир-бирөөнүн сот арачысына талапкерлерден жүйөсүз баш тартуу укугунан баш тартуусу башка соттолуучулардын сот арачысына талапкерлердин санын алып салуу укугуна чек коюуга алып

келбейт. Эгерде сот арачылыкка киргизилбеген талапкерлердин саны төрагалык кылуучу тарабынан аныкталган сот арачыларынын санынан ашып кетсе, анда сот отурумунун протоколуна төрагалык кылуучунун көрсөтмөсү боюнча талапкерлердин тизмеси боюнча биринчи барган төрагалык кылуучу тарабынан аныкталган сот арачыларынын саны киргизилет. Сот арачылыкка талапкерлердин тараптардын жүйөөсүз четтетилген тизмеси жазык ишинин материалдарына тиркелет» [104].

Кылмыш-жаза процессуалдык кодекстин 371-статьясына ылайык «баш тартуу канааттандырылгандан кийин сот арачылыкка талапкерлердин саны он сегизге жетпеген учурда, төрагалык кылуучу Кылмыш-жаза процессуалдык кодекстин 367-статьясынын биринчи бөлүгүндө белгиленген тартипте сот арачыларынын коллегиясынын алдын ала курамына сот арачылыкка талапкерлердин жетпеген санын кошумча тандоону өткөрүү жөнүндө жарыялайт» [104].

«Кошумча тандоонун натыйжасында тандалып алынган сот арачылыкка талапкерлер Кылмыш-жаза процессуалдык кодексинин 369 жана 370-беренелеринде каралган процедуралардан өтүшөт» [104]. «Кошумча тандоо үчүн чакырылган сот арачылыкка талапкерлердин саны төрагалык кылуучу тарабынан аныкталат. Сот арачыларынын коллегиясынын алдын ала курамына кошумча тандоо жарыяланган учурда Кылмыш-жаза процессуалдык кодекстин 367-статьясында каралган жол-жоболор аяктаганга чейин сот отурумунда танапис жарыяланат» [104].

Сот арачыларынын процесстик укуктары жана милдеттери тең укуктуу жана өз ара теңдеш болуп саналат. Сот арачыларынын укуктары тууралуу төмөнкүдөй негизги пункттарды белгилеп өтсөк болот: 1. Бардык сот арачыларынын процесстик укуктары тең, бул алардын чегинде катардагы добуш берүү укугун, талкуулоого катышуу жана маселерди чечүү боюнча бирдей жөндөмдүүлүктөргө ээ экенин билдирет. 2. Сот арачылары вердиктти кабыл алууда бирдей чечүүчү добушка ээ. Бул демек, ар бир сот арачысы өз оюн билдире алат жана анын добушу теңдеш болуп саналат. 3. Сот арачылары

алдына коюлган маселелерди талкуулоодо бир добуштан чечим кабыл алууга умтулушу керек. Бул процесс соттун адилеттүүлүгүн жана системалуу көз карашын камсыз кылууда маанилүү. Эгерде үч сааттын ичинде бир добушка жетише албаса, анда чечим добуш берүү аркылуу кабыл алынат. Бул аракет сот арачыларынын конструктивдүү жана натыйжалуу иш алып баруусун камсыз кылуу максатында ишке ашырылат.

Сот арачыларынын өкүмү күнөөлүү же күнөөсүз болушу мүмкүн. Төмөндө саналып өткөн үч суроонун жок дегенде бирине терс жооп үчүн жетиден кем эмес сот арачылары добуш берген учурда айыпсыз деп табылган өкүм кабыл алынат:

- 1) жосун жасалгандыгы далилденгенби;
- 2) соттолуучу тарабынан бул жосунду жасагандыгы далилдендиби;
- 3) соттолуучу бул жосунду жасоого күнөөлүүбү.

«Айыптоо өкүмү жогорудагы үч суроонун ар бири боюнча жетиден кем эмес сот арачылары макул деп добуш берген учурларда кабыл алынат. Эгерде актоо же айыптоо өкүмдөрү кабыл алынбаса, анда өкүм чыгарылган жок деп эсептелет жана коллегия таркатылууга жатат.

Францияда сот үч кесипкөй судьядан жана тогуз сот арачыларынан турган сот арачыларынын чечими көпчүлүк добуш менен кабыл алынат, бирок айыпталуучу үчүн жагымсыз чечим, анын ичинде жеңилдетүүчү жагдайлардын бар экендигин моюнга алуудан баш тартуу, добуш берүүнүн 8 катышуучусунун 12ден кем эмес добушу менен кабыл алынат.

3. Сот арачыларынын коллегиясы түзүлүп бүткөндөн кийин төрагалык кылуучу негизги курамдагы сот арачыларына старшинаны шайлоо үчүн кеңешүү бөлмөсүнө барууну сунуш кылат. Старшина негизги курамдагы сот арачыларынын санынын көпчүлүк добушу менен ачык добуш берүү жолу менен шайланат [104].

4. Сот арачыларынын старшинасы сот арачыларынын кеңешмесинин жүрүшүнө жетекчилик кылат, алардын тапшырмасы боюнча төрагалык кылуучуга суроолор жана өтүнүктөр менен кайрылат, Сот койгон суроолорду

жарыялайт, аларга жоопторду жазат, добуш берүүнүн жыйынтыктарын чыгарат, вердикт тариздейт жана төрагалык кылуучунун көрсөтмөсү боюнча аны сот жыйналышында жарыялайт» [104].

Коллегиялдуу органдын бешинчи белгиси сот арачыларынын коллегиясынын укуктук статусуна ылайык келет.

Белгилей кетсек, Кыргыз Республикасындагы сот арачыларынын катышуусунда сот жараяны АКШ, Улуу Британия жана Испаниядагы сот арачылары менен профессионалдуу судьянын катышуусуз факты далилдөө же далилденбегендигин аныктаган сот арачыларынын катышуусунда болгон сот процессине окшош, жазык мыйзамдарын колдонуунун бардык маселелери сот арачылары тарабынан кесипкөй судья же судьялар (Франция, Италия, Германия ж. элдик соттордун катышуусу менен чечилет (Өзбекстан [155], Кытай) [156, 3-19-б.].

Кыргыз Республикасынын Кылмыш-жаза процессуалдык кодексинин 46-беренесинин 1-бөлүгүнүн 16-пунктуна ылайык өмүр бою эркиндигинен ажыратуу жазасы каралган өзгөчө оор кылмыштар жөнүндөгү иштер гана сот арачыларынын катышуусу менен каралышы мүмкүн. Бул маселеде АКШ, Франция, Германия жана башка өлкөлөрдүн тажрыйбасын эске алуу зарыл. Сот арачыларынын институтун өнүктүрүү зарыл, анткени бул институт сот адилеттигин орнотууга көмөк көрсөтөт. Сот арачыларынын соту-тең укуктуу сот. Бул ой-пикирлер белгилүү немис юристи Г. Радбрухтун адилеттүүлүк принциби теңдик принциби аркылуу ачылат деген пикирине дал келет [10, 156-б.].

Бийликтин сот бутагында бийликтин бул бутагын түзүү жана анын иштешин камсыз кылуу боюнча функцияларды аткарган көмөкчү органдар бар. «Мындай органдар болуп сот адилеттиги иштери боюнча кеңеш, Судьялар кеңеши жана анын тартип комиссиясы саналат. Алсак, сот адилеттиги иштери боюнча Кеңеш, Жогорку Конституциялык соттордун жана жергиликтүү соттордун судьяларынын кызмат орундарына талапкерлерди тандоону жүзөгө ашырат. Судьялар кеңеши дисциплинардык жосундарды жасагандыгы үчүн

судьяларга дисциплинардык жазаларды колдонууда. Алар судьяны жазык жана сот тартибинде жоопкерчиликке тартууга макулдук беришет» [7].

Бул органдар «Кыргыз Республикасынын Сот адилеттиги иштери боюнча кеңеши жөнүндө» [157] Кыргыз Республикасынын конституциялык Мыйзамына жана «Соттук өз алдынча башкаруу органдары жөнүндө» [158] Кыргыз Республикасынын Мыйзамына ылайык Кыргыз Республикасынын Конституциясына ылайык түзүлгөн көз карандысыз коллегиялдуу органдар болуп саналат.

Тыянактар:

1. Кыргыз Республикасынын Жогорку соту, Конституциялык соту жана областтык соттору коллегиялдуу органдын 1, 2, 4 жана 5 белгилерине ээ.

2. Жогорку соттун, Конституциялык соттун жана экинчи инстанциядагы соттордун соттук курамдары коллегиялдуу органдын 4 белгисине ээ. Төрагалык кылуучуну аныктоо маселесинде үчүнчү белги гана коллегиялдуу органга ылайык келбейт.

3. Жогорку Соттун Пленуму дагы коллегиялдуу органдын 4 белгисине ээ. Анда коллегиялдуу органдын үчүнчү белгиси жок. Ошентип, Кыргыз Республикасынын Жогорку соту, Конституциялык соту жана областтык соттору коллегиялдуу органдар болуп саналат.

4. Сот арачыларынын коллегиясы коллегиялдуу органдын бардык белгилерине ээ. Сот арачыларынын катышуусу менен сотто иштерди кароонун өзгөчөлүктөрүн караган КР КЖПКнын 45-бөлүмү 2025-жылдын 1-январынан тартып иштей баштайт.

5. Сот адилеттиги иштерин жөнгө салууга арналган Кеңеш жана Судьялар кеңеши Кыргыз Республикасынын Конституциясына жана мыйзамдарына ылайык, көз карандысыз жана коллегиялдык принциптерге негизделген органдар катары түзүлгөн.

3.4. Атайын статусу бар коллегиялдуу мамлекеттик органдар

«Кыргыз Республикасынын шайлоо жана референдум өткөрүү боюнча шайлоо комиссиялары жөнүндө» Кыргыз Республикасынын Мыйзамынын 1-беренесине ылайык «Кыргыз Республикасынын шайлоо комиссияларынын бирдиктүү системасын төмөнкүлөр түзөт» [76]:

1) «Шайлоо жана референдум өткөрүү боюнча Борбордук комиссиясы (мындан ары – Борбордук шайлоо комиссиясы); 2) шайлоо жана референдум өткөрүү боюнча аймактык шайлоо комиссиялары: Борбордук шайлоо комиссиясынын чечими боюнча – райондук жана шаардык шайлоо комиссиялары (мындан ары - аймактык шайлоо комиссиялары); 3) шайлоо жана референдум өткөрүү боюнча участкалык шайлоо комиссиялары (мындан ары - участкалык шайлоо комиссиялары)» [159].

Кыргыз Республикасындагы шайлоо комиссиялары коллегиялдуу орган болуп саналат. Келгиле, бул комиссиялардын укуктук статусун 1.3-параграфта саналган коллегиялдуу органдын беш белгиси менен салыштырып көрөлү.

Биринчи, экинчи белгилери. «Борбордук шайлоо комиссиясы беш жылдык мөөнөткө түзүлөт жана он эки мүчөдөн турат. Кыргыз Республикасынын Жогорку Кеңеши Борбордук шайлоо комиссиясынын мүчөлөрүн: курамынын жарымын Кыргыз Республикасынын Президентинин сунуштамасы боюнча, курамынын жарымын өз демилгеси боюнча бир жыныстагы адамдардын жетимиш пайыздан ашпаган өкүлчүлүгүн эске алуу менен шайлайт; Мыйзамда каралган учурларда аларды кызматтан бошотот. Шайлоо процессинде демократиялык принципти сактоо, элдин кызыкчылыктарын, мүдөөлөрүн ишке ашыруу үчүн татыктуу элдин өкүлдөрүн шайлоого дагы бир фактор, бул Борбордук шайлоо комиссиясынын курамынын шайлоо тартибин өзгөртүү. Ал үчүн Конституцияга төмөнкү өзгөртүүнү сунуштайбыз: «Шайлоо жана референдум өткөрүү боюнча борбордук комиссиянын мүчөлөрүнүн үчтөн бири Президенттин сунуштамасы боюнча, үчтөн бири Элдик Курултайдын сунуштамасы боюнча, ал эми үчтөн бири

өзүнүн демилгеси менен шайлайт жана мыйзамда каралган учурларда аларды кызмат ордуна бошотот». Бул процеске Элдик Курултайды катыштыруу төмөнкү менен түшүндүрүлөт. Элдик Курултай – бул элдин кызыкчылыктарын ишке ашыруучу элдик жыйын. Бул жыйын Сот адилеттүүлүгү кеңешине дагы өзүнүн өкүлдөрүн сунуштайт. Эгерде Борбордук шайлоо комиссиясына өзүнүн өкүлдөрүн сунуштаса жогоруда айтылгандай демократизм принцибин ишке ашырууга жана татыктуу өкүлдөрдү шайлаганга өбөлгө түзүлмөк. Аймактык шайлоо комиссиясынын курамы саясий партиялардын өкүлдөрүнөн жана резервде турган адамдардан он бирден кем эмес мүчөдөн турган курамда Борбордук шайлоо комиссиясы тарабынан түзүлөт. Бул комиссиялар Борбордук шайлоо комиссиясы тарабынан түзүлүп, шайлоо процессинин өткөрүлүшүн уюштурат. Участкалык шайлоо комиссиялары болсо, аймактык шайлоо комиссиясы тарабынан түзүлүп, саясий партиялардын өкүлдөрүнөн жана резервден жетиден кем эмес мүчөдөн туруп, шайлоочулардын добуш берүү процессин башкаруу, шайлоочулардын тизмесин текшерүү жана добуштарды эсептөө иштерин жүргүзөт» [7]. Булар шайлоо процессин адилеттүү жана ачык өткөрүү үчүн маанилүү. Комиссиялардын курамындагы көптөгөн мүчөлөрдүн болушу, алардын ишин назарынын жана жоопкерчилигинин артуусун камсыз кылуу максатында уюштурула турган механизмдер. Ошондой эле, бул шайлоо системасынын демократиялык принциптеринин ишке ашуусун камсыз кылууга багытталган. «Аймактык, участкалык шайлоо комиссиясы беш жылдык мөөнөткө саясий партиялардын өкүлдөрүнүн экиден биринин жана жергиликтүү өз алдынча башкаруунун өкүлчүлүктүү органдарынын өкүлдөрүнүн экиден биринин курамында түзүлөт. Аймактык, участкалык шайлоо комиссиясынын курамында ар бир саясий партиядан бирден көп эмес өкүл болушу мүмкүн. Аймактык, участкалык шайлоо комиссиясынын резерви жергиликтүү өз алдынча башкаруунун өкүлчүлүктүү органдарынын өкүлдөрүнүн ичинен тиешелүү шайлоо комиссиясынын мүчөлөрүнүн каралган санынан кем эмес санда беш жылдык мөөнөткө түзүлөт. Эгерде саясий партиядан аймактык шайлоо комиссиясынын мүчөлөрүнүн каралган санынан

көбүрөөк көрсөтүлсө, анда тиешелүү жогору турган шайлоо комиссиясы чүчүкулак/жеребьевка өткөрөт. Тиешелүү шайлоо комиссиясынын курамына кирбеген саясий партиянын өкүлдөрү шайлоо комиссиясынын мүчөсү саясий партиялардан мөөнөтүнөн мурда чыгып кеткен учурда бош орундарын ээлөө үчүн саясий партиянын резервин түзөт.

Участкалык шайлоо комиссиясынын мүчөлөрүнүн саны тиешелүү шайлоо участогундагы шайлоочулардын санына жараша Борбордук шайлоо комиссиясы тарабынан аныкталат: 1) 0дөн 500 шайлоочуга чейин - участкалык шайлоо комиссиясынын жетиден кем эмес мүчөсү; 2) 501ден 1200 шайлоочуга чейин - участкалык шайлоо комиссиясынын тогуздан кем эмес мүчөсү; 3) 1201ден көп шайлоочуга - участкалык шайлоо комиссиясынын он бирден кем эмес мүчөсү» [76].

Дүйнөнүн ар кайсы өлкөлөрүндө шайлоо органдары ар кандай жолдор менен түзүлөт, мисалы Коста-Рикада алар соттор тарабынан, Өзбекстанда парламент, Австрияда Өкмөт, Украинада жергиликтүү өз алдынча башкаруу органдары (жергиликтүү шайлоо комиссиялары) тарабынан түзүлүшү мүмкүн, Улуу Британияда шайлоо комиссиялары түзүлбөйт, алардын ролун ички иштер органдары аткарат [9, 203-205-б.].

Бардык шайлоо комиссияларынын мүчөлөрү бирдей ыйгарым укуктарга ээ, алар «Кыргыз Республикасынын Шайлоо жана референдум өткөрүү боюнча борбордук комиссиясы жөнүндө» [75] Кыргыз Республикасынын Мыйзамынын 10-беренесинде жана «Кыргыз Республикасынын Шайлоо жана референдум өткөрүү боюнча шайлоо комиссиялары жөнүндө» Кыргыз Республикасынын Мыйзамынын 22-беренесинин 9-пунктунда жазылган. «Борбордук шайлоо комиссиясынын мүчөлөрүнүн укуктук статусунда айрым айырмачылыктар бар, бирок алар чечимдерди кабыл алууга олуттуу таасир этпейт. Алсак, Борбордук шайлоо комиссиясынын төрагасы жана анын орун басарлары өздөрүнүн кызматтык ыйгарым укуктарын туруктуу негизде аткарышат жана мамлекеттик жарандык кызматчылар болуп саналышат, бул комиссиянын калган мүчөлөрү өздөрүнүн милдеттерин негизги ишинен ажыратпастан аткарышат. Аймактык,

участкалык шайлоо комиссияларынын бардык мүчөлөрү өздөрүнүн негизги ишинен ажыратылбастан иштешет. Борбордук шайлоо комиссиясынын чечимдери анын курамы тарабынан кабыл алынат. Борбордук шайлоо комиссиясынын регламентин кабыл алуу, шайлоо, референдумду даярдоону жана өткөрүүнү финансылык камсыз кылуу маселелери боюнча, талапкерлерди, талапкерлердин тизмесин, демилгечи топту каттоо жөнүндө, талапкерлерди, талапкерлердин тизмесин, демилгечи топту каттоону жокко чыгаруу жөнүндө, талапкерлерди, талапкерлердин тизмесин, демилгечи топту каттоодон баш тартуу жөнүндө, шайлоонун, референдумдун натыйжалары жөнүндө, шайлоону же референдумду болбой калды же жараксыз деп таануу жөнүндө, кайталап добуш берүүнү же кайталап шайлоону өткөрүү, төмөн турган шайлоо комиссиясынын чечимин жокко чыгаруу жөнүндө, төмөн турган шайлоо комиссияларын таркатуу жөнүндө жыйналышта Борбордук шайлоо комиссиясынын мүчөлөрүнүн белгиленген санынын үчтөн экисинин добушу менен кабыл алынат» [75].

«Шайлоо, референдумду даярдоону жана өткөрүүнү финансылык жактан камсыз кылуу маселелери боюнча, талапкерлерди, талапкерлердин тизмесин каттоону жокко чыгаруу жөнүндө, добуш берүүнүн жыйынтыктары же шайлоонун натыйжалары жөнүндө, шайлоону болбой калды же жараксыз деп табуу, кайталап добуш берүүнү, кайра добуш берүүнү же кайталап шайлоону өткөрүү, участкалык шайлоо комиссиясынын чечимин жокко чыгаруу жөнүндө аймактык шайлоо комиссиясынын чечимдери жыйналышта аймактык шайлоо комиссиясынын мүчөлөрүнүн белгиленген санынын үчтөн экисинен кем эмеси менен кабыл алынат» [75].

«Шайлоо, референдумду даярдоону жана өткөрүүнү финансылык жактан камсыз кылуу маселелери, шайлоо участогундагы добуш берүүнүн жыйынтыктары жөнүндө участкалык шайлоо комиссиясынын чечимдери жыйналышта участкалык шайлоо комиссиясынын мүчөлөрүнүн белгиленген санынын үчтөн экисинен кем эмеси менен кабыл алынат.

Борбордук, аймактык жана участкалык шайлоо комиссиясынын башка маселелер боюнча чечимдери жыйналышта тиешелүү шайлоо комиссиясынын мүчөлөрүнүн белгиленген санынын көпчүлүк добушу менен кабыл алынат» [75].

Үчүнчү белги. «Борбордук шайлоо комиссиясынын биринчи жыйналышында Борбордук шайлоо комиссиясынын төрагасына жана анын эки орун басарына шайлоо өткөрүлөт. Төраганын кызмат ордуна талапкерлер Борбордук шайлоо комиссиясынын мүчөлөрү тарабынан көрсөтүлөт. Борбордук шайлоо комиссиясынын төрагасынын кызмат ордуна көрсөтүлгөн Борбордук шайлоо комиссиясынын мүчөсү жогорку юридикалык билимге же талапкер же болбосо шайлоо комиссиясынын мүчөсү катары шайлоого катышуу тажрыйбасына ээ болууга тийиш» [75].

«Добуш берүүгө катышкан Борбордук шайлоо комиссиясынын мүчөлөрүнүн добуштарынын жарымынан көбүн алган талапкер Борбордук шайлоо комиссиясынын төрагасы болуп шайланды деп эсептелет. Эгерде талапкерлердин бири да биринчи турда шайлоо үчүн талап кылынган добуштардын санын ала албаса, добуштардын эң көп санын алган бир талапкер боюнча добуш берүүнүн экинчи туру өткөрүлөт. Эгерде экинчи турда талапкер Борбордук шайлоо комиссиясынын мүчөлөрүнүн жалпы санынын жарымынан көбүнүн добушун ала албаса, жаңы талапкерлерди көрсөтүү менен жаңы шайлоо өткөрүлөт. Эгерде биринчи турда талапкерлер добуштардын бирдей санын алган учурда, жаңы шайлоо өткөрүлөт» [75].

«Орун басарлык кызмат ордуна талапкер жогорку юридикалык билимге же талапкер же болбосо шайлоо комиссияларынын мүчөсү катары шайлоого катышуу тажрыйбасына ээ болууга тийиш. Борбордук шайлоо комиссиясынын төрагасынын орун басарлары Борбордук шайлоо комиссиясынын мүчөлөрү тарабынан көрсөтүлөт жана Борбордук шайлоо комиссиясынын төрагасын шайлоо үчүн каралган тартипте шайланат. Борбордук шайлоо комиссиясынын төрагасын, анын орун басарларын шайлоо Борбордук шайлоо комиссиясынын токтому менен жол-жоболоштурулат» [75].

«Аймактык жана участкалык шайлоо комиссиясынын төрагасы жана катчысы Борбордук шайлоо комиссиясынын төрагасын шайлоо үчүн белгиленген тартипте шайланат» [75].

Төртүнчү белги. «Борбордук шайлоо комиссиясынын төрагасы төмөнкү ыйгарым укуктарга ээ: 1) мамлекеттик органдарда жана жергиликтүү өз алдынча башкаруу органдарында, коммерциялык эмес жана эл аралык уюмдарда Борбордук шайлоо комиссиясынан атынан чыгат; 2) Борбордук шайлоо комиссиясынын ишин уюштурат; 3) Борбордук шайлоо комиссиясынын жыйналыштарын чакырат жана төрагалык кылат; 4) анын ыйгарым укуктарына кирген маселелер боюнча буйруктарды жана тескемелерди чыгарат; 5) Борбордук шайлоо комиссиясынын токтомдоруна жана башка документтерине кол коет; 6) Борбордук шайлоо комиссиясынын чечимдеринин ишке ашышы үчүн контролдук кылууну жүзөгө ашырат; 7) орун басарларынын жана Борбордук шайлоо комиссиясынын мүчөлөрүнүн ортосунда милдеттерди жана тапшырмаларды бөлүштүрөт; 8) Борбордук шайлоо комиссиясынын аппаратына жалпы жетекчиликти жүзөгө ашырат; 9) Борбордук шайлоо комиссиясынын аппаратынын, төмөн турган шайлоо комиссияларынын штаттык санын, түзүмүн жана чыгымдарынын сметасын бекитет; 10) колдонуудагы мыйзамдарга ылайык, Борбордук шайлоо комиссиясынын аппаратынын кызматкерлерин жана штаттан тышкары кызматкерлерди ишке кабыл алууну жана бошотууну жүзөгө ашырат; 11) шайлоо комиссияларынын ишин финансылык жана материалдык-техникалык жактан камсыз кылуу маселелерин чечет; 12) Борбордук шайлоо комиссиясынын дарегине келип түшкөн бардык сунуштар, арыздар жана даттануулар жөнүндө Борбордук шайлоо комиссиясынын мүчөлөрүнө маалымдайт жана аларды кароо боюнча ишти уюштурат; 13) жыл сайын Жогорку Кеңешке баяндама жасайт 14) мыйзамда каралган башка ыйгарым укуктарды жүзөгө ашырат» [75].

Борбордук шайлоо комиссиясынын төрагасы жок болгон мезгилде анын ыйгарым укуктарын анын орун басарларынын бири аткарат [85].

Төраганын бул ыйгарым укуктарынын өзгөчөлүгү шайлоо комиссияларынын ишмердүүлүгүн финансылык жана материалдык-техникалык жактан камсыз кылуу маселелерин жеке өзү чечүү болуп саналат, бирок жалпысынан Борбордук шайлоо комиссиясынын төрагасы өзү жетектеген органдын ишин уюштуруу үчүн зарыл болгон уюштуруу-башкаруу мүнөзүндөгү анча чоң эмес ыйгарым укуктарга ээ.

«Борбордук шайлоо комиссиясынын мүчөсү ыйгарым укуктарынын мөөнөтү аяктаганга чейин милдеттеринен Жогорку Кеңеш тарабынан төмөнкү учурларда бошотулат: 1) өз ыйгарым укуктарын токтотуу жөнүндө жазуу жүзүндө арыз бергенде; 2) Кыргыз Республикасынын жарандыгынан чыкканда же жарандыгын жоготкондо, ошондой эле башка мамлекеттин жарандыгын алганда же чет мамлекеттин аймагында жарандын туруктуу жашоо укугун ырастаган жашоо уруксатын алганда; 3) туруктуу жашоо үчүн Кыргыз Республикасынын чегинен сыртка чыгып кеткенде; 4) ага карата соттун айыптоо өкүмү мыйзамдуу күчүнө киргенде; 5) иш-аракетке жөндөмсүз, иш-аракетке жөндөмдүүлүгү чектелген, кайтыш болгон же аны дайынсыз жоголгон деп таануу жөнүндө соттун чечими мыйзамдуу күчүнө киргенде; 6) Борбордук шайлоо комиссиясынын билдирүүсү боюнча – кайтыш болгондо; 7) Борбордук шайлоо комиссиясынын сунушу боюнча – милдеттерди жана тапшырмаларды дайыма аткарбаганда» [75].

Ошондой эле «Борбордук шайлоо комиссиясынын мүчөсү аны Президенттин кызмат ордуна талапкер, Жогорку Кеңештин депутаттыгына, жергиликтүү кеңештердин депутаттыгына, жергиликтүү өз алдынча башкаруунун аткаруу органынын башчысынын кызмат ордуна талапкер же алардын өкүлү катары каттаган учурларда Жогорку Кеңештин чечимисиз Борбордук шайлоо комиссиясынын мүчөсүнүн милдетинен бошотулду деп эсептелет» [75].

Көрсөтүлгөн учурларда «Борбордук шайлоо комиссиясынын мүчөсү өзүнүн ыйгарым укуктарын он күндүк мөөнөттө токтотууга милдеттүү» [75].

Жогоруда айтылгандарга ылайык шайлоо комиссияларынын төрагалары өздөрү жетектеген комиссиялардын мүчөлөрүнүн милдеттеринен жеке өзү бошотууга укуксуз.

Шайлоо комиссияларында бешинчи белги жок, анткени жогору турган шайлоо комиссиясы төмөн тургандарды түзөт, бирок төрт белги болгондугуна байланыштуу Кыргызстандагы шайлоо комиссияларын коллегиялдуу органдар деп таанууга болот.

«Кыргыз Республикасынын Эсептөө палатасы жөнүндө» Конституциялык Мыйзамдын 2-беренесинин 1-пунктуна ылайык «Эсептөө палатасы аудит чөйрөсүндөгү мамлекеттик бийлик чөйрөсүндөгү жогорку орган болуп эсептелет. Бул орган тогуз мүчөдөн турат. Мамлекет башчысы алардын бирин бул палатанын төрагасы кылып дайындайт жана аны кызматтан ала алат» [174]. Бул палатанын өзүнүн борбордук аппараты жана аймактарда бөлүмдөрү бар. Эсеп палатасынын курамын анын жогорку органы – Кеңеш түзөт. Бул палатанын жогорку органы өзүнүн жыйналыштарын зарылдыгына жараша, бирок айына бир жолудан кем эмес өткөрөт. Бул Кеңештин чакырылышын ушул палатанын жетекчиси же ушул палатанын мүчөлөрүнүн санынын үчтөн бири демилгелей алат. Бул палатанын Кеңешинин кворуму анын курамынын элүү пайыздан ашыгын түзөт. Бул палатанын жогорку органы токтомдорду чыгарат, алар анын жетекчисинин колу менен бекемделет.

Эсептөө палатасынын, анын Кеңешинин, Аппаратынын жана региондордогу бөлүмдөрүнүн укуктук статусун талдоо бул мамлекеттик орган коллегиялдуу болуп саналбайт, анткени анын төрагасынын түзүмү, түзүү ыкмасы, иштөө тартиби жана ыйгарым укуктары коллегиялдуу органдын көпчүлүк белгилерине ылайык келбейт деп бекитүүгө мүмкүндүк берет. Эсептөө палатасынын укуктук статусунун жана коллегиялдуу органдын белгилеринин катышын карап көрөлү.

1. «Кыргыз Республикасынын Эсептөө палатасы жөнүндө» Конституциялык Мыйзамдын 8-беренесине ылайык «бул палата тогуз мүчөдөн

турат, анын бири анын жетекчиси. Бул органдын түзүмүнө анын борбордук аппараты жана аймактардагы бөлүмдөрү да кирет» [174].

2. «Кыргызстандын парламенти Эсеп палатасынын курамын мамлекет башчысы жана Жогорку Кеңештин өзү сунуштаган талапкерлерден шайлоо жолу менен түзөт. Президент үч талапкер, Жогорку Кеңеш 6 талапкер көрсөтөт. Парламент мамлекет башчынын сунушу боюнча бул палатанын өзү өкүл болгон аудиторлорду жана Жогорку Кеңештин өзүн, өзү өкүл болуп шайланган аудиторлорду ээлеген кызматынан бошотушу мүмкүн. Президент Эсеп палатасынын төрагасын да ээлеген кызматынан бошотушу мүмкүн» [7]. Бул органдын мүчөлөрүнүн ыйгарым укуктарынын мөөнөтү 5 жыл. Ушул белгилердин 4-пунктунда келтирилген Эсептөө палатасынын жетекчисинин жеке ыйгарым укуктары бардык чечимдер жогоруда аталган палатанын бардык курамы тарабынан коллегиялдуу кабыл алынбай тургандыгын билдирет.

3. Кыргызстандын негизги Мыйзамынын 70-беренесинин 5-пунктунун 5-пунктчасына жана «Кыргыз Республикасынын Эсептөө палатасы жөнүндө» Конституциялык Мыйзамдын 9-беренесине ылайык «Эсептөө палатасынын жетекчисин дайындоо укугуна мамлекет башчысы ээ. Ал аны ошол палатанын аудиторлорунун ичинен беш жылдык мөөнөткө дайындайт. Жогорку мамлекеттик аудит палатасынын төрагасы кызматынан Кыргызстандын Президенти тарабынан бошотулат. Ошентип, бул палатанын башчысы анын мүчөлөрү тарабынан өз алдынча шайланбайт жана алар тарабынан кызматтан бошотулбайт» [7].

4. «Кыргыз Республикасынын Эсептөө палатасы жөнүндө» Конституциялык Мыйзамдын 10-беренесинде «Эсептөө палатасынын төрагасынын 21 ыйгарым укугу келтирилген [174]. Бул ыйгарым укуктардын мүнөзү алар башчылык кылган органдын ишин уюштуруу үчүн гана арналбастан, ошол органдын башчысына ошол органдын мүчөлөрүнө, кызматкерлерине жана анын облустардагы бөлүмдөрүнүн жетекчилерине карата укукту колдонуу актыларын кабыл алууга кошумча мүмкүнчүлүктөрдү берет». Мисалы, бул палатанын жетекчиси жеке Кызматка киргизет жана

облустардагы бөлүмдөрдүн башчыларын, борбордук аппараттын башчысын жана жогорку мамлекеттик аудит органынын башка кызматкерлерин кызматтан кетирет. Жогоруда аталган кызмат адамдарын кызматка дайындоо жана кызматтан бошотуу жогоруда аталган органдын Кеңеши менен макулдашылбайт. Бул кызмат адамдары Эсеп палатасынын максаттарына жетүү үчүн олуттуу ыйгарым укуктарга ээ. Ошондой эле мамлекеттик аудиттин жогорку органынын жетекчиси жекече жүзөгө ашыра турган кыйла олуттуу ыйгарым укуктар болуп, мурда жүргүзүлгөн текшерүүлөрдүн жүрүшүндө кемчиликтер табылган учурда кайталап текшерүү жүргүзүү жөнүндө көрсөтмө; бул органдын аудиторлоруна жана кызматкерлерине тартиптик жаза чараларын колдонуу; аудиттерге кошумча убакыт кошуу, аудиттин отчетторун көзөмөлдөө ж.б. саналат.

Ошентип, «Кыргыз Республикасынын Эсептөө палатасы жөнүндө» Конституциялык Мыйзамында Жогорку мамлекеттик аудитордук органдын башчысынын жана ушул органдын Кеңешинин ыйгарым укуктары өзүнчө көрсөтүлгөн. Эсептөө палатасынын жетекчисинин ыйгарым укуктары сандык жагынан анын Кеңешинин укуктарына караганда көбүрөөк. Бул палатанын жетекчисинин ыйгарым укуктарынын маңызы, жогоруда айтылгандай, бул ыйгарым укуктар жогорку мамлекеттик аудит органынын мүчөлөрүнүн ишин жөнгө салуу жана анын борбордук аппаратын башкаруу үчүн гана эмес, ошондой эле аймактардагы бардык бөлүмдөрүн башкаруу үчүн да арналган.

5. Жогоруда айтылгандай, бул жогорку мамлекеттик аудитордук органдын аймактык бөлүмдөрү бар.

Жогоруда баяндалгандардын негизинде Эсептөө палатасынын ишмердүүлүгүндө коллегиялдуулук принциби жеке башкаруу принцибине үстөмдүк кылат деген тыянакка келүүгө болот.

Тыянактар:

1. Кыргыз Республикасындагы шайлоо комиссиялары коллегиялдуу органдын алгачкы төрт белгисине ээ. Шайлоо комиссияларында бешинчи белги жок, анткени жогору турган шайлоо комиссиясы төмөнкүнү түзөт, бирок төрт

белги бар болгондугуна байланыштуу Кыргызстандын шайлоо комиссиялары коллегиялдуу органдар деп таанууга болот.

2. Борбордук шайлоо комиссиясынын курамында он эки мүчө болуп, ал беш жылга түзүлөт. Жогорку Кеңеш аталган мүчөлөрдүн жарымын Президенттин сунушу, калганын – өз демилгеси боюнча бекитет.

3. Дүйнөнүн ар кайсы өлкөлөрүндө шайлоо органдары ар кандай жолдор менен түзүлөт, мисалы Коста-Рикада алар соттор тарабынан, Өзбекстанда парламент, Австрияда Өкмөт, Украинада жергиликтүү өз алдынча башкаруу органдары тарабынан түзүлүшү мүмкүн (жергиликтүү шайлоо комиссиялары), Улуу Британияда шайлоо комиссиялары түзүлбөйт, алардын ролун ички иштер органдары аткарат.

4. Эсептөө палатасы коллегиялдык орган болуп эсептелинет, ал өлкөнүн финансылык жана бюджеттик тактыкты контролдоп, анын натыйжалуулугун камсыз кылат. Палатанын төрагасы өзгөчө ыйгарым укуктарын жеке башкаруучулук принципине таянып жүзөгө ашырат.

3.5. Жергиликтүү кеңештер Кыргыз Республикасындагы жергиликтүү өз алдынча башкаруунун коллегиялдуу органдары

«Жергиликтүү мамлекеттик администрация жана жергиликтүү өз алдынча башкаруу органдары жөнүндө» Кыргыз Республикасынын Мыйзамынын 30-беренесине ылайык «Жергиликтүү кеңештер – бул айылдык аймактарда жана шаарларда жергиликтүү коомдоштуктар тарабынан шайлануучу жергиликтүү өз алдынча башкаруунун өкүлчүлүктүү органдары, ошондой эле райондук кеңештер. Алар шайлоо жөнүндө жана депутаттардын статусу тууралуу мыйзамдарга ылайык түзүлөт. Жергиликтүү өз алдынча башкаруунун өкүлчүлүктүү органы – тиешелүү администрациялык-аймактык бирдиктин калкы тарабынан түздөн-түз шайлануучу коллегиялдуу орган болуп, жергиликтүү маанидеги маселелерди чечүү ыйгарым укуктарына ээ» [14].

31-статьяга ылайык, жогоруда айтылгандай, «Кыргыз Республикасында төмөнкүдөй жергиликтүү кеңештер белгиленет: 1) Бишкек, Ош шаарларынын кеңештери 2) шаардык жана айылдык кеңештер 3) райондук кеңештер» [14].

Кыргызстандагы жергиликтүү кеңештер өкүлчүлүктүү жана коллегиялдуу орган катары жергиликтүү өз алдынча башкаруу системасына кирет, алардын укуктук статусы бардык беш белгиге жооп берет. Кароого белгилерди алалы.

1. Жергиликтүү өз алдынча башкаруу жөнүндө Кыргыз Республикасынын Мыйзамынын 31-беренесине ылайык «Жергиликтүү кеңештердин сандык курамы Бишкек жана Ош шаарларынын кеңештерин кошпогондо, тиешелүү администрациялык-аймактык бирдиктин калкынын санын эске алуу менен белгиленет: 1) Бишкек, Ош шаарларынын кеңештери – 45 депутат; 2) шаардык жана айылдык кеңештер (статистикалык маалыматтарга ылайык шайлоо жүргүзүлүп жаткан жылдын 1-январына карата абал боюнча административдик-аймактык бирдиктин калкынын саны боюнча): 6000ге чейин – 11 депутат; 6001ден 20000ге чейин – 21 депутат; 20001ден тартып жана андан ашык – 31 депутат; 3) райондук кеңештер: 100000 чейин – 20дан 30га чейинки депутат; 100001ден 200000ге чейин – 30дан 45ке чейинки депутат; 200001ден тартып жана андан ашык – 45тен 60ка чейинки депутат» [14].

2. «Жергиликтүү кеңештер жалпыга бирдей тең жана түз шайлоо укугунун негизинде жашыруун добуш берүү менен шайлануучу депутаттардан турат. Жергиликтүү кеңештердин депутаттары бирдей кызматтык укуктарга ээ. Анын карамагына таандык маселелер боюнча жергиликтүү кеңештин чечимдери мыйзамда башкача тартип каралган учурларды кошпогондо, шайланган депутаттардын жалпы санынын көпчүлүк добушу менен кабыл алынат. Жергиликтүү кеңештин чечимдери токтом жана буйрук түрүндө чыгарылат, ага – жергиликтүү кеңештин төрагасы кол коет. («Жергиликтүү мамлекеттик администрациялар жана жергиликтүү өз алдынча башкаруу органдары жөнүндө» Кыргыз Республикасынын Мыйзамынын 39-б 1-п). Жергиликтүү мамлекеттик администрациянын башчысына, шаардын мэринен же

айыл өкмөтүнүн башчысына ишеним көрсөтпөө жергиликтүү кеңештин депутаттарынын жалпы санынын үчтөн экисинин добушу менен жүзөгө ашырылат» [14].

3. Жогоруда аталган Мыйзамдын 40-беренесинин 1-пунктуна ылайык «жергиликтүү кеңештин төрагасы тиешелүү жергиликтүү кеңештин сессиясында кеңештин депутаттарынын ичинен жашыруун добуш берүү жолу менен шайланат. Бул процесс жергиликтүү кеңештин ыйгарым укуктарынын мөөнөтүнө таянып, депутаттардын катышуусунда жүргүзүлөт» [14].

Жогоруда аталган Мыйзамдын 4-пунктуна ылайык «жергиликтүү кеңештин төрагасы өзүнүн милдеттерин аткарбагандыгы же талаптагыдай аткарбагандыгы учурларында, жергиликтүү кеңеш мамилелеринин депутаттарынын үчтөн биринин демилгеси боюнча, депутаттардын жалпы санынын үчтөн экиден кем эмес добуштары менен кызмат ордунан мөөнөтүнөн мурда бошотулушу мүмкүн. Бул процедуранын максаты төраганын жоопкерчилигин камсыз кылуу болуп эсептелет» [14].

4. «Жергиликтүү кеңештин төрагасы: 1) жергиликтүү кеңештин сессияларын чакырат; 2) сессияларда төрагалык кылат; 3) жергиликтүү кеңештин чечимдерине кол коет; 4) жергиликтүү кеңеш тарабынан жүктөлгөн башка милдеттерди аткарат» [14]. Жергиликтүү кеңештердин төрагалары Кыргыз Республикасынын мыйзамдарына ылайык «Кыргыз Республикасынын мамлекеттик сыйлыктары менен сыйлоо, ардак наамдарын ыйгаруу жөнүндө өтүнүч берет» [14]. «Жергиликтүү кеңештин төрагасы жетектөөчү кеңештин депутаттарына карата укукту колдонуу актыларын кабыл алууга укуксуз», мисалы, «Жергиликтүү кеңештердин депутаттарынын статусу жөнүндө» Кыргыз Республикасынын Мыйзамынын 3 жана 7-беренелерине ылайык «жергиликтүү кеңештердин депутаттарына тартиптик жаза чараларын колдонуу жергиликтүү кеңештердин депутаттарынын жалпы санынын көпчүлүк добушу менен жүргүзүлөт» [160].

5. Жергиликтүү кеңештер администрациялык-аймактык бирдиктерде төмөн турган кеңештерди түзбөйт.

Азыркы мезгилде «айыл өкмөттүн башчылары жана райондук маанидеги шаарлардын мэрлери аким тарабынан жана Бишкек, Ош шаарларынын жана областтык маанидеги шаарлардын мэрлери Президент тарабынан дайындалат» [159]. Мындай дайындоонун тартиби жергиликтүү өз алдынча башкарууга карама-каршы келет, анткени Конституцияда мамлекеттик бийлик органдарынын жана жергиликтүү өз алдынча башкаруу органдарынын ыйгарым укуктарынын жана функцияларынын ажыратылышы жана мамлекеттик органдар мыйзамда каралган учурларды кошпогондо, жергиликтүү өз алдынча башкаруу органдарынын ыйгарым укуктарына кийлигишүүгө тыюу салынгандыгы жөнүндө айтылган.

Тыянактар:

1. Жергиликтүү кеңештер коллегиялдуу органдын бардык беш белгисине ээ.

2. «Жергиликтүү кеңештер СССР учурунда мамлекеттик бийлик органдары болгон кеңештердин (советтердин) негизинде пайда болгон. Учурда жергиликтүү кеңештер жергиликтүү өз алдынча башкаруу органдары болуп эсептелет» [7]. Биз, жергиликтүү кеңештер мамлекеттик органдар болушу керек деп эсептейбиз. Жергиликтүү кеңештердин компетенциясы мамлекеттик органдардын ыйгарым укуктарына толугу менен ылайык келет. Бир катар окумуштуулар, өзүн-өзү башкаруунун «мамлекеттик теориясынын» өкүлдөрү да ушундай эле пикирде. Алардын арасында Рудольф Гнейер, Лоренц Штайн, А.Д. Градовский, В.П. Безобразов, Н.И. Лазаревский, Н.М. Коркунов жана башкалар. Алардын ою боюнча, «жергиликтүү өз алдынча башкаруу жергиликтүү деңгээлде мамлекеттик башкарууну уюштуруунун формаларынын бири болуп саналат» [58, 10-б.].

3. Биздин оюбузча, жергиликтүү өз алдынча башкаруу демократиянын маанисинде, элдик бийлик же элдик башкаруу түрүндө түшүнүлүшү керек. Англиялык окумуштуу Д.Хилл да демократияны жана жергиликтүү өз алдынча башкарууну аныктап, жай-жай өзү демократиялык саясий системанын негизги элементи катары карайт. Ошентип, ал өзүнүн «Демократия теориясы жана

жергиликтүү башкаруу» монографиясында «жергиликтүү демократия жалпы улуттук демократиялык системадан автономдуу түрдө жашай албагандыгын жана өзүн-өзү башкаруучу жамааттардын жыйындысы катары гана өз тагдырын актай албагандыгын белгилеген. Бийликтин демократиялык системасы бир катар ар түрдүү мамлекеттик жана жеке органдар менен институттарды камтыйт, алардын бири – жергиликтүү өз алдынча башкаруу болуп эсептелет» [161, 17-18 б.].

IV-БАП. МАМЛЕКЕТТИК БИЙЛИКТИН ЖАНА ЖЕРГИЛИКТҮҮ ӨЗ АЛДЫНЧА БАШКАРУУНУН ЖЕКЕ БАШКАРУУ ОРГАНДАРЫНЫН КОНСТИТУЦИЯЛЫК УКУКТУК МҮНӨЗДӨМӨСҮ

4.1. Кыргыз Республикасынын Президентинин ишмердүүлүгүнүн жеке башкаруучулук принциби

Негизги Мыйзамдын 66-беренесинин 1-пунктуна ылайык «Кыргызстандын президенти бир эле учурда мамлекет башчысы жана аткаруу бийлиги болуп эсептелгендиктен, мамлекеттеги жогорку кызмат адамы деп таанылат» [7].

«Президент өлкөнүн жарандарынан түз жалпы шайлоо аркылуу 5 жылга шайланат жана экинчи мөөнөткө дагы шайлануу укугуна ээ» [7]. Бул типтүү шайлоолор президенттик жана аралаш республикаларга мүнөздүү.

«Парламенттик республикада президент адатта парламенттин депутаттарынын Кеңеши жана регионалдык өкүлчүлүктүү органдардын өкүлдөрү тарабынан шайланат» [85]. Ошентип, Германияда анын Конституциясынын 54-беренесине ылайык «мамлекеттин президенти Федералдык жыйын тарабынан шайланат. Бул штаттын жараны, келип чыгышы боюнча немис гана президент болуп шайлана алат. Жаш курагынын чеги да - 40 жашка чыгуу жана Бундестагдын депутаты болуу укугуна ээ болуу белгиленген. Федералдык президент өз ыйгарым укуктарын беш жылдын ичинде ишке ашырат» [162, 234-б.]. Президент бир эле жолу кайра шайланышы мүмкүн. Федералдык Жыйындын курамына Бундестаг депутаттары жана Германия Федерациясынын өкүлчүлүктүү органдары тарабынан шайланган жерлердин өкүлдөрү, алардын калкына ылайык кирет. Федералдык президентти шайлоо боюнча жогоруда аталган орган мамлекет башчысынын ыйгарым укуктары токтотулганга чейин 30 күн калганга чейин, ал эми кызматтан мөөнөтүнөн мурда кеткен учурда бул жагдай түзүлгөн күндөн тартып 30 күндүн ичинде түзүлөт. Федералдык чогулушту чакыруу укугу Бундестагдын лидерине таандык. Эгерде бул мезгилде Бундестагдын ыйгарым укуктары

токтотулса, анда чакыруу үчүн жогоруда көрсөтүлгөн мөөнөт Германиянын парламентинин биринчи жыйналышынан тарта иштей баштайт. Президенттикке шайлануу үчүн Федералдык Жыйындын көпчүлүк мүчөлөрүнүн колдоосуна ээ болуу зарыл. Эгерде «эки турдагы добуш берүүнүн жыйынтыгы боюнча жеңүүчүнү аныктоо мүмкүн болбосо, анда үчүнчү тур өткөрүлөт, анда эң көп добуш алган талапкер президент болот» [162, 181-234-б.]. Италиянын Негизги мыйзамынын 83-85-беренелерине ылайык «анын президенти парламентинин палаталарынын пленардык отурумунда шайланат» [162]. Италиянын ар бир аймагы өкүлчүлүктүү орган тарабынан аныкталган аймактын үч өкүлүн жиберет. Мында бул органдардагы азчылыктардын таламдары эске алынат. Валле Д'Аоста аймагы бир делегат жөнөтөт. «Мамлекет башчысын шайлоо жашыруун добуш берүү менен өткөрүлөт жана шайлоо үчүн ассамблеянын мүчөлөрүнүн үчтөн экисинин квалификациялуу көпчүлүк добушу талап кылынат. Төртүнчү добуш берүүдө шайлоо болбой калган учурда, ошол чогулуштун мүчөлөрүнүн жок дегенде абсолюттук көпчүлүк добушу керек» [162, 423-б.]. Саясий жана жарандык укуктардан пайдаланган 50 жаштан жогору Италиянын ар бир жараны мамлекеттин президенти боло алат. Италияда мамлекет башчысынын кызмат мөөнөтү жети жыл. Италиянын кезектеги Президентин шайлоо үчүн депутаттар палатасынын башчысы азыркы «Мамлекет башчысынын ыйгарым укуктары токтотулганга отуз күн калганда парламенттин жана облустардын өкүлдөрүнүн биргелешкен жыйынын уюштурат. Мыйзам чыгаруу органы таркаган учурда же анын иштеген мезгилинде, анын ыйгарым укуктары токтотулганга чейин чейректен аз убакыт калган учурда, президентти шайлоо он беш күндүк мөөнөттө парламенттин жаңы курамы түзүлгөндөн кийин жүргүзүлөт. Бул убакыт аралыгында мурдагы Президент өзүнүн кызматтык милдеттерин аткарууну улантат» [162, 423-450-б.]. Өзүнүн функцияларын ишке ашыруу үчүн Кыргызстандын Президенти эң жогорку кызмат адамы катары Негизги Мыйзамдын 70-беренесине ылайык «жеке башчылыктын принцибинде аракеттенип, 43 ыйгарым укуктарды жүзөгө ашырат: 1) Министрлер Кабинетинин түзүмүн жана курамын аныктайт; 2)

Конституцияда каралган учурларда Жогорку Кеңешке шайлоону дайындайт; Конституцияда каралган тартипте жана учурларда Жогорку Кеңешке мөөнөтүнөн мурда шайлоону дайындоо жөнүндө чечим кабыл алат; 3) мыйзам чыгаруу демилгеси укугун ишке ашырат; 4) Сот адилеттиги иштери боюнча кеңештин сунушу менен Конституциялык соттун жана Жогорку соттун судьяларынын кызмат ордуна шайлоо үчүн талапкерлерди Жогорку Кеңешке сунуштайт; 5) өлкөнүн ичинде жана чет өлкөлөрдө Кыргыз Республикасынын атынан чыгат ж.б.

Президент Кыргызстандын бүткүл аймагында күчүндө болгон жарлыктарды жана буйруктарды чыгарууга укуктуу» [8]. Жарлыктар нормативдик мүнөздө болушу мүмкүн. Бул мыйзам актылары аркылуу мамлекет башчысынын ыйгарым укуктары жүзөгө ашырылат.

Германияда федералдык өкмөттүн башчысын дайындоо жана бошотуу, ошондой эле парламентти таркатуу иштеринде мамлекет башчысында (федералдык президентте) белгилүү ыйгарым укуктар бар. Эгер федералдык президент федералдык канцлерге жана өкмөттүн мүчөлөрүнө кайрылып, алардын ыйгарым укуктарын жаңы органдын курамы түзүлгөнчө аткаруусун өтүнсө, бул жерде контрагнатура талап кылынбайт.

Контрасигнатура (каршы кол коюу) институту дагы бир парламенттик республикада – Италияда иштейт. Италиянын Негизги мыйзамынын 89-беренесине ылайык «президенттин укуктук актылары жараксыз деп эсептелет эгерде аларга тиешелүү министрлер кол койбосо. Жогорку юридикалык күчкө ээ болгон мамлекет башчысынын укуктук актылары өкмөт башчысы тарабынан каршы кол коюлат» [162].

Кыргыз Республикасынын Негизги мыйзамына ылайык «мамлекет башчысы аткаруу бийлигин жетектейт, ал бул чөйрөдө кеңири ыйгарым укуктарга ээ: Жогорку Кеңештин макулдугу менен аткаруу бийлигинин жогорку органынын төрагасын жана мүчөлөрүн дайындайт, өз каалоосу боюнча аларды кызматтан бошотот; Кыргызстандын өз аймагында да, анын чегинен тышкары да өкүлү болуп саналат; сүйлөшүүлөргө катышат жана эл аралык

келишимдерге кол коет, ага бул укуктарды башка жогорку мамлекеттик кызматчыларга берүүгө уруксат берилет; мамлекеттер аралык келишимдерди ратификациялоо боюнча документтерге кол коет; Кыргызстандын чет өлкөлөрдөгү элчиликтеринин жана консулдуктарынын жетекчилерин жана мамлекеттер аралык мекемелердеги ыйгарым укуктуу өкүлдөрүн дайындайт; аларды кызматтан бошотот; мамлекет башчысы Кыргызстандын армиясын жетектейт, өлкөнүн армиясынын жетекчилигин кызматка дайындайт жана бошотот жана башка расмий укуктарды ишке ашырат» [7].

Мамлекет башчысы Кыргызстандын Негизги Мыйзамынын 66-беренесинин 2-пунктуна ылайык коом менен мамлекеттик бийлик органдарын бириктирип, бириктирүүчү функцияны аткарат. Президент мамлекет башчысы катары, биздин оюбузча, мамлекеттик аппараттын түзүмдөрүнүн ортосундагы макулдашылган өз ара аракеттенүүгө көмөктөшүүгө тийиш.

Негизги Мыйзамдын 73-беренесине ылайык «Президенттин аракеттеринде кылмыштын белгилери болгону жөнүндө Башкы прокурордун корутундусу менен ырасталган Жогорку Кеңеш тарабынан коюлган айыптоонун жана айып коюунун белгиленген тартиби сакталгандыгы жөнүндө Конституциялык соттун корутундусунун негизинде Президент кызматтан четтетилиши мүмкүн» [7]. Ушул беренедө кызыкчылыктардын кагылышы бар, анткени Конституциянын 70-беренесинин 4-бөлүгүнүн 5-пунктуна ылайык «Президент Судьялар кеңешинин сунушу боюнча Жогорку Кеңештин макулдугу менен Конституциялык соттун судьяларынын ичинен 5 жылдык мөөнөткө Конституциялык соттун төрагасын кызмат ордуна дайындайт; Конституцияда жана конституциялык мыйзамда көрсөтүлгөн тартипте Конституциялык соттун төрагасын кызмат ордунан бошотот» [7]. Конституциянын 70-беренесинин 5-бөлүгүнүн 1-пунктуна ылайык «Жогорку Кеңештин макулдугу менен Башкы прокурорду дайындайт; мыйзамда каралган учурларда Жогорку Кеңештин депутаттарынын жалпы санынын жарымынан кем эмесинин макулдугу менен Башкы прокурорду ээлеген кызматынан бошотот» [7]. АКШ менен Франциянын конституцияларында импичмент

процедурасы учурунда кандайдыр бир органдардын корутундусун берүү каралган эмес. Ошондуктан Кыргызстандын Президентин кызматтан бошотуу процедурасында жогоруда аталган корутундуларды берүүнү жокко чыгаруу керек.

АКШнын Негизги Мыйзамында мамлекеттик кызматчыларды кызматтан алуу процесси анын 1-беренесинде каралган. Ушул берененин 2 жана 3-бөлүктөрү [163] мамлекет башчысын кызматтан алуу процесси, анын орун басары жана башка жогорку АКШ өкмөтүнүн өкүлдөрү Конгресстин төмөнкү палатасына импичмент боюнча корутундусун берүүдөн башталат деп чечмеленет. Бул корутунду адегенде «эл өкүлдөр палатасынын юридикалык комитетинде же айыптын негиздүүлүгүн текшерген комиссияда каралат. Эгерде корутунду ырасталса, ал төмөнкү палатанын бекитүүсүнө жөнөтүлөт, ал атайын соттук палата катары көпчүлүк добуш менен бул айыпты карап, кабыл алат жана Конгресстин жогорку палатасы – Сенатка өткөрүп берет» [189]. Кызматтан четтетилүүгө тийиш болгон мамлекет башчысы жана башка мамлекеттик кызматкерлер бул процедурага Конгресстин жогорку палатасында жеке катышууга укуктуу, бирок адвокаттар тарабынан да көрсөтүлүшү мүмкүн. Бул процедурада тараптардын жүйөлөрү жана аргументтери каралат, далилдер изилденет, күбөлөрдүн көрсөтмөлөрү угулат.

Франциядагы мамлекет башчысын кызматтан четтетүү менен Франциянын парламенти да алектенет. «Франция парламентинин эки палатасы Президентти айыптагандан кийин, ар бир палатанын кеминде 10% добушун талап кылган, акыркы чечимди француз парламентинин эки палатасынын тең сандагы депутаттарынан турган Жогорку сот палатасы чыгарат. Бул соттук инстанция өзүнүн курамынан төрагалык кылуучуну шайлайт» [164].

Ошентип, Кыргыз Республикасынын Президентинин укуктук статусун бекемдөө үчүн дүйнөнүн өнүккөн демократиялык жана укуктук мамлекеттеринин жакшы тажрыйбаларын карап чыгуунун мааниси чоң.

Тыянактар:

1. Кыргыз Республикасынын Президенти — мамлекеттин башчысы, жогорку кызмат адамы жана аткаруу бийлигин жетектөөчү орган. Конституциянын 70-беренесине ылайык «Президент 43 ыйгарым укукка ээ, ал мамлекеттик башкаруунун негизги функцияларын жана багыттарын аткарат. Президент өлкөнүн социалдык, экономикалык, жана саясий өнүгүүсүнүн негизги багыттарын белгилеп, аларды жүзөгө ашыруунун стратегиясын иштеп чыгат. Президент мамлекеттик органдардын өз ара координациясын жана өз ара аракеттенүүсүн камсыз кылууга, ошондой эле мыйзамдын үстөмдүгүн камсыз кылууга көмөк көрсөтөт. Президент мамлекеттик программа жана саясаттын долбоорлорун сунуштайт, ошондой эле аткарууда жоопкерчилик алып, алардын натыйжалуулугун көзөмөлдөйт. Президент ички коопсуздукту камсыз кылуу үчүн тиешелүү чараларды көрүп, коомдук тартипти коргоо боюнча мамлекеттик органдарга жетекчилик кылат. Президент өлкөнүн атынан эл аралык келишимдерди түзөт, дипломаттык өкүлчүлүктөрдү түзүү жана башкы дипломаттын милдеттерин аткаруу тууралуу чечимдерди кабыл алат. Президент талап кылынганда, өлкөнүн эгемендүүлүгүн коргоо жана аймактык бүтүндүгүн сактоо боюнча чараларды көрөт. Президент күтүүсүз кырдаалдарда жана кризистик маселелерде жетекчилик кылат. Кыргыз Республикасынын Президенти мамлекеттик башкаруу механизмдин жетектейт, өлкөнүн өнүгүүсүн камсыз кылган жана элдин жашоо шарттарын жакшыртууга багытталган саясий чечимдерди кабыл алат» [7]. Президенттин ролу өлкөнүн стабилдүүлүгүн, демократиясын жана соттук системасын күчөтүүгө чоң таасир этет.

2. Коллегиялдык башкаруусу бар өлкөлөрдө президенттин же монархтын укуктук актыларына өкмөт жетекчиси же мүчөлөрү тарабынан каршы кол коюу институту бар. Парламенттик мамлекеттерде мамлекеттик кызматкерлерге импичмент жарыялоо же кызматтан четтетүү жол-жобосу жөнөкөйлөштүрүлүп, реалдуу ишке ашырылууда, бул өлкөлөрдө мыйзамдуулуктун бекемделишине алып келет. Кыргызстанда Президентти кызматтан алуу жол-жобосу татаалдашкан.

3. Кыргыз Республикасынын Президентинин укуктук статусун бекитүүдө дүйнөнүн өнүккөн демократиялык, укуктук мамлекеттеринин жакшы тажрыйбасын эске алуу зарыл.

4.2. Жеке башчылыктагы аткаруу бийлик органдарынын укуктук статусу

Аткаруу бийлигинин органдары катары Кыргызстандын министрликтери жана мамлекеттик комитети мыйзамдарды жана мыйзам алдындагы актыларды аткарууга милдеттүү. Министрлер Кабинетинен айырмаланып, министрлик жана мамлекеттик комитеттер коомдук турмуштун «тиешелүү чөйрөсүн башкарган борбордук аткаруу бийлигинин институттары болуп саналат. Министрликтин негизги милдеттери – мамлекеттик саясатты ишке ашыруу, тармактык программаларды даярдоо жана аткаруу» [168], ошондой эле өзүнүн компетенциясына кирген маселелер боюнча башкаруу жүргүзүү.

Министрликтерди министрлер, ал эми мамлекеттик комитеттерди төрага жетектейт. Аларга жүктөлгөн функциялардын аткарылышы үчүн жооптуу болушат. Министрлер жана комитеттин төрагасы, эгерде алардын талапкерлиги Президент тарабынан сунушталса жана Жогорку Кеңеш тарабынан жактырылса, мамлекет башчынын жарлыгы менен дайындалат. Бул процесс мамлекеттик башкарууну эффективдүү уюштуруп, жүктөлгөн милдеттердин аткарылышын камсыз кылууга багытталган.

«Кыргызстандын Министрлер Кабинети жөнүндө» Конституциялык Мыйзамдын 21-беренесине ылайык «министрлер жана мамлекеттик комитеттин төрагасы 11 ыйгарым укуктуу жүзөгө ашырат: 1) тийиштүү чөйрөдө мамлекеттик саясатта иштеп чыгууну жана ишке ашырууну жүзөгө ашырат; 2) Кыргызстандын мыйзамдарынын негизинде буйруктар менен тескемелерди укуктук актыларды чыгарат жана алардын аткарылышын алардын аткарылышын уюштурат; 3) Өкмөткө жана анын жетекчисине алардын укуктук актыларынын редакцияларын жана башка зарыл документтерди жана

маалыматтарды даярдоону жана берүүнү көзөмөлдөйт; 4) Кыргызстандын парламентинде жогорку аткаруу органынын кызыкчылыктарын чагылдырат ж.б. Министрликтердин жана мамлекеттик комитеттин жетекчилери өз иштери үчүн, анын ичинде алар чыгарган укуктук актылар үчүн жооптуу. Министрдин жана мамлекеттик комитеттин төрагасынын жалгыз жоопкерчилиги министрлер кабинетинин башчысына караганда катуураак, анткени борбордук аткаруу органынын актылары министрдин жана мамлекеттик комитеттин төрагасынын жоопкерчилигинде, ал эми жогорку аткаруу органынын чечимдери үчүн орган өзү жооп берет» [74].

Мыйзамдардын ченемдерине кол салуу, ошондой эле жогорку аткаруу органынын мүчөсүнүн антын сактабоо аны тартиптик жоопкерчиликке тартууга алып келет.

Жогорку Кеңеш Конституциянын 76-беренесинин 1-бөлүгүнө ылайык «мыйзам чыгаруучу жана көзөмөлдөөчү орган» [7] болуп эсептелиниши керек эле, бирок иштеп жаткан Негизги мыйзамдын негизинде анын көзөмөлдөөчү ыйгарым укуктары азайган, мисалы Министрлер Кабинетинин мүчөлөрүнүн үстүнөн. 1993, 2010-жылдагы конституциялар боюнча андай укуктар болгон. Ошондуктан Жогорку Кеңештин Конституцияда көрсөтүлгөн көзөмөлдөөчү ыйгарым укуктарын ишке ашыруу үчүн Конституциясынын 89-беренесинин 6-бөлүгүн төмөнкүдөй редакцияда баяндоо менен толуктоо негизделет: «Эгерде республикалык бюджеттин аткарылышы жөнүндө отчет Жогорку Кеңеш тарабынан канааттандырылгыч эмес деп табылса, Жогорку Кеңеш Министрлер Кабинетинин мүчөлөрүнүн жоопкерчилигин карайт» [7].

Аткаруу бийлигинин борбордук органдарынын ишин демократиялаштыруу максатында алардын алдында коомдук кеңештер түзүлүшү мүмкүн, ага ушул органдардын кызматкерлеринен тышкары жарандык коомдун өкүлдөрү кириши мүмкүн. Бирок жогоруда аталган кеңештердин чечимдери милдеттүү мүнөзгө ээ эмес. Аткаруу бийлигинин борбордук органынын жетекчиси чечим кабыл алууда ушул кеңештин токтомун эске алышы мүмкүн.

Адатта, коомдук кеңештердин жыйналыштарында көйгөйлөрдүн чектелүү чөйрөсү талкууланат жана чечилет – бул негизинен борбордук аткаруу органынын ишинин негизги багыттарын талдоо, кабыл алынган ченемдик-укуктук актылардын мазмунун талкуулоо, учурдагы көйгөйлөрдү кароо. коомчулук менен байланыштын жөнгө салынган чөйрөсү жана аларды чечүүнүн жолдорун сунуштоо. Негизинен тиешелүү чөйрөдө башкарууну борбордук аткаруу органы өзү же анын жетекчиси ишке ашырат.

Кеңешүүчү-сунуштоочу орган болуп саналган коомдук кеңештин иштешине карабастан, министрлик, мамлекеттик комитет же администрациялык ведомство болобу, борбордук аткаруу органы коллегиялдуу орган болуп саналбайт. Белгилей кетсек, Жогорку Кеңештин айрым министрлерге көзөмөлү 2007-жылдын 23-октябрында Кыргызстандын Конституциясына киргизилген өзгөртүүлөргө ылайык катуу болгон [165]. Алсак, бул Конституциянын 71-беренесинин 8-пунктунда «Жогорку Кеңештин аткаруу бийлигинин жогорку органынын мүчөсүнүн ишмердүүлүгү жактырылбаса, мамлекет башчысы аны кызматтан бошотуп же парламенттин сунушун четке кага алат» [7] деп айтылган.

Конституция 2021-жылдын 5-майында кабыл алынып, күчүнө киргенден кийин, Кыргыз Республикасында укуктук реформа башталды. Бул реформа өлкөнүн укук жүйөсүнүн өзгөрүшүнө, жаңы принциптердин жана нормалардын киргизилишине, ошондой эле убактылуу жана узак мөөнөттүү максаттарды көздөгөн жаңы мыйзамдарды жана кодекстерди иштеп чыгууга негиз салды. Жаңы мыйзамдардын арасында «Жергиликтүү мамлекеттик администрация жана жергиликтүү өз алдынча башкаруу органдары жөнүндө» мыйзам да бар [166; 167]. Бул ченемдик-укуктук акт жергиликтүү өз алдынча башкаруу тармагындагы «Жергиликтүү мамлекеттик администрация жөнүндө» [166] жана «Жергиликтүү өз алдынча башкаруу жөнүндө» [167] эки мыйзамды бириктирүүнүн натыйжасы болду. Жаңы Конституцияга жана «Жергиликтүү мамлекеттик администрация жана жергиликтүү өз алдынча башкаруу органдары жөнүндө» мыйзамга ылайык «райондун акими Президенттин

облустагы ыйгарым укуктуу өкүлү менен кеңешип, Министрлер Кабинетинин Төрагасынын сунуштамасынын негизинде Президент тарабынан кызматка дайындалат жана кызматтан бошотулат» [167]. Мурда аким Премьер-министр тарабынан дайындалып, иштен четтетилген. Жаңы Негизги Мыйзамга жана «Кыргыз Республикасынын Министрлер Кабинети жөнүндө» конституциялык мыйзамга ылайык «облустагы ыйгарым укуктуу өкүл Кыргыз Республикасынын Президенти тарабынан кызматка дайындалат жана кызматтан бошотулат» [167]. Бул жаңылыктар киришүүсүнө чейин бул кызмат адамы Кыргыз Өкмөтүнүн өкүлү болгон жана Өкмөт башчы болуп дайындалып, кызматтан бошотулган.

Мамлекеттик администрация райондо мамлекеттик башкарууну ишке ашырууда, жана анын ишмердүүлүгү мамлекет башчысынын жана жогорку аткаруу органынын көзөмөлүндө болот. Бул структура мамлекеттин жергиликтүү деңгээлдеги башкарууну жакшыртууга, жарандарга кызмат көрсөтүүлөрдү натыйжалуу уюштурууга жана жергиликтүү проблемаларды чечүүгө багытталган. «Жергиликтүү мамлекеттик администрация жана жергиликтүү өз алдынча башкаруу органдары жөнүндө» мыйзамдын 8-беренесине ылайык «аны аким –жергиликтүү администрациянын башчысы бир жетекчиликтин негизинде башкарат. Жергиликтүү администрациянын башчысы аймактагы негизги мамлекеттик кызматкер болуп эсептелет жана бул административдик-аймактык бирдиктин аймагындагы экономикалык өсүш үчүн Кыргызстандын Президентине жана аткаруу бийлигинин жогорку органына отчет берет» [167].

Райондун мамлекеттик администрациясы жогоруда аталган Мыйзамдын 7-беренесине ылайык «өзүнүн функцияларын ишке ашыруу үчүн 23 ыйгарым укуктарга ээ, анын ичинде төмөнкүлөр: 1) райондун аймагында аткаруу бийлигин жүзөгө ашырат; 2) райондун аймагында экономикалык өсүш жана социалдык камсыздоо пландарын ишке ашырат; 3) улуттук жана жалпы мамлекеттик программаларды ишке ашырууну камсыз кылат; 4) жергиликтүү экономиканы өнүктүрүү үчүн чет өлкөлүк инвестицияларды тартуу боюнча

долбоорлорду ишке ашырат; 5) менчиктин бардык түрлөрүн өнүктүрүү жана аларды коргоо үчүн бирдей шарттарды түзөт жана башка» [167].

Жергиликтүү мамлекеттик администрациянын ыйгарым укуктарын ишке ашыруу процесси, негизинен, аким тарабынан жетектелет. Акимдин жетекчилиги жана көзөмөлдүк функциялары бул процессти натыйжалуу жана жарандардын муктаждыктарына жооп берүүчү кылат, ал жогоруда аталган мыйзамдын 11-беренесине ылайык төмөнкү ыйгарым укуктарды жүзөгө ашырат: 1) «райондун мамлекеттик администрациясы тарабынан өз ыйгарым укуктарын талаптагыдай аткарууну ишке ашырат; 2) аткаруу бийлигинин мамлекеттик органдарынын аймактык бөлүмдөрүнүн ишин координациялайт; 3) жергиликтүү мамлекеттик администрациянын аппаратынын кызматкерлерин кызматка дайындайт жана кызматынан бошотот, аларга сыйлоо жана тартиптик жаза чараларын көрөт; 4) айыл аймактарынын жана райондук маанидеги шаарлардын жергиликтүү өз алдынча башкаруусунун аткаруу органдарынын башчыларын ушул Мыйзамда каралган тартипте кызматка дайындайт жана кызматтан бошотот; 5) ар кандай өкүлчүлүктүү органдын сессиясын же райондун ичиндеги бардык өкүлчүлүктүү органдардын жалпы чогулушун чакыруу демилгесин көтөрүүгө жана чечүүчү добуш укугусуз бул органдардын ишине катышууга жана башкаларга укуктуу» [167].

Жергиликтүү мамлекеттик администрацияда бирден-бир орган болгонуна карабастан, коллегия анын ишмердүүлүгүнө көмөк көрсөтүүчү кеңеш берүүчү орган катары иштейт. Анын курамына райондун мамлекеттик администрациясынын жетекчилиги, райондун акими тарабынан аныкталган башка мамлекеттик бийлик органдарынын жетекчилери кирет. Бул коллегиянын чечимдери кеңеш берүүчү мүнөзгө ээ жана акимдин буйруктары менен аткарылышы мүмкүн.

Жогорудагы 11-беренедө каралган ыйгарым укуктарды аким коллегиянын талкуусуна маселе койбостон жекече аткара алат. Жогорудагы бардык жоболор жергиликтүү мамлекеттик администрациянын укуктук статусунун жеке башчылык мүнөзүн дагы бир жолу тастыктайт.

Жергиликтүү мамлекеттик администрациянын ишинде мыйзамдуулукту камсыз кылуу үчүн көзөмөлдөө механизмдери маанилүү роль ойнойт. Коллегиялдуу орган катары райондук кеңеш жергиликтүү мамлекеттик администрациянын ишин көзөмөлдөп, мыйзамдарынын аткарылышына баа бере алат. Мыйзам боюнча, жергиликтүү мамлекеттик администрациянын ишин көзөмөлдөп, алардын мыйзамдуулугун текшерүү үчүн төмөнкү негизги аспекти каралат.

«Жергиликтүү мамлекеттик администрация жана жергиликтүү өз алдынча башкаруу органдары жөнүндө» Кыргыз Республикасынын жаңы мыйзамынын 10-беренесине ылайык «аким мамлекет башчысы тарабынан 16 негиздер боюнча жекече кызматтан бошотулушу мүмкүн, акимдин өзү арыз менен кайрылганда, ага ишеним жоголгондо, жеке өзү же өкүлдөрү аркылуу ишкердик иш жүргүзгөндө ж. б. у. с. бошотулушу мүмкүн» [167]. Алсак, 2011-жылдын 14-июлундагы № 96 «Жергиликтүү мамлекеттик администрация жөнүндө» мыйзамынын 15-беренесинин 1-пунктунун 10-пунктчасына ылайык «Премьер-министр, эгерде ал жергиликтүү кеңештердин кошмо жыйналышына катышкан депутаттардын үчтөн экисинин добушу менен колдоого алынса, жергиликтүү кеңештердин кошмо жыйналышынын депутаттарынын жалпы санынын үчтөн биринин демилгеси боюнча акимдин кызматынан бошотулушу мүмкүн» [167]. Ошондой эле, жогоруда аталган берененин 2.3-пунктарына ылайык «эгерде райондун жергиликтүү өкүлчүлүктүү органдарынын жалпы чогулушунун депутаттары акимге ишеним көрсөтпөсө, анда Өкмөт башчысы аны ээлеген кызматынан бошотуп же бул аракетинен баш тарта алат» [164]. «Акимге 3 айдын ичинде ушул жыйындын депутаттары тарабынан кайталап ишеним көрсөтүлбөгөн учурда Премьер-министр аны кызматтан бошоткон. Жаңы аким дайындалганга чейин Өкмөт башчы райондук администрация башчысынын милдетин аткаруучуну дайындай алган. Азыркы учурда акимге ишеним көрсөтпөө укугу райондук кеңештин компетенциясына кирбейт» [168].

2008-жылдын 29-майындагы «Жергиликтүү өз алдынча башкаруу жана жергиликтүү мамлекеттик администрация жөнүндө» Кыргыз Республикасынын

Мыйзамынын 63-беренесинин 2-пунктуна ылайык «жергиликтүү мамлекеттик администрациянын башчысы Премьер-министр менен кеңешүү боюнча Президент тарабынан Президент тарабынан өз алдынча же Премьер-министрдин сунушу боюнча дайындалган жана кызматынан бошотулган» [164].

Жогоруда аталган Мыйзамдын 6-беренесинин 5-пунктунун 27-пунктчасында «райондук кеңештин депутаттарынын жалпы санынын үчтөн экисинин добушу менен райондук мамлекеттик администрация башчысына өз милдеттерин аткарбагандыгы же талаптагыдай аткарбагандыгы үчүн ишеним көрсөтпөө» жөнүндө айтылган [164]. Бирок мыйзамда мындай ишенбөөчүлүктүн укуктук кесепеттери жөнүндө эч нерсе айтылган эмес. Ушундай жобого салыштырмалуу «Жергиликтүү мамлекеттик администрация жөнүндө» Мыйзамдын 15-беренеси «райондун жергиликтүү кеңештеринин биргелешкен жыйналышына жергиликтүү мамлекеттик администрациянын башчысын көзөмөлдөөгө укук берет» [164], бул биздин пикирибиз боюнча, ушул Мыйзамдагы прогрессивдүү жаңылык болуп саналат.

Улуу Британия, Германия, Франция, Италия, Япония, Канада сыяктуу дүйнөнүн өнүккөн демократиялык өлкөлөрүндө аткаруу бийлигинин башчыларын административдик-аймактык бирдиктерде жергиликтүү коллегиялдуу өкүлчүлүктүү органдар өз алдынча шайлашат. Мындай шайлоолордун натыйжасында бийликке аларды шайлаган калктын жана коллегиялдуу өкүлчүлүктүү органдын алдында жооптуу, татыктуу адамдар келет. Жергиликтүү коллегиялдуу өкүлчүлүк органынын аткаруу органына жана анын жетекчисине эффективдүү көзөмөл жүргүзүүсү анын натыйжалуу иштөөсүнө түрткү берет.

Тыянактар:

1. Кыргызстандын Конституциясынын 3-бөлүмүнүн 3-главасына ылайык «бийликтин аткаруу бутагы төмөнкү органдарды камтыйт: Президент, Министрлер Кабинети, ага баш ийген министрликтер, административдик ведомстволор, мамлекеттик комитеттер, мамлекет башчысынын областтардагы өкүлчүлүктөрү жана райондордогу мамлекеттик администрациялар» [7].

2. «Министрлер Кабинетинин мүчөлөрү Жогорку Кеңештин макулдугу менен Президент тарабынан дайындалат» [159]. Президент областтардагы өкүлдөрүн өзү дайындайт. Жергиликтүү мамлекеттик администрациянын башчысы, тактап айтканда, райондун акими Президенттин областтагы ыйгарым укуктуу өкүлүнүн кеңеши жана Министрлер Кабинетинин Төрагасынын сунушунун негизинде Президенттин буйругу менен кызматка дайындалат жана кызматтан бошотулат.

3. Улуу Британия, Германия, Франция, Италия, Япония, Канада сыяктуу дүйнөнүн өнүккөн демократиялык өлкөлөрүндө административдик-аймактык бирдиктерде аткаруу бийлигинин башчыларын жергиликтүү коллегиялдуу өкүлчүлүктүү органдар өз алдынча шайлашат. Мындай шайлоолордун натыйжасында, калктын жана аларды шайлаган коллегиялдуу өкүлчүлүктүү органдын алдында жооптуу, бийликке татыктуу адамдар келет. Жергиликтүү коллегиялдуу өкүлчүлүк органынын аткаруу органына жана анын жетекчисине эффективдүү көзөмөл жүргүзүүсү алардын натыйжалуу иштөөсүнө түрткү берет.

4.3. Кыргыз Республикасындагы биринчи инстанциядагы соттор жеке башкаруу органы катары

«Кыргыз Республикасынын Жогорку соту жана жергиликтүү соттор жөнүндө» Мыйзамдын 32-беренесинин 1-пунктунун 1-пунктчасына ылайык «биринчи инстанциядагы соттор райондук, административдик соттор, шаардагы райондук, шаардык соттор болуп саналат» [17].

Кыргызстандын Негизги Мыйзамынын 70-беренесинин 4-пунктунун 3-пунктчасына ылайык «региондордогу судьялар сот адилеттиги боюнча кеңештин сунушу боюнча мамлекет башчысы тарабынан ылайык региондордогу судьялар сот адилеттиги иштери боюнча кеңештин сунушу боюнча мамлекет башчысы тарабынан башында беш жылдык мөөнөткө, андан кийин алтымыш беш жашка чейин дайындалат» [7].

Кыргызстанда совет бийлигинин жылдарында анын 1978-жылдын 20-апрелиндеги Негизги Мыйзамына ылайык [133] (151-берененин 2, 3-абзацтары) эл сотторунун судьялары райондордун жана шаарлардын жашоочулары тарабынан жалпыга бирдей жашыруун добуш берүү жолу менен беш жылдык мөөнөткө шайланган. Эл арачылары иштеген же жашаган жери боюнча жарандар тарабынан ачык добуш берүү жолу менен эки жарым жылга шайланышкан. Областтык жана Жогорку соттун судьяларын эл депутаттарынын тийиштүү Советтери беш жылдык мөөнөткө шайлашты. Сотторду шайлоонун мындай ыкмасы учурда иштеп жаткан социалисттик өлкөлөрдө колдонулат. АКШнын көпчүлүк Штаттарында сотторду калк шайлайт. Дүйнөнүн көптөгөн өлкөлөрүндө жергиликтүү соттор дайындалат, ал эми жогорку соттордо судьяларды дайындаодо мамлекеттик бийлик бутактарынын жогорку органдары катышат. АКШда Жогорку соттун судьялары Конгресстин жогорку палатасынын макулдугу менен мамлекет башчысы тарабынан дайындалса, Японияда Жогорку соттун төрагасы министрлер кабинетинин сунушу боюнча монарх тарабынан дайындалат; калган судьялар ушул соттун сунушу боюнча аткаруу бийлигинин жогорку органы тарабынан дайындалат. Батыш Европада ошондой эле Жогорку сот органдарынын курамын түзүүгө мамлекеттик бийликтин жогорку органдары катышат, мисалы, Францияда жана Италияда соттор магистратуранын жогорку органы тарабынан дайындалат, Улуу Британияда алар Лорд-канцлер тарабынан дайындалат [9, 299-б.].

«Кыргыз Республикасынын Жогорку соту жана жергиликтүү соттор жөнүндө» Мыйзамдын 34-беренесине ылайык, райондордо жана шаарларда жергиликтүү соттордун курамына алардын жетекчилери жана мүчөлөрү - судьялар кирет. Сот арачыларынын катышуусу менен судья караган иштерди кошпогондо, иштер бир судья тарабынан каралат. Биринчи инстанциядагы соттун судьясы гана аныктамаларды, өкүмдөрдү, жеке аныктамаларды жана чечимдерди чыгарат.

Биринчи инстанциядагы соттун судьясынын жеке ыйгарым укуктарын карап көрөлү. Жогорудагы мыйзамдын 37-беренесине ылайык райондук же шаардык соттун судьясы Бишкек шаардык сотунан тышкары төмөнкү ыйгарым укуктарды жүзөгө ашырат:

- 1) юридикалык иштерди чечет;
- 2) соттун төрагасынын милдеттерин аткаруу мүмкүн болбогон учурда аны убактылуу алмаштырууга;
- 3) сот практикасынын материалдарын системалаштырат жана изилдейт;
- 4) жарандар сот өндүрүшүнө байланышпаган суроолор менен кайрылганда, аларды карайт;
- 5) башка ыйгарым укуктарды жүзөгө ашырат [85].

Кыргызстандын Кылмыш-жаза процессуалдык кодексинин [136] 31-беренесине ылайык «биринчи инстанциядагы сотто сот гана, тиешелүүлүгүнө жараша, судьяга төмөнкү ыйгарым укуктар жүктөлгөн» [85]:

- 1) адамды кылмыш жасоого күнөөлүү деп таанууга жана ага жаза дайындоого;
- 2) адамды күнөөсүз деп таанууга жана анын негиздүүлүгүн;
- 3) тиешелүү учурларда адамга карата медициналык маанидеги жана тарбиялык мүнөздөгү мажбурлоо чараларын колдонуу;
- 4) жекече аныктаманы жарыялоо жана аткаруу талабы;
- 5) башка ыйгарым укуктарды ишке ашыруу.

Биринчи инстанциядагы соттун тергөө судьясы гана сотко чейинки мезгилде төмөнкү маселелерди чечүүгө укуктуу:

- 1) камакта кармоо, үй камагына алуу, мөөнөттөрүн узартуу сыяктуу бөгөт коюу чараларын аныктоо;
- 2) алдын ала камакта болбогон айыпталуучуну анын үстүнө соттук-медициналык же соттук-психиатриялык экспертиза өткөрүү үчүн медициналык мекеменин стационарына жайгаштыруу;
- 3) жазык сот өндүрүшүнө катышкан адамдарга карата коопсуздук чараларын колдонуу.

Кыргызстандын Кылмыш-жаза процессуалдык кодексинин 130-беренесине ылайык «прокурордун, тергөөчүнүн жана алгачкы текшерүүнүн кызмат адамынын процесстик ишине даттанууларды тергөө судьясы жеке өзү карайт» [136]. Жогоруда аталган адамдардын кылмышты КБРде каттоодон баш тартуусу, жазык ишин токтото туруу же токтотуу жөнүндө чечимдер, ошондой эле жогоруда аталган кызмат адамдарынын башка аракеттери (аракетсиздиги), чечимдери сыяктуу аракетсиздиктер сотко даттанылышы мүмкүн.

Эгерде судья даттанууну канааттандырса, анда тиешелүү кызмат адамынын мыйзамсыз аракеттеринен улам бузулган укуктарын калыбына келтирүү жоопкерчилиги пайда болот. Даттанууну кароонун мындай система аркылуу жүргүзүлүшү, жарандардын сот жүйөсүнө болгон ишенимин жогорулатууга жана мамлекетке болгон жарандын укуктарын коргоо механизмдеринин натыйжалуулугун жогорулатууга мүмкүндүк берет.

Жогоруда аталган кодексин 277-беренесине ылайык «иш сотко өткөн учурдан тартып судья ишти маңызы боюнча караганга чейин төмөнкү процесстик маселелердин бирин чечүүгө милдеттүү:

- 1) тергөөдөгү боштуктарды толтуруу үчүн ишти кайра прокурорго өткөрүп берүүгө;
- 2) ишти башка сотко караштуулугу боюнча өткөрүп берүүгө;
- 3) ишти башка ишке байланыштыруу үчүн тиешелүү сотко же прокурорго жөнөтүү жөнүндө;
- 4) иштин жагдайларын алдын ала кароо үчүн күндү белгилөө жөнүндө;
- 5) ишти маңызы боюнча кароо үчүн сот отурумун өткөрүү жөнүндө» [85].

Судья тергөөчү, прокурор сыяктуу эле ишти токтото турууга жана токтотууга укуктуу. Ошентип, Кылмыш-жаза процессуалдык кодексинин 301-беренесине ылайык «судья төмөнкү негиздер боюнча өндүрүштү токтото турууга укуктуу:

- 1) эгерде айыпкер сотко алынып келингенден кийин соттук териштирүүгө келбесе. Бул иш боюнча судья анын баш коргоо чарасын камакта калтырууга өзгөртөт;

2) эгерде айыпталуучу ооруп калса, анын соттук отурумга катышуусуна тоскоолдук кылуу;

3) айыпкер жашырылган учурда;

4) бул учурда колдонулуучу жазык мыйзамынын Кыргыз Республикасынын Конституциясына шайкештигин Кыргызстандын Конституциялык соту карап жатканда;

5) экспертиза жүргүзүлгөн учурда» [168].

Мындан тышкары, Кыргыз Республикасынын КЖПКде жогоруда аталган беренедө сот отурумуна чакырылган айрым адамдардын келбей калуусу же жаңы далилдердин келип түшүшү учурда, судьянын ишти кароону кийинкиге калтырууга укугу каралган.

Жогорудагы кодекстин 302-беренесине ылайык «судья Кыргыз Республикасынын Кылмыш-жаза процессуалдык кодексинин 27-беренесинин биринчи бөлүгүнүн 3-14-пункттарында көрсөтүлгөн негиздер боюнча жазык ишин токтотууга укуктуу» [136]. Жазык ишинин токтотулушу судья тарабынан ага карата жазык ишин токтотуу жөнүндө чечим кабыл алынган адамга карата жазык жана жазык-процесттик мажбурлоонун бардык чараларын жокко чыгарууга алып келет.

Жазык ишин токтотуу жөнүндө маселени чечүү үчүн тараптар соттук отурумга чакырылат. Кыргыз Республикасынын КЖПКнин 27-беренесинин 1-бөлүгүнүн 10-12, 14-пункттарына ылайык «жазык ишин токтотуу айыпталуучунун макулдугунун негизинде жүргүзүлөт» [136].

Жазык сот өндүрүшүнүн жүрүшүндө судья айыпкерге карата бөгөт коюу чарасын белгилөөгө ыйгарым укуктуу. Судья бул чараны баардык жагдайларды эске алып, кылмыштын оорлугун, айыпкердин жүрүм-турумун жана териштирүүнүн жүрүшүндөгү факторлорду карап чыга баштайт. Белгиленген бөгөт коюу чарасы, адатта, соттук териштирүүнүн бүтүшүнө чейин күчүндө болот жана ошол мезгилде айыпкердин мыйзамдуу укуктарын жана коомдук коопсуздукту камсыз кылуу үчүн койулат.

Кыргыз Республикасынын КЖПКнин 346-беренесине ылайык «судья өкүм чыгаруу үчүн төмөнкүдөй фактыларды, негиздерди жана мыйзамдуу талаптарды белгилөөгө тийиш:

1) жасоого айыпкердин катышуусу күтүлгөн кылмыш болгон-болбогондугу;

2) айыпкердин бул кылмышты жасоого катыштыгы ырасталганбы;

3) кылмыштуу жосундун түрү жана статьясынын номери аларды кылмыштарга жана жоруктарга классификациялоону эске алуу менен туура аныкталганбы;

4) айыпкердин бул кылмыш жосунду жасоодо күнөөсү аныкталганбы жана иште кандай жагдайлар бар экенин, оордотуучу же жеңилдетүүчү жагдайлар бар экендигин;

5) айыпкерге жасаган кылмыш жосуну үчүн жаза колдонулабы же жокпу ж.б.у.с.» [136].

Бардыгы болуп ушул берене боюнча өкүмдү чыгаруу үчүн судья 18 пункт боюнча жагдайларды жана негиздерди белгилөөгө тийиш.

Өкүм чыгарууда дагы бир маанилүү маселе – КР КЖПКнын 347-беренесине ылайык «жазаны өтөө үчүн зарыл негиз катары адамдын акыл-эстүүлүгүн белгилөө. Эгерде судья адам акыл-эси соо эмес абалда кылмыш жасагандыгын же кылмыш же жорук жасагандан кийин психикалык ооруга чалдыкканын аныктаса, ал токтом менен кылмыш ишин токтотот жана аны тиешелүү психиатриялык мекемеге мажбурлап дарылоого жиберет» [136].

Иштин жагдайына жараша судья айыптоо же актоо өкүмүн чыгарат. Айыптоо өкүмүнүн негизги элементи жаза болуп саналат жана анын өкүмдөгү аныктамасына жараша акыркысы төмөнкүдөй түрдө чыгарылышы мүмкүн:

1) соттолгондор милдеттүү түрдө өтөшү үчүн жазаны аныктоо менен;

2) жазаны белгилөө менен, бирок аны өтөбөстөн;

3) жаза чыгаруу жана адамды пробациялык көзөмөлгө алуу, б.а. шарттуу соттоону колдонуу менен;

4) жазаны аныктабастан.

Жазаны белгилөө менен айыптоо өкүмүн чыгарууда судья анын так параметрлерин: түрүн, сандык маалыматтарын жана аны өтөө мезгилинин башталышын көрсөтүүгө милдеттүү.

Жазаны аныктоо менен, бирок аны өтөбөстөн айыптоо өкүмүн чыгаруу төмөнкү учурларда мүмкүн:

1) эгерде чыгарылган өкүмдө каралган жазадан бошотууну болжолдогон мунапыс актысы кабыл алынса;

2) айыпкердин камакта же үй камагында өтөгөн убактысын, өкүмдө каралган жазанын мөөнөтү менен эсептөөдө;

3) Кылмыш-жаза кодексинин 82-статьясына ылайык «пробацияны колдонуу мүмкүнчүлүгү болгондо» [136].

Жазаны аныктабастан айыптоо өкүмүн чыгаруу төмөнкү учурларда мүмкүн:

1) «эгерде айыпкер жазаны аткаруу мүмкүнчүлүгүн жокко чыгарган катуу оору менен ооруса;

2) жазык жазаларын колдонуунун эскирүү мөөнөтү аяктаганда» [136].

КР КЖПКнын 350-беренесине ылайык «судья төмөнкү учурларда актоо өкүмүн чыгарууга укуктуу: 1) эгерде кылмыштуу жосундун окуясы болбосо;

2) айыпкер курамынын аракетинде же аракетсиздигинде кылмыш жосуну жок болгондо;

3) эгерде адам ылмыш-жаза кодексинин 3-бөлүмүнө ылайык жазык жоопкерчилигин карабаган жагдайларда, мисалы, кол салуудан коргонууда, укук ченемдүү тескемени аткарууда, өзгөчө зарылдыкта ж. б. зыян келтирген жосун жасаса.

4) сот арачыларынын курамы айыпкерди актаганда» [136].

Жогоруда аталган 2 жана 4-пункттарга ылайык «актоо өкүмүн чыгарууда судья жазык ишин прокурорго кылмыштуу жосун жасаган адамдын болушу үчүн өткөрүп берет» [136].

Биринчи инстанциядагы судьяларга жазасын өтөп жаткан соттолгондорго карата колдонулуучу белгилүү бир ыйгарым укуктар да берилген. Ошентип,

биринчи инстанциядагы судья КР Кылмыш-жаза кодексинин 15-главасынын негизинде «жазык-аткаруу мекемесинин жайгашкан жери боюнча соттолгондорду төмөнкү учурларда жаза өтөөдөн бошотууга укуктуу:

- 1) шарттуу-мөөнөтүнөн мурда бошотууну колдонууда;
- 2) соттолгон адам катуу ооруп калган учурда;
- 3) Кылмыш-жаза кодексинен адам соттолгон ченемди алып салуунун негизинде жана анын тиешелүү беренеси боюнча жазаны жеңилдетүүдө;
- 4) өкүмдү ишке ашыруунун эскириши колдонулган учурда;
- 5) мунапыс жөнүндө укуктук актынын негизинде» [104].

Судья шарттуу түрдө бошотулгандарды жана пробациялык көзөмөлгө алынган адамдарды көзөмөлдөйт. Алар тарабынан бул институттардын режими бузулган учурда, аларга дайындалган жазаны өтөө үчүн тиешелүү жазык-аткаруу мекемелерине жөнөтүлүшү мүмкүн.

Ошондой эле судья КР Кылмыш-жаза кодексинин [104] негизинде соттолгон адам коомдук, түзөтүү жумуштары түрүндөгү жазаны аткаруудан баш тарткан учурда бул жазаны жазанын башка түрлөрү менен алмаштырууга укуктуу. Соттолгон адам тарабынан айып өкүм күчүнө кирген учурдан тартып үч айдын ичинде ыктыярдуу тартипте төлөнбөсө, жаза алмаштырылган учурда мажбурлап аткаруу органы өкүм чыгарган сотко айыпты эркиндигинен ажыратуу менен алмаштыруу жөнүндө башка сот актысын, ал боюнча адам күнөөлүү деп табылган Жазык кодексинин Өзгөчө бөлүгүнүн тиешелүү беренесинде каралган мөөнөттүн чегинде сунуш киргизет. Эгерде адам күнөөлүү деп табылган берененин санкциясында эркиндигинен ажыратуу каралбаса, адам жогоруда аталган Кодекстин 370-беренесинин негизинде жазык жоопкерчилигине тартылат.

Ошентип, биринчи инстанциядагы судьяларга олуттуу ыйгарым укуктар берилип, алар жекече жүзөгө ашырышат. Бул ыйгарым укуктарды ишке ашыруу көзөмөлдөнүүгө тийиш болгон белгилүү бир иш-аракет эркиндигинин болушун билдирет. Тараптар тарабынан даттануулардын берилиши же прокурордун судьянын өкүмүнө карата жогору турган сотко сунушу, Судьялар

кеңешине караштуу тартип комиссиясынын судьяларга карата тартиптик жаза чараларын колдонуусу жана мамлекеттик бийликтин жогорку органдары тарабынан көрүлүүчү башка контролдук чаралар судьялардын укук ченемдүү ишине көмөк көрсөтөт.

Тыянактар:

1. Кыргыз Республикасындагы биринчи инстанциядагы соттор жеке башкаруучу болуп саналат. «Биринчи инстанциядагы судьялар өз функцияларын жазык-процессуалдык, административдик-процессуалдык, жарандык-процессуалдык сот өндүрүшү тартибинде жүзөгө ашырууда укук бузуулар жөнүндө иштерди кароодо жеке башкаруу тартибинде аракеттенишет. Биринчи инстанциядагы соттун судьясы токтомдорду, өкүмдөрдү, жеке аныктамаларды жана чечимдерди жалгыз чыгарат» [189]. «Кыргыз Республикасынын Жогорку соту жана жергиликтүү соттор жөнүндө» Мыйзамдын 34-беренесине ылайык «райондордогу жана шаарлардагы жергиликтүү соттордун курамы алардын жетекчилери жана мүчөлөрү-судьялар тарабынан түзүлөт» [85].

2. «Кыргыз Республикасынын Жогорку соту жана жергиликтүү соттор жөнүндө» Мыйзамдын 32-беренесинин 1-пунктунун 1-пунктчасына ылайык, «биринчи инстанциядагы соттор райондук, административдик, шаардагы райондук, шаардык соттор болуп саналат» [85]. Кыргызстандын Негизги Мыйзамынын 70-беренесинин 4-пунктунун 3-пунктчасына ылайык, «региондордогу соттор Сот адилеттиги боюнча кеңештин сунушу боюнча мамлекет башчысы тарабынан башында беш жылдык мөөнөткө, андан кийин алтымыш беш жашка чейин дайындалат» [7].

3. Кыргызстанда совет бийлигинин жылдарында анын 1978-жылдын 20-апрелиндеги Негизги Мыйзамына ылайык (151-берененин 2, 3- абзацтары) «эл сотторунун судьялары райондордун жана шаарлардын жашоочулары тарабынан жалпыга бирдей жашыруун добуш берүү жолу менен беш жылдык мөөнөткө шайланган. Эл арачылары иштеген же жашаган жери боюнча жарандар тарабынан ачык добуш берүү жолу менен эки жарым жылга шайланышкан.

Областтык жана Жогорку соттун судьяларын эл депутаттарынын тийиштүү Советтери беш жылдык мөөнөткө шайлашкан. Сотторду шайлоонун мындай ыкмасы учурда бар болгон социалисттик өлкөлөрдө колдонулат» [133]. «АКШнын көпчүлүк штаттарында сотторду калк шайлайт. Дүйнөнүн көптөгөн өлкөлөрүндө жергиликтүү соттор дайындалат, ал эми жогорку соттордо судьяларды дайындодо мамлекеттик бийлик бутактарынын жогорку органдары катышат. АКШда Жогорку соттун судьялары Конгресстин жогорку палатасынын макулдугу менен мамлекет башчысы тарабынан дайындалса, Японияда Жогорку соттун төрагасы министрлер кабинетинин сунушу боюнча монарх тарабынан дайындалат, калган судьялар ушул соттун сунушу боюнча аткаруу бийлигинин жогорку органы тарабынан дайындалат. Ошондой эле Батыш Европада Жогорку сот органдарынын курамын түзүүгө мамлекеттик бийликтин жогорку органдары катышат, мисалы, Францияда жана Италияда соттор магистратуранын жогорку органы тарабынан дайындалат, Улуу Британияда алар Лорд-канцлер тарабынан дайындалат» [9, 299-б.].

4. Биринчи инстанциядагы судьяларга олуттуу ыйгарым укуктар берилип, алар жекече жүзөгө ашырылат. Көзөмөлдөнүүгө тийиш болгон бул ыйгарым укуктарды ишке ашыруу белгилүү бир иш-аракет эркиндигинин болушун билдирет. Тараптар тарабынан даттануулардын берилиши же прокурордун судьянын өкүмүнө карата жогору турган сотко сунушу, Судьялар кеңешине караштуу Тартип комиссиясынын судьяларга карата тартиптик жаза чараларын колдонуусу жана мамлекеттик бийликтин жогорку органдары тарабынан көрүлүүчү башка көзөмөлдүк чаралар судьялардын укук ченемдүү ишине көмөк көрсөтөт.

4.4. Атайын статусу бар жеке башкаруу мамлекеттик органдар

Кыргыз Республикасынын Конституциясынын 105 [7] жана «Кыргыз Республикасынын прокуратурасы жөнүндө» Конституциялык Мыйзамдын 2 [18] беренесине ылайык «прокуратура органдары коомдо жана мамлекеттик

механизмде мыйзамдуулукту камсыз кылуу, тургундардын жана жарандын укуктары менен эркиндиктерин коргоо үчүн төмөнкү көзөмөл түрлөрүн ишке ашырышат:

1) Кыргызстандын мыйзамдарынын ишке ашырылышы үчүн жоопкерчилик мамлекеттик органдар арасында иерархиялык структурага жараша бөлүнөт. Жогорку Кеңеш менен Президенттен төмөн турган бардык мамлекеттик органдар, муниципалдык органдар жана алардын кызмат адамдары тарабынан мыйзамдардын ишке ашырылышына жооп берет.

2) укук коргоо органдары, анын ичинде изин суутпай издөө ишин, алгачкы текшерүүнү жана тергөөнү жүргүзүүчү органдар тарабынан мыйзамдардын аткарылышына көзөмөл жүргүзүлөт. Бул органдар мыйзамдарга ылайык иш алып барып, мыйзам бузуу учурларын алдын алуучу жана чара көрүүчү болуп саналат. Алардын милдети – укук бузууга жол бербөө, фактыны аныктоо, далилдерди чогултуу жана кармалгандарды мыйзам чегинде жоопко тартуу. Мыйзамдардын аткарылышын камсыз кылуу үчүн тиешелүү механизмдерди колдонуу зарыл.

3) адамдын жана жарандын эркиндигин чектеген мажбурлоо чараларын колдонуу жөнүндө соттордун чечимдерин аткаруучу жазык-аткаруу тутумунун органдары жана мекемелери тарабынан мыйзамдардын сакталышына» [7; 18].

Көзөмөлдүн жогоруда аталган түрлөрүнөн тышкары «прокуратура органдары төмөнкү функцияларды жүзөгө ашырат:

1) зарыл учурларда сотто жарандардын жана мамлекеттин таламдарын колдойт;

2) сотто айыптоо позициясынан чыгып сүйлөйт;

3) сот тарабынан мыйзамсыз укуктук актылар чыгарылган учурда жогору турган сотто аларга каршылык билдирилет;

4) мамлекеттик аппараттын кызмат адамдарын жазык жоопкерчилигине тартууну жүзөгө ашырат жана көмөктөшөт;

5) Башкы прокурор прокуратуранын карамагындагы маселелер боюнча мыйзам чыгаруу демилге укугун ишке ашырат» [18].

Кыргызстандын прокуратурасынын түзүмү төмөнкүдөй бөлүмдөрдөн: «Башкы, Аскердик прокуратуралар, областтык, анын ичинде республикалык маанидеги Бишкек жана Ош шаарларынын прокуратуралары, райондук, шаардык, адистештирилген прокуратуралар, гарнизондук прокуратуралар, ошондой эле билим берүү, изилдөө жана басып чыгаруу функциялары менен алектенген кызматтардан турат» [18].

Прокуратура органдарынын структурасы иерархиялык, борборлоштурулган тутумдун негизинде уюшулган, бул өзүнүн ишинин эффективдүүлүктү жана мыйзамдуулукту камсыз кылууга мүмкүндүк берет. Башкы прокурор жетекчилеринин командалык принциптерине ылайык «прокурорлордун баш ийүүсү төмөнкү кызматтык мамилелерге негизделет:

1) жогору турган прокурорлордун кесиптик ишинин маселелери боюнча жазма буйруктарды прокуратуранын төмөн турган кызматкерлери аткарууга милдеттүү;

2) төмөн турган прокурорлор жогору турган прокурорлордун алдында өздөрүнүн кызматтык милдеттеринин аткарылышы үчүн начальниктердин алдында жоопкерчилик тартышат;

3) жогору турган прокурордук кызматкерлер төмөн турган прокурорлордун ишине даттанууларды карайт;

4) жогору турган прокурорлор төмөн турган прокурордук чара көрүү актыларын чыгарууга контролду жүзөгө ашырат» [18].

Кыргызстандын Негизги мыйзамынын 70-беренесинин 5-пунктунун 1-пунктчасына ылайык «Башкы прокурорду дайындоо прерогативасы мамлекет башчыга жүктөлөт, бирок парламенттин макулдугу менен гана» [7].

«Президент ошондой эле парламенттин жарымынан кем эмесинин макулдугу менен аны кызматтан алуу укугуна ээ. Жогорку Кеңештин депутаттары ошондой эле өз демилгеси боюнча алардын жалпы санынын үчтөн биринин сунушу боюнча жалпы санынын үчтөн экисинин добушу менен Башкы прокурорду кызматтан четтетүү жөнүндө макулдук бере алат. Мамлекет башчысы республиканын Башкы прокурорунун сунушу боюнча анын орун

басарларын, анын ичинде аскер прокурорун дайындоого жана бошотууга укуктуу» [18].

«Кыргыз Республикасынын прокуратурасы жөнүндө» Конституциялык Мыйзамдын 12-беренесинин 2-пунктуна ылайык «Республиканын прокурору төмөнкү прокурорлорду кызматка дайындоого жана кызматтан бошотууга укуктуу:

1) Кыргызстандын Башкы прокуратурасынын борбордук аппаратындагы прокурорлорун жана адистерин;

2) аскер прокуратурасынын борбордук аппаратында прокурордук кызматкерлердин жеке өзүн, Аскер прокуратурасынын башчысынын сунушу боюнча аскер гарнизондорунун прокурорлорунун;

3) региондордун жана республикалык маанидеги Бишкек жана Ош шаарларынын прокурорлорун; алардын сунушу боюнча бул органдардын башкаруучу курамын;

4) прокуратуралардын жогору турган башчыларынын сунушу боюнча райондордун жана шаарлардын прокуратураларынын жетекчилеринин жана гарнизондордун прокурордук кызматкерлеринин» [18].

Региондордун жана республикалык маанидеги шаарлардын прокурорлору бул органдардын прокуратураларынын аппаратынын жетекчи курамдан башка кызматкерлерин, ошондой эле райондордун жана шаарлардын прокуратураларынын түзүмүндөгү ошол эле прокурордук кызматкерлерди дайындоого жана бошотууга укуктуу.

Райондордун, шаарлардын прокуратураларынын, аскер гарнизондорунун башчылары прокурордук эмес кызматкерлерди, же көмөкчү персоналды жалдоого жана бошотууга укукка ээ. Бул процесс прокуратуралардын эффективдүү жана уюшкан ишин камсыз кылууга багытталган.

Кыргыз ССРинин 1978-жылдын 20-апрелиндеги Негизги Мыйзамынын 164-статьясына ылайык «Советтик Кыргызстандын прокурору жана областтык прокурорлор СССРдин Башкы прокурору тарабынан дайындалган. Райондордун жана шаарлардын прокуратураларынын жетекчилери Советтер

Союзунун Башкы прокурорунун макулдугу менен Кыргыз ССРинин башкы прокурору тарабынан дайындалган» [133]. СССРдин прокурору 1977-жылдын 7-октябрындагы СССРдин Негизги Мыйзамынын 165-беренесине ылайык «Советтер Союзунун жогорку өкүлчүлүктүү органы тарабынан шайланат жана ал тарабынан көзөмөлдүккө алынат» [133].

Советтик Кыргызстандын 1978-жылдын 20-апрелиндеги Конституциясына ылайык «прокуратуранын укуктук абалы сот жана арбитраж жөнүндөгү жоболор менен бирге 8-бөлүмдө белгиленген» [134]. Ошентип, прокуратура сот бийлигинин бутагына киргизилди. Көз карандысыз Кыргызстандын негизги мыйзамына ылайык 1993-жылдын редакциясында прокуратура жөнүндө жобо 76-беренедө 5-бөлүмдө «Аткаруу бийлиги» деп жазылган, б.а. прокуратура аткаруу бийлигине киргизилген [170]. Конституциялык соттун 2007-жылдын 14-сентябрындагы чечими менен күчүн жоготту деп табылган Кыргыз Республикасынын 2007-жылдын 15-январындагы Конституциясынын өзгөртүүлөрү менен прокуратуранын укуктук статусу 77-беренедө «Кыргыз Республикасынын мамлекеттик бийлигинин борбордук органдары» главасында бекитилген, б.а. прокуратура мамлекеттик бийликтин борбордук органы деп таанылган. 2010-жылдын 27-июнундагы Негизги мыйзамга ылайык [7] «прокуратуранын укуктук статусу жөнүндө жобо» «Башка мамлекеттик органдар» бөлүмүнүн 104-беренесинде камтылган, алардын курамына Улуттук банк, Шайлоо жана референдум өткөрүү боюнча жогорку комиссия, Эсептөө палатасы, Кыргызстандын Акыйкатчысы кирген. Колдонуудагы Конституцияда прокуратура жөнүндө жобо «Кыргыз Республикасынын аткаруу бийлиги» 3-бөлүмүндө, «Кыргыз Республикасынын өзгөчө статусу бар мамлекеттик бийлик органдары» 5-главасынын 105-беренесинде белгиленген.

Көптөгөн өлкөлөрдө прокуратура бирдиктүү система катары юстиция министрлигинин көзөмөлүндө, ал эми кээ бир өлкөлөрдө органдардын бул структурасы соттордо прокурорлор иштеген сот системасы менен биригип кеткен. Айрым Европа өлкөлөрүндө, мисалы Францияда, Италияда

прокурорлор, соттор сыяктуу эле, магистратура сыяктуу мамлекеттик кызматкерлердин тобуна кирет. Прокуратура системасынын мындай уюштурулушу мындай органдын сот системасындагы ордун көрсөтүп турат. Башка өлкөлөрдө, мисалы, «Болгария жана Вьетнам сыяктуу мурдагы социалисттик мамлекеттерде прокуратура өзүнүн өзүнчө административдик структурасына ээ жана сот системасы да, аткаруу бийлиги менен да тыгыз кызматташат, бирок коомду көзөмөлдөө жана башкаруу ишинде өкмөттүк бийлик менен көбүрөөк иштешет» [127, 330-331-б.]. «Португалия, Мексика, Белоруссия жана башка кээ бир мамлекеттердин мамлекеттик механизмде прокуратура өзүнүн борборлоштурулган бирдиктүү тутумуна ээ жана парламент жана мамлекет башчысы сыяктуу жогорку бийлик органдары тарабынан көзөмөлдөнөт» [9, 307-б.]. АКШда прокуратура катуу борборлоштурулган жана иерархиялык түзүлүшкө ээ эмес, Юстиция министри бир эле убакта мамлекеттин башкы прокурору (прокурору) болуп эсептелет. Соттордо прокурорлор иштешет [127, 331-б.]. Францияда да прокуратуранын бирдиктүү уюшкан структурасы жок, АКШдагыдай эле алар соттун алдында иштешет. Улуу Британияда прокуратура органдары жок, прокурорлордун функционалдык милдеттерин адвокаттар аткарышат, ал эми мыйзамда каралган айрым учурларда сотто айыптоо Мамлекеттик айыптоо дирекциясынын кызмат адамы тарабынан колдоого алынат [9, 307-308-б.].

Кыргызстандын Улуттук банкы ошол эле учурда бүткүл өлкөнүн башкы банкы болуп саналат, финансы-кредиттик мекеме жана өз тармагында мамлекеттик башкарууга жана саясатка катышкан мамлекеттик орган катары иштейт. Кыргыз банкынын өзүнүн татаал структурасы бар. «Борбордук аппаратта башкы органдардын бири бул Банктын башкармасы болуп саналат, андан тышкары 6 комитет, 11 башкармалык, 4 бөлүм иштейт, алар Кыргыз банкынын кредиттик-акча, валюта саясатын жүргүзүүдө, банктык жана төлөм системаларынын нормалдуу иштешин камсыз кылууда, акча эмиссиясында, банктардын ишин ченемдик укуктук камсыздоодо, анын ичинде банк системасында бухгалтердик эсептин эрежелерин белгилөөдө негизги

функцияларды ишке ашырат. Банкта банктын ишине жана жогоруда аталган функциялардын ишке ашырылышына өбөлгө түзгөн башка бөлүмдөр да бар. Алардын арасында 4 башкармалык бар, мисалы, укуктук, 1 кызмат, 9 бөлүм, мисалы, кадрлар боюнча, 1 пансионат, банкка бекитилген. Банктын Чүй облусунан башка облус – башкармалыктарында да 5 аймактык бөлүмдөрү жана Баткен областында 1 өкүлчүлүгү бар» [171].

Кыргыз Банкынын башкармалыгынан башка бардык түзүмдүк жана аймактык бөлүмдөрү жеке башкаруу принциби боюнча иштешет. «Кыргыз Республикасынын Улуттук банкы жөнүндө» Конституциялык Мыйзамдын 57-беренесинин 1-бөлүгүнүн 1-пунктуна ылайык «Кыргыз банкынын жогорку органы болуп анын Башкармасы – коллегиялдуулуктун принцибинде иштеген жана анын ишин жетектөөчү орган саналат» [172]. Бирок, Банк Башкармасынын укуктук статусун жана коллегиялдуу органдын белгилерин салыштыруу бул түзүмдүк бөлүм таптакыр коллегиялдуу орган эмес экенин көрсөтүп турат. Бул үчүн биз Банк Башкармасынын укуктук статусун анын коллегиялдуу органдын мүнөздөмөлөрүнө ылайык келүүсүн карайбыз.

1. Кыргыз банкынын Башкармасынын курамына ушул банктын 7 кызмат адамы кирет: анын жетекчиси, үч орун басары жана Башкарманын үч кызматкери. Бул орган Банкта туруктуу иштейт [172].

2. Кыргызстандын Конституциясынын 70-беренесинин 5-пунктунун 2-пунктчасына ылайык «Улуттук банктын жетекчисин мамлекет башчынын сунушу боюнча парламенттин депутаттары шайлайт. Башкарманын орун басарлары жана мүчөлөрү Банктын жетекчисинин сунушу боюнча Президент тарабынан дайындалат» [7]. Ошентип, Кыргыз банкынын Башкармасынын мүчөлөрү өз кызматтарын ар кандай жолдор менен ээлешет.

Борбордук банктардын жогорку башкаруу органдарын дайындоо ыкмасы маанилүү, анткени бул институттардын ишине кийинки көзөмөл андан көз каранды. Борбордук банктардын бул органдарын дайындоо жана контролдоо процессинде жогорку өкүлчүлүктүү коллегиялдуу органдар катары парламенттер негизги ролду ойной тургандыгы маанилүү. Дүйнөнүн өнүккөн

өлкөлөрүндө борбордук банктардын жогорку башкаруу органдары, адатта, аткаруу бийлиги тарабынан дайындалат жана парламенттер тарабынан бекитилет. Ошентип, Англиянын борбордук банкында башкаруунун жогорку органы Директорлор кеңеши болуп саналат. Бул Кеңеш 19 мүчөдөн: төрагадан, анын эки орун басарынан жана Кеңештин 16 мүчөсүнөн турат. Алар премьер-министрдин контрасигнациясы менен ырасталган жана Улуу Британиянын парламенти бекиткен монархтын жарлыгынын негизинде өз кызматтарын ээлейт. АКШда Банк Башкармасынын ролун 7 мүчөдөн турган бул өлкөнүн Федералдык резервдик системасын башкаруучулар кеңеши аткарат. Алардын баары мамлекет башчысы менен АКШнын жогорку палатасынын ортосундагы өз ара аракеттенүү боюнча кызмат ордуна дайындалат. Европа Борбордук Банкынын башкармалыгы төрагадан, анын орун басарынан жана төрт мүчөдөн турат. Мүчөлөр талапкерлерди Европарламент бекитип, андан соң евро колдонгон мамлекет башчылары тарабынан бекитилет. Японияда, ошондой эле, анын Борбордук банкынын дирекциясынын курамы Өкмөт тарабынан түзүлөт жана мамлекеттин мыйзам чыгаруучу органы тарабынан бекитилет [173]. Кыргызстанда банк башкармасынын төрагасы гана парламент менен макулдашат, калган мүчөлөрү жогоруда айтылгандай, жогоруда аталган төраганын сунушу боюнча мамлекет башчысы тарабынан дайындалат. Ушул белгилердин 4-пунктунда баяндалган Кыргыз банкынын Башкармасынын Төрагасынын ыйгарым укуктары функционалдык мүнөздөгү бардык чечимдер жогоруда аталган коллегиялдуу органдын бардык курамы тарабынан кабыл алынбагандыгын, тиешелүүлүгүнө жараша Кыргыз банкынын Башкармасынын мүчөлөрү бирдей кызматтык укуктарга ээ эмес экендигин көрсөтүп турат.

3. Ошентип, Кыргыз банкынын Башкармасынын төрагасы анын мүчөлөрү тарабынан шайланбайт жана алар тарабынан ээлеген кызматынан бошотулушу мүмкүн эмес.

4. «Кыргыз Республикасынын Улуттук банкы жөнүндө» Конституциялык Мыйзамдын 65-беренесинде Кыргыз банкынын Төрагасынын ыйгарым

укуктары каралган, ага ылайык ал «коллегиалдуу органдын жетекчисинин компетенциясынын чегинен тышкары кеңири ыйгарым укуктарга ээ».

Эгерде банктын жетекчиси өз ыйгарым укуктарын аткарууга убактылуу мүмкүн болбосо, аларды анын орун басарларынын бири аткарат.

Ошентип, Кыргыз банкынын жетекчисинин ыйгарым укуктары бул банктын жетекчиси өзү жетектеген органдын борбордук аппаратынын ишин уюштуруу үчүн гана эмес, ошондой эле кеңири укук коргоо ишмердүүлүгү үчүн зарыл болгон олуттуу ыйгарым укуктарга ээ экендигин көрсөтүп турат.

5. Жогоруда айтылгандай, Кыргыз банкынын өзүнүн аймактык бөлүмдөрү бар.

Ошентип, бештен коллегиалдуу органдын бир гана белгиси Кыргыз банкынын Башкармасынын укуктук статусуна туура келет: Кыргыз банкынын Башкармалыгы 2 же андан көп мүчөдөн турат. Жогоруда айтылгандардын негизинде Кыргыз банкынын иши коллегиалдуулук жана жеке башкаруу принциптеринин айкалышынын негизинде, бирок акыркысы үстөмдүк кылган учурда жүзөгө ашырылат деген тыянакка келүүгө болот.

Акыйкатчы кызматы азыркы мааниде 1809-жылы Швецияда түзүлгөн. Бул позицияны киргизүүгө XVIII-кылымдын башындагы тарыхый окуялар негиз болгон. Бул учурда швед монархы Карл XII Орусияга каршы согуш ачып, 1709-жылы Полтаванын жанында анын армиясы жеңилип, Түркияга качып кеткен. Түркияда жүргөндө, өлкөнү башкаруу максатында, ал 1713-жылы Швецияда монархиялык Акыйкатчынын почта кызматын түзүп, ошого жараша Мыйзамга киргизген. Падышанын Акыйкатчысы монархтын атынан өлкөдөгү мыйзамдардын аткарылышын жана мамлекеттик кызматкерлердин ишин көзөмөлдөөгө милдеттүү болгон. Андан ары бул кызмат Юстиция канцлери деп аталды. XVIII кылымдын экинчи жарымында Швециядагы бийлик кезектешип парламентке, анан монархка өткөн. Ошентип, 1766-жылдан 1772-жылга чейин өлкөнү канцлерди дайындаган Швеция парламенти башкарган. 1772-жылы монарх Густав III мамлекеттин толук бийлигине ээ болгон. 1809-жылы кийинки деспоттук башкаруучу Густав IV Адольф бийликтен четтетилип, өлкөдө

парламенттик башкаруу формасынын пайдубалы түптөлгөн, ага ылайык «акыйкатчы деген маанилүү кызмат орун алган» [175, 5-б.]. «Акыйкатчы башка органдар жана кызмат адамдары менен катар тиешелүү мамлекеттик аппаратты көзөмөлдөө аркылуу адамдын жана жарандын укуктары менен эркиндиктерин коргоого чакырылган». Швед тилинен которгондо «омбудсмен» деген сөз «кимдир бирөөнүн укугун билдирүүчү-аткаруу органдары тарабынан жарандын укуктарын камсыз кылуу чөйрөсүндөгү мыйзамдардын аткарылышын көзөмөлдөгөн өкүл» дегенди билдирет [99, 394 – б.].

СССРде адамдын укуктарын жана эркиндиктерин коргоодо кошумча структура боло турган мындай кызмат адамы же орган болгон эмес [176]. Советтер Союзунда алар негизинен формалдуу ыйгарым укуктарга ээ болгон бул буржуазиялык институттун натыйжалуулугунан күмөн санашкан [177, 139, 143-б.]. Советтик мамлекеттин жетекчилиги жана укук коргоо органдарынын кызматкерлери жарандардын укуктарын коргоо максатында мамлекеттик кызматкерлердин ишмердүүлүгүн эффективдүү көзөмөлдөөгө багытталган прокуратуранын укуктук статусу менен чет элдик акыйкатчы институтун четке кагышты [178, 92-б.].

Бирок 80-жылдардын экинчи жарымында СССРде идеологиялык көз караштарды кайра кароонун, радикалдуу саясий жана экономикалык реформалардын натыйжасында коомдук турмуштун бардык тармактарында кырдаал өзгөрө баштаган. Ошентип, саясий чөйрөдө мамлекеттик бийлик органдарынын жана башкаруу органдарынын системасын терең жана масштабдуу кайра куруу ишке ашырылды. Саясий жана административдик чөйрөдөгү реформалардын багыттарынын бири Совет мамлекетинин мамлекеттик механизмине батыш өлкөлөрүнүн мамлекеттик-укуктук кайра куруусунун айрым элементтерин киргизүү болду. Мындай элементтерге президенттин институту, конституциялык көзөмөлдүн адистештирилген органы, акыйкатчы жана башкалар кирген.

1991-жылдын ноябрында ӨКМК (ГКЧП) уюштурган ишке ашпай калган мамлекеттик төңкөрүштөн көп өтпөй РСФСРдин жогорку өкүлчүлүктүү жана

мыйзам чыгаруу органы «Адамдын жана жарандын укуктары менен эркиндиктеринин декларациясын» кабыл алган. Бул укуктук акт декларативдик мүнөзгө ээ болгон, бирок анда Россияда адам укуктарын коргоо менен алектенген атайын кызмат адамын киргизүү каралган. Парламент тарабынан шайланган жана анын жетекчилиги астында бул кызмат адамы адамдын жана жарандын укуктарынын сакталышын көзөмөлдөөгө тийиш болгон [179]. Конституциялык деңгээлде бул кызмат адамынын Россия Федерациясындагы укуктук статусу 1993-жылдын 12-декабрында бекитилген [180]. Кыргыз Республикасында Россиянын тажрыйбасынан улам 2002-жылдын 31-июлунда бул кызмат адамы жөнүндө мыйзам да чыккан [181]. Кыргызстандын негизги мыйзамында бул мамлекеттик орган жөнүндө жобо 2003-жылдын 18-февралындагы референдумдун жыйынтыгы боюнча бекитилген [182].

Кыргызстандын колдонуудагы Конституциясына ылайык (109-берене) «адамдын жана жарандын укуктарын жана эркиндиктерин коргоо жана камсыз кылуу жаатындагы мыйзамдардын аткарылышына Жогорку Кеңеш тарабынан милдеттүү түрдө спецификалык контролду Акыйкатчы (Омбудсмен) жүзөгө ашырат» [7]. «Кыргыз Республикасынын Омбудсмени (Акыйкатчысы) жөнүндө» Мыйзамдын 4-беренесинин 1,2-пункттарына ылайык «Омбудсмендин кызмат ордуна талапкерге Кыргызстандын жарандыгынын болушу, кыргыз жана орус тилдерин билүүсү, 30 жаштан 65 жашка чейинки курагы, соттуулугунун жоктугу сыяктуу талаптар коюлат» [181]. «Кыргыз Республикасынын Омбудсмени (Акыйкатчысы) жөнүндө» Мыйзамдын жогоруда аталган беренесинин 3-пунктуна жана «Кыргыз Республикасынын Жогорку Кеңешинин Регламенти жөнүндө» Мыйзамдын 124-беренесинин 4-пунктунун 3-пунктчасына ылайык «Акыйкатчынын кызмат ордуна талапкерлерди парламенттеги депутаттардын фракциялары сунушташат жана алар аны шайлашат. Ар бир фракция үчкө чейин талапкерди көрсөтүүгө укуктуу» [13].

Парламенттик башкаруу формасы бар же коллегиялдуу органдар үстөмдүк кылган өлкөлөрдө акыйкатчыны парламент шайлайт, мисалы, Улуу

Британияда, Норвегияда, Швецияда, Финляндияда, Австрияда, Данияда ж.б., Франциядан тышкары, акыйкатчы жогорку аткаруу органы жана АКШнын кээ бир штаттары тарабынан дайындалат, мында бул кызматкер штаттардын башкаруучулары тарабынан кызматка дайындалат. Жогоруда аталган эки өлкөнүн аткаруу органдары акыйкатчыны дайындаганына карабастан, укук коргоочулар мыйзамдык көзөмөлгө алынат. Бул дагы эле бул өлкөлөрдө башкаруунун коллегиялдуу формасында чагылдырылат. Жеке башкаруусу бар өлкөлөрдө, өзгөчө президенттер башкарган республикаларда адам укуктарынын ыйгарым укуктарын өкмөт же президент аныктайт [175, 17-б.].

Жогоруда айтылгандай, омбудсмен деген сөздүн семантикасы бул кызмат адамы парламенттин же аткаруу бийлигинин башка бирөөнүн кызыкчылыгын билдирип, ишке ашырып жатканын түшүндүрөт.

Акыйкатчы парламент тарабынан өз алдынча шайланып, аткаруу жана сот бийлигинин ишин көзөмөлдөсө коом үчүн жакшы болот, бул парламентаризм өнүккөн дүйнөдөгү эң өнүккөн өлкөлөрдө болуп жатат.

Кыргызстанда «Акыйкатчыларды парламент депутаттары добуш берүү аркылуу шайлашат. Бул шайлоого 50дөн кем эмес эл өкүлү, анын ичинде Акыйкатчынын орун басары катышышы керек. Депутаттарды шайлоого катышкандардын көпчүлүк добушун алган талапкер шайланды деп эсептелет. Эгерде биринчи турда жеңүүчү аныкталбаса, алдыңкы эки талапкер боюнча экинчи тур уюштурулат. Экинчи тур да биринчи турдун эрежелерине ылайык жүргүзүлөт. Эгерде добуш берүүнүн экинчи айлампасында да Акыйкатчы шайланбаса, анда артыкчылыкка ээ болгон башчынын үчүнчү туру өткөрүлөт. Эгерде бул учурда да талапкер көпчүлүк добушка ээ боло албаса, шайлоо жаңы талапкерлер боюнча жаңыдан өткөрүлөт. Эгерде биринчи же экинчи турда эки талапкер 50 добуштан ашкан парламенттин депутаттарынын бирдей санынын колдоосуна ээ болсо, шайлоонун кийинки айлампасы өткөрүлөт. Эгерде бул жолу да алар бирдей сандагы добушка ээ болушса, анда шайлоо болбой калды деп жарыяланат жана башка талапкерлер боюнча шайлоонун жаңы процесси уюштурулат» [168].

Акыйкатчыны шайлоо ушул эле жыйналышта аяктоого тийиш. Эгерде ал ошол күнү шайлана албаса, анда аны шайлоо процесси эки жумадан кийин, бирок бир айдан кеч эмес уюштурулат. Акыйкатчы азыркы укук коргоочунун ыйгарым укуктары бүтөрүнө бир ай калганда тандалышы керек. Акыйкатчынын иши мөөнөтүнөн мурда токтотулганда анын жолдоочусун шайлоо жол-жобосу отуз күндүн ичинде ишке ашырылууга тийиш. Акыйкатчы жаңы шайланган талапкердин иши башталганга чейин иштейт. Акыйкатчынын ыйгарым укуктарынын мөөнөтү 5 жыл.

Акыйкатчынын эки орун басары да гендердик теңчиликтин негизинде парламент тарабынан анын сунушу боюнча шайланат жана кызматтан алынат. Акыйкатчынын орун басарларынын ыйгарым укуктарынын мөөнөтү да 5 жылды түзөт. Кыргызстандын акыйкатчысы анын региондук өкүлдөрүн жеке өзү дайындайт. Ошентип, бул кызмат адамынын ишмердүүлүгүнүн бирдиктүү маңызы чагылдырылат.

Акыйкатчынын максаттарын ишке ашыруу үчүн «Кыргыз Республикасынын Акыйкатчысы (Омбудсмени) жөнүндө» Мыйзамдын 8-83 беренелеринде бекитилген «35 ыйгарым укуктар» [181] каралган; Жогоруда аталган мыйзамдын 12-беренесинде «Акыйкатчынын башка мамлекеттик бийлик органдарына алар кайрылганда адамдын жана жарандын укуктарын коргоодо көмөк көрсөтүү каралат» [181], ал эми ушул Мыйзамдын 13-беренесинде «Акыйкатчы тарабынан укук коргоо ишмердүүлүгүнө каршы турган мамлекеттик органдарга жана алардын кызмат адамдарына карата айрым мажбурлоо чараларын көрүү мүмкүнчүлүгү аныкталган» [181]. Бирок Кыргызстандын Акыйкатчы институтунун өнүгүшүнө таасир эткен эң кубаттуу фактор болуп коллегиялдуу өкүлчүлүктүү органдарга чоң укуктарды берүү жана Кыргызстанда парламентаризмди өнүктүрүү саналат.

Тыянактар:

1. «Башкы прокурор жетектеген бийликтин катуу вертикалы болгон, өзүнүн бөлүмдөрүнүн иерархиялык, борборлоштурулган тутумун негизинде» [189], прокуратура жеке башчылык принцибинин негизинде иштейт.

Прокурорлордун субординациясы төмөнкү кызматтык мамилелерге негизделет:

1) жогору турган прокурорлордун кесиптик ишинин маселелери боюнча жазма буйруктарды прокуратуранын төмөн турган кызматкерлери аткарууга милдеттүү;

2) төмөн турган прокурорлор жогору турган прокурорлордун алдында өздөрүнүн кызматтык милдеттеринин аткарылышы үчүн жоопкерчилик тартышат;

3) жогору турган прокурордук кызматкерлер төмөн турган прокурорлордун ишине даттанууларды карайт;

4) жогору турган прокурорлор төмөн турган прокурорлордун прокурордук чара көрүү актыларын чыгарууга көзөмөлдү жүзөгө ашырышат.

2. Кыргызстан Банкынын Башкармалыгынын укуктук статусуна коллегиялдуу органдын бештен бир гана белгиси туура келет: Кыргызстан Банкынын Башкармалыгы ошол Банктын 7 кызмат адамынан: анын башчысынан, анын үч орун басарынан жана Башкармалыктын үч кызматкеринен турат. Бул коллегиялдуу органдын биринчи белгиси. Жогоруда айтылгандардын негизинде Кыргызстан Банкынын иши коллегиялдуулук жана жеке башкаруу принциптеринин айкалышынын негизинде, бирок акыркысы үстөмдүк кылган учурда жүзөгө ашырылат деген тыянакка келүүгө болот.

3. Кыргыз Республикасынын Омбудсмени (Акыйкатчысы) жеке башкаруучу орган болуп саналат. Омбудсмендин өкүл катары бийлиги өкүлү болуп турган органдын кадыр-баркына жараша болот. Өкүлү болгон орган канчалык көп бийликке ээ болсо, омбудсмендин ыйгарым укуктары ошончолук көп болот. Акыйкатчыны парламент өз алдынча шайлап, аткаруу жана сот бийлигинин ишин көзөмөлдөсө коом үчүн жакшы болот, бул парламентаризм өнүккөн дүйнөнүн эң алдыңкы өлкөлөрүндө болуп жатат. Ошентип, коллегиялдуу өкүлчүлүктүү органдарга чоң укуктарды берүү жана Кыргызстанда парламентаризмди өнүктүрүү Кыргызстандын Омбудсмен

(Акыйкатчы) институтунун өнүгүшүнө таасир этүүчү күчтүү фактор болуп саналат.

4.5. Кыргыз Республикасындагы жергиликтүү өз алдынча башкаруунун аткаруу органдарынын укуктук статусу

Кыргызстандын советтик конституцияларына ылайык азыркы кеңештердин алдыңкылары болгон кеңештер мамлекеттик бийликтин жергиликтүү органдары болгон жана алардын алдында аткаруу комитеттери түзүлгөн, алар мамлекеттик органдар болгон.

1985-жылы башталган «кайра куруу» деп аталган реформалардын уландысы катары 1990-жылдардын башында ССР Союзунда борбордо жана «жер-жерлерде мамлекеттик башкаруу системасын реформалоо башталган. Жергиликтүү өз алдынча башкаруу системасындагы реформа төмөнкү аймактык бирдиктерде жергиликтүү өз алдынча башкаруунун негиздерин калыптандырууну караган» [159]. Бул максаттарга жетүү үчүн 1990-жылдын 9-апрелинде СССР Жогорку Кеңеши «СССРдеги жергиликтүү өз алдынча башкаруунун жана жергиликтүү чарбанын жалпы принциптери жөнүндө» мыйзамды кабыл алган [183, 91-б.]. Бул мыйзам союздук республикалар үчүн жообу катары кызмат кылып, жергиликтүү мамлекеттик башкарууну өзгөртүп түзүү процессин баштоого түрткү берди. Бирдиктүү мамлекеттеги мыйзамдардын иерархиясын талап кылуу Кыргызстанда ушундай ченемдик укуктук актынын кабыл алынышына алып келген жана тиешелүү түрдө 1991-жылдын 19-апрелинде [184, 386-б.] анын Жогорку Кеңеши «Кыргыз Республикасында жергиликтүү өз алдынча башкаруу жөнүндө» тиешелүү мыйзамды кабыл алган. Ошол мезгилден тартып Кыргызстанда жергиликтүү өз алдынча башкарууну реформалоо кезеги башталды. Жергиликтүү өз алдынча башкаруу органдары түзүлгөндөн кийин мамлекеттик бийлик органдарына каршы коюла баштады. Бул карама-каршы туруу Кыргызстандын 1993-жылдагы Конституциясында да бекитилген [7]. Конституциянын 1-

беренесинин 7-пунктунда Кыргызстанда коомдук бийликтин негиздеринин бири катары мамлекеттик бийлик менен жергиликтүү өз алдынча башкарууну ажыратуу белгиленген.

Ошентип, «жергиликтүү өз алдынча башкаруунун аткаруу органдары» [159] мамлекеттик эмес деп таанылат. Мыйзам чыгаруучулардын тыяныгын «жетиштүү негиздүү эмес» деп эсептөө үчүн бир нече негиздеме бар. Бул боюнча жергиликтүү өз алдынча башкаруунун жана жергиликтүү мамлекеттик администрациялардын аткаруу органдарынын ыйгарым укуктарын тереңирээк талдап көрөлү: 1. Ыйгарым укуктарды салыштыруу. Жергиликтүү өз алдынча башкаруу жана жергиликтүү мамлекеттик администрациялардын ыйгарым укуктары окшош экендигин билүү үчүн, биринчи кезекте, алардын функцияларын жана милдеттерин салыштыруу зарыл. Эки структура тең өзгөчө административдик-аймактык бирдиктерде башкаруучу жана координатордук функцияларды аткарат; демек, алардын укуктары бир-бирине жакын келет. Мисалы, эки орган да жарандардын жашоо сапатын жакшыртууга, жергиликтүү инфраструктураны өнүктүрүүгө, экономикалык жана социалдык программаларды ишке ашырууга милдеттүү. 2. Административдик функциялар. Жергиликтүү өз алдынча башкаруу органдары (мисалы, айыл өкмөттөрү, шаардык кеңештер) жана жергиликтүү мамлекеттик администрация (мисалы, райондун мамлекеттик администрациялары) өз милдеттерин аткарууда белгилүү административдик функцияларды башкарышат. Бул функциялар коомдук тартипти сактоо, кызматтарды көрсөтүү, жарандардын муктаждыктарын канааттандыруу ж. б. боюнча окшош болуп келгендиктен, бул органдардын ыйгарым укуктарынын аналогиялуу болушун билдирет. 3. Жергиликтүү бийликтин бирдиктүүлүгү. Жергиликтүү өз алдынча башкаруу органдары жана жергиликтүү мамлекеттик администрациялар бири-бири менен бири-бирине байланыштуу болуп, жергиликтүү бийликтин системасын түзөт. Алардан алынган чечимдер жана саясий чаралар жергиликтүү деңгээлде натыйжаларды жаратууда бири-бирине таасир этет. Мисалы, бир орган тарабынан кабыл алынган чечимдер экинчи орган тарабынан аткарыла турган

иштерди так аныктайт. 4. Түздөн-түз жоопкерчилик. Жергиликтүү башкаруу органдары жеке жарандарга түздөн-түз жоопкер, ал эми мамлекеттик администрация жалпы мамлекеттик саясатын жүргүзө турган орган катары да жоопкер. Дал ушул жоопкерчилик окшоштугунун дагы бир булагы болуп кызмат кылат, анткени коомдук кызматы жарандардын жашоосуна тийиштүү болгон бирдиктүү максаттарды көздөйт. 5. Финансылык жана ресурстардык мүмкүнчүлүктөр. Эки органдын финансылык жана мамлекеттик жактан берилген ресурстарга эркин жетишүүгө ыйгарым укуктары окшош. Жергиликтүү өз алдынча башкаруу органдары бюджеттик пландаштыруу, каражаттарды бөлүштүрүү жаатында ыйгарым укуктарга ээ, бул жергиликтүү мамлекеттик администрацияларга шилтеме жасоого мүмкүнчүлүк берет. 6. Кеңешүү жана кызматташтык. Жергиликтүү өз алдынча башкаруу жана мамлекеттик администрациялар бул уюмдар менен иш алып барууда, ар дайым кеңешүүгө, өз ара жардам берүүгө жана маалымат алууга даяр болушу керек. Ошентип, эки структуранын кызматташтыгы аркылуу тыгызыраак бурамалык болуп саналат, бул болсо алардын укуктук ролдорун жана функцияларын одоно ырааттандырууга алып келет. 7. Коомдук интеллект. Жергиликтүү башкаруу органдарында коомдук үнү угулуп, жарандардын катышуусун жогорулатуу максатында реформалар өткөрүлүп саналат. Ошондуктан, коомдук кырдаалды жакшыраак түшүнө алуу жана каражаттарды натыйжалуу бөлүштүрүү үчүн ыйгарым укуктар спираль түрүндө жыйынтыкталат.

Кыскача айтканда, жергиликтүү өз алдынча башкаруу органдарынын жана жергиликтүү мамлекеттик администрациянын ыйгарым укуктары бирдей иреттелет. Мыйзам чыгаруучулардын тыянагына каршы келип, бул структуралардын иши окшош болгондуктан, алар бири-бири үчүн толуктоочу органдар катары кызмат кылууга мүмкүндүк берет.

Коомду башкаруудагы мамлекеттик жана муниципалдык органдардын жалпы функциялары жана ошого жараша алардын жалпы саясий жана укуктук табияты жөнүндө корутунду жергиликтүү өз алдынча башкаруунун Европалык хартиясында жасалган. Муниципалдык органдардын мамлекеттик ыйгарым

укуктарды төмөнкү деңгээлде жүзөгө ашырышын эске алуу менен бул Хартия жергиликтүү өз алдынча башкаруу органдары жер-жерлердеги мамлекеттик бийликтин кошумчалары болуп саналаарын көрсөтүп турат. Ал эми муниципалдык органдар калк менен түздөн-түз өз ара аракеттенишкендигине байланыштуу, анткени алар коомго эң жакын башкаруу органдары, алар коомдук мекемелер катары да мүнөздөлөт. Ошондуктан, жогоруда аталган Хартия жергиликтүү өз алдынча башкарууну мамлекеттик-коомдук башкаруу катары мүнөздөйт. Ошентип, Европалык хартия муниципалдык органдарды мамлекеттик бийликтен ажыратпайт жана жергиликтүү жамааттардын өзгөчө ролун белгилейт алар жалпысынан эгемендүү болуп саналат жана муниципалдык органдардын мамлекеттик-бийлик табиятын аныктайт [185].

З.М. Зотованын пикири боюнча «мамлекеттик жана муниципалдык башкарууну ажыратпоо керек, анткени аларды биргелешип ишке ашыруу жергиликтүү коомчулуктун кызыкчылыктары менен алдын ала аныкталган жана алар диалектика мыйзамдарынын негизинде ишке ашырылат» [186, 84-б.].

Аткаруучу муниципалдык органдын функциясы жергиликтүү кеңештин – өкүлчүлүктүү, коллегиялдуу муниципалдык органдын саясатынын негизин иштеп чыгуу жана ишке ашыруу болуп саналат. Шаарларда муниципалитеттердин аткаруу органдары болуп мэриялар, ал эми айылдарда айыл өкмөттөрү саналат. 2008-жылдын 29-майындагы № 99 «Жергиликтүү өз алдынча башкаруу жана жергиликтүү мамлекеттик администрация жөнүндө» мыйзамында жогоруда саналып өткөндөрдөн тышкары, «калаа жана кыштак башкармалары да аткаруу бийлигинин органдары болгон» [169].

Өзүнүн функцияларын аткаруу үчүн шаардын мэриясы 14 ыйгарым укуктан турган төмөнкүдөй компетенцияга ээ: «1) шаардын жашоо-тиричилигин камсыз кылуу системасынын иштешин жана өнүгүшүн, шаардыктарга социалдык жана маданий тейлөө кызматтарын көрсөтүүнү уюштурат; 2) шаардын бюджетинин долбоорун иштеп чыгат жана аны шаардык кеңеш бекиткенден кийин аткарат; 3) шаарды социалдык-экономикалык жактан өнүктүрүүнүн, калкты социалдык жактан коргоонун программаларынын

долбоорлорун иштеп чыгат жана шаардык кеңеш бекиткенден кийин алардын аткарылышын камсыз кылат; 4) шаарды өнүктүрүү үчүн инвестицияларды жана гранттарды тартат; 5) тарых, архитектура жана маданият эстеликтерин коргоо боюнча иш-чараларды жүргүзөт; 6) аардын жерлерин жана муниципалдык менчиктин объекттерин сарамжалдуу пайдалануу боюнча иш-чараларды иштеп чыгат жана аларды шаардык кеңеш бекиткенден кийин жүзөгө ашырат» [168].

Аткаруу бийлигин жүзөгө ашыруу үчүн айыл аймагында айыл өкмөтү иштейт. Айыл өкмөтү 10 ыйгарым укуктуу жүзөгө ашырат: «1) аймакты социалдык-экономикалык өнүктүрүүнүн программаларынын долбоорлорун иштеп чыгат жана айылдык кеңеш бекиткенден кийин алардын аткарылышын камсыз кылат; 2) жергиликтүү бюджеттин долбоорун иштеп чыгат жана аны айылдык кеңеш бекиткенден кийин аткарат; 3) тарыхтын, архитектуранын жана маданияттын эстеликтерин коргоо боюнча иш-чараларды жүзөгө ашырат; 4) жаңы жумуш орундарын түзүү боюнча иш-чараларды иштеп чыгат жана жүзөгө ашырат; 5) ишканаларды менчиктештирүүгө жана айыл өкмөтүнүн балансына социалдык-маданий, тиричилик жана чарбалык объектилерди жана алардын иштеши үчүн зарыл болгон жабдууларды берүүгө катышат; 6) турак-жай фондусун, турак-жай-коммуналдык чарбаны жана жашылдандырууну өнүктүрүү жана башка чараларды иштеп чыгат жана ишке ашырат» [168].

Алсак, «Жергиликтүү мамлекеттик администрация жана жергиликтүү өз алдынча башкаруу органдары жөнүндө» мыйзамга ылайык «мэрияны жеке башчы кызмат адамы катары жетектеген шаардын мэри мэрияга караганда көбүрөөк жүзөгө ашырат: 1) Кыргыз Республикасынын Конституциясынын жана мыйзамдарынын, Президенттин жана Министрлер Кабинетинин актыларынын, жергиликтүү кеңештин чечимдеринин сакталышын жана аткарылышын уюштурат; 2) мэриянын, муниципалдык уюмдардын жана мекемелердин шаардын жашоосун камсыз кылуу боюнча иш-аракеттерине жетекчилик кылат жана бул иштердин натыйжалары үчүн жоопкерчилик тартат; 3) Кыргыз Республикасынын мыйзамдарына ылайык түзүмдүк бөлүмдөрдүн жетекчилерин, ошондой эле мэриянын кызматкерлерин кызматка

дайындайт жана бошотот; 4) жергиликтүү маанидеги маселелерди, ошондой эле жергиликтүү кеңештин ыйгарым укуктарына таандык болгондорун кошпогондо, берилген мамлекеттик ыйгарым укуктарды башкарууну жүзөгө ашырат; 5) берилген мамлекеттик ыйгарым укуктардын талаптагыдай аткарылышын уюштуруу үчүн жеке жоопкерчилик тартат; 6) мамлекеттик бийлик органдарында, Кыргыз Республикасынын өкмөттүк эмес, коомдук жана башка уюмдарында жана чет өлкөлөрдө жана башкаларда шаардын атынан чыгат» [168].

Айыл өкмөтүнүн башчысы «11 ыйгарым укуктарды жүзөгө ашырат, бул дагы айыл өкмөтүнүн ыйгарым укуктарынан көп» [168]: «1) айыл өкмөтүнүн ишине жетекчилик кылат жана анын натыйжаларына жооп берет; 2) айылдык кеңешке жергиликтүү бюджеттин долбоорун сунуштайт, айылдык аймактагы иштин жалпы абалы, жергиликтүү бюджетти аткаруу жана муниципалдык менчикти пайдалануу, аймакты социалдык-экономикалык өнүктүрүү, консультациялык-укуктук жардам көрсөтүү жана калкты социалдык коргоо программаларын аткаруу жөнүндө жарым жылда бир жолу кеңештин алдында отчет берет; 3) берилген мамлекеттик ыйгарым укуктардын талаптагыдай аткарылышына жоопкерчилик тартат; 4) Кыргызской Республикасынын мыйзамдарына ылайык жергиликтүү салыктарды жана жыйымдарды киргизүү боюнча айылдык кеңешке сунуштарды киргизет 5) мамлекеттик мекемелердин жана уюмдардын тиешелүү аймактык бөлүмдөрүнүн жетекчилери өздөрүнүн милдеттерин талаптагыдай аткарган учурда аларды кызмат ордунан бошотуу жөнүндө маселе коюуга укуктуу; 6) айылдык кеңештин сессиясын чакыруу жөнүндө сунуш киргизет, анын ишине катышат ж.б.» [168].

Тыянактар:

1. Аткаруучу муниципалдык органдын милдети жергиликтүү кеңештин – өкүлчүлүктүү, коллегиялдуу муниципалдык органдын саясатын иштеп чыгуу жана ишке ашыруу болуп саналат. Шаарларда муниципалитеттердин аткаруу органдары болуп мэриялар, ал эми айылдарда айыл өкмөттөрү саналат.

2. «Жергиликтүү өз алдынча башкаруунун аткаруу органдары, мисалы, мэрлер жана айыл өкмөтүнүн башчылары, жеке башкаруучу органдар болуп саналат» [159]. Бул органдардын жетекчилери өз компетенциялары боюнча өзгөчө ролду ойнойт жана аларга мыйзам тарабынан жеке ыйгарым укуктар берилген.

3. Мыйзамдарда мамлекеттик бийлик органдары муниципалдык органдардан бөлүнгөнү менен, «Жергиликтүү мамлекеттик администрация жана жергиликтүү өз алдынча башкаруу органдары жөнүндө» [159] КР мыйзамынын 29-беренесине ылайык «акыркыларына мамлекеттик ыйгарым укуктар белгилүү бир деңгээлде өткөрүлүп берилген» [164].

4. Коомду башкаруудагы мамлекеттик жана муниципалдык органдардын бирдиктүү функциялары жана ошого жараша алардын жалпы саясий жана укуктук табияты жөнүндө корутунду жергиликтүү өз алдынча башкаруунун Европалык хартиясында жасалган. Муниципалдык органдардын мамлекеттик ыйгарым укуктарды төмөнкү деңгээлде жүзөгө ашырышын эске алуу менен бул Хартия жергиликтүү өз алдынча башкаруу органдарын жер-жерлердеги мамлекеттик бийликтин кошумчалары болуп саналаарын көрсөтүп турат. Ал эми муниципалдык органдар калк менен түздөн-түз байланышта болгондугуна байланыштуу, алар коомго эң жакын башкаруу органдары болгондуктан, алар мамлекеттик мекемелер катары да мүнөздөлөт. Ошондуктан, жогоруда аталган Хартия жергиликтүү өз алдынча башкарууну мамлекеттик-коомдук башкаруу катары мүнөздөйт. Ошентип, Европалык хартия муниципалдык органдарды мамлекеттик бийликтен ажыратпайт жана жергиликтүү жамааттардын өзгөчө ролун белгилейт, алар жалпысынан эгемендүү болуп саналат жана муниципалдык органдардын мамлекеттик-бийлик табиятын аныктайт [185].

КОРУТУНДУ

Мамлекеттин коллегиялдуу жана жеке башкаруу органдарынын иштөөсүнүн жана өз ара аракеттенүүсүнүн тарыхый-теориялык проблемаларын [190], коллегиялдуулуктун жана мамлекеттик башкаруунун принциптери катары мамлекеттик башкаруунун укук принциптерине, дүйнөнүн айрым өлкөлөрүндө мамлекеттик органдардын өз ара аракеттенүү механизмдерине тийгизген таасирин, коллегиялдуу жана жеке башкаруу органдардын иштөөсүндө мамлекеттик башкаруу, атап айтканда мамлекеттик жана муниципалдык коллегиялдуу башкаруунун рационалдуулук жана натыйжалуулук мүмкүнчүлүктөрүн, мындай башкарууда мамлекеттик бийликтин легитимдүүлүгүн, мыйзамдуулуктун өз ара байланышын изилдөө, мамлекеттик коллегиялдуу башкаруу менен укуктук тартип жана тартип, коллегиялдуу жана жеке башкаруу органдарынын мамлекеттин формаларын калыптандырууга тийгизген таасири, коллегиялдуу мамлекеттик башкаруунун парламентаризмдин, укуктук мамлекеттин жана жарандык коомдун иштешине мааниси, ошондой эле Кыргыз Республикасында мамлекеттик бийликтин жана жергиликтүү өз алдынча башкаруунун коллегиялдуу жана жалгыз башкаруу органдарынын укуктук статусун талдоо жана алардын өз ара аракеттенүүсү төмөнкүдөй тыянактарды чыгарууга мүмкүндүк берди.

1. Революцияга чейинки россиялык изилдөөчүлөр Н.М. Коркунов, С.А. Котляревский, В.М. Гессен, Ф.Ф. Кокошкин мамлекеттик башкарууда коллегиялдуулуктун жана жеке башкаруунун принциптерин түздөн-түз изилдешкен эмес, алар советтик мамлекеттик ишмерлерден жана окумуштуулардан (В. И. Ленин, Н. С. Хрущев, В. Д. Сорокин, Ю. Е. Шмелев, Ю. М. Козлов ж. б.) айырмаланып, мамлекеттик механизмдеги мыйзам чыгаруучу өкүлчүлүктүү органдын маанилүү ролун бул принциптердин маңызын чечмелеп, аларды мамлекеттик башкарууда айкалыштырууну сунушташкан. КМШ өлкөлөрүндөгү постсоветтик окумуштуулар (А.В. Минашкин, А.А. Хантуев, О.А. Лакаев ж.б.) бул принциптерди советтик изилдөөчүлөрдүн рухунда карашат. Байыркы мезгилден тартып Европада жана

Түндүк Америкада азыркы мезгилден тартып мамлекеттик башкарууда коллегиялдуулук принциби кеңири колдонулгандыгына байланыштуу бул континенттердин философтору жана окумуштуулары (Плутарх, Кичи Плиний, Кондорсе, Кондорсе, К. Эрроу В. Парето, Н. Калдор, Дж. Хикс ж.б.) байыркы мезгилден бери коллегиялдуулук принцибин, атап айтканда, коллегиялдуу органдагы добуш берүү көйгөйлөрүн, жамааттык тандоонун жана жеке каалоолордун катышын деталдуу жана ар тараптуу карап чыгышты. Жеке башчылык принциби да изилдөөнүн объектиси болгон.

2. Мыйзам чыгаруу, аткаруу жана сот ыйгарым укуктарын жүзөгө ашыруу боюнча мамлекеттик органдарды адистештирүү жана ошого жараша дифференциялоо байыркы дүйнөдө мамлекет пайда болгон учурдан тартып акырындык менен жүргүзүлгөн. Мамлекеттик органдардын мындай адистешүүсү жана дифференциациясы мамлекеттин функцияларын ишке ашыруунун укуктук формаларын билдирген. Жогоруда аталган адистешкендигине карабастан, жеке башкаруунун негизинде башкарылуучу монархиянын шарттарында мамлекеттин бардык органдары монархтын эркине баш ийишкен. XVII-XVIII-кылымдардан баштап, Батыш Европада жана Түндүк Америкада парламентаризмдин орношу болуп, мамлекеттик органдардын жогоруда аталган обочолонушу «бийликти бөлүштүрүү» деген башка аталышка тактап айтканда, калктын кеңири катмарынын эркин ишке ашыруу жана башка мүнөзгө ээ болот. Ошентип, мамлекеттик органдардын дифференциациясын же ыйгарым укуктарды бөлүштүрүүнү эки өңүттөн түшүнүүгө болот: 1) ыйгарым укуктарды адистештирүү үчүн бөлүштүрүү; 2) коомдун кызыкчылыктарын билдирүү үчүн ыйгарым укуктарды бөлүштүрүү.

3. Төмөнкү мыйзам ченемдүүлүк негиздүү: негизинен, мамлекеттик башкаруу коллегиялдуу органдар үстөмдүк кылган өлкөлөр коомдук турмуштун бардык тармактарында өнүккөн, ал эми башкаруусунда жеке башкаруу органдары үстөмдүк кылган мамлекеттер жогоруда аталган көрсөткүчтөрдүн бардыгы боюнча артта калган. Мындай туруктуу көрүнүш адамзат тарыхында мамлекеттүүлүк пайда болгондон байкалып келет.

4. Коллегиалдуулук жана жеке башчылык мамлекеттик башкаруунун принциптери болуп, укуктук нормалар менен байланышта болуп, мамлекеттик жана муниципалдык органдардын ишмердүүлүгүнүн негизин түзөт. Аталган принциптердин ортосунда белгилүү бир иерархия, башталыштардын биринчилиги жана ырааттуулугу бар. Коллегиалдуулук принциби тең укуктуулук принцибин ишке ашыруу үчүн шарт түзөт, ал өз кезегинде адилеттүүлүктү жана башка укуктук принциптерди бекемдөөгө жөлөк көрсөтөт.

5. Мамлекеттик бийликтин жана жергиликтүү өз алдынча башкаруунун коллегиялдуу жана жеке башкаруу органдарынын белгилери аныкталган жана негизделген. Коллегиалдуу органдын белгилери болуп төмөнкүлөр саналат: 1) коллегиалдуу орган 2 же андан көп мүчөдөн турат; 2) коллегиялдуу органдын бардык мүчөлөрү ушул белгилердин 4-пунктунда көрсөтүлгөн органдын башчысынын ыйгарым укуктарын кошпогондо, өздөрүнүн кызмат орундарын бирдей ээлешет жана бирдей кызматтык укуктарга ээ болушат; 3) коллегиялдуу органдын башчысы бул органдын курамынан анын мүчөлөрү тарабынан шайланат жана алар тарабынан кызмат ордуна четтетилиши мүмкүн; 4) коллегиялдуу органдын жетекчиси жетекчилик кылуучу органдын ишин уюштуруу үчүн зарыл болгон уюштуруу-башкаруу мүнөзүндөгү анча чоң эмес ыйгарым укуктарга ээ жана ошол органдын мүчөлөрүнө жана ушул коллегиялдуу органдын иши менен байланышпаган башка адамдарга карата жеке тартипте укук колдонуу актыларын кабыл алууга укугу жок; 5) коллегиялдуу орган өзүнүн аймактык бөлүмдөрүн түзбөйт. Жеке башкаруучу орган бир нече мүчөдөн турушу мүмкүн экендигин кошпогондо, негизинен жогоруда саналып өткөн коллегиялдуу органдын мүнөздөмөлөрүнө карама-каршы көрсөткүчтөр жеке башчылыктагы мамлекеттик органдын белгилери болуп саналат.

Жогоруда аталган белгилерге ылайык «Кыргыз Республикасында Жогорку Кеңеш, жергиликтүү кеңештер, облустук жана Жогорку сот, шайлоо комиссиялары», сот арачыларынын коллегиялары коллегиялдуу органдар болуп

саналат; Президент, аткаруу органдары, жергиликтүү өз алдынча башкаруунун аткаруу органдары, биринчи инстанциядагы соттор, прокуратура органдары, Эсептөө палатасы, Акыйкатчы (Омбудсмен), Улуттук банк жеке башчылыктагы органдар болуп саналат.

6. Негизги Мыйзамдын 1,2-бөлүмдөрүндө: «конституциялык түзүлүштүн негиздерин, адамдын жана жарандын укуктары менен эркиндиктерин жөнгө салуучу укуктук ченемдер уюштуруучу» [7] болуп саналат. Кыргызстандын Конституциясынын калган 3-5-бөлүмдөрүндөгү: «мамлекеттик бийлик органдарынын укуктук статусун, жергиликтүү өз алдынча башкарууну, Конституцияга өзгөртүүлөрдү киргизүү тартибин аныктоочу ченемдер жөнгө салуучу болуп саналат» [7], анткени бул ченемдерде «мамлекеттик жана муниципалдык органдардын ыйгарым укуктары түздөн-түз көрсөтүлгөн» [190].

Ошентип, «Конституциянын 1,2-бөлүмдөрүнүн укуктук ченемдерин ишке ашыруу үчүн коллегиялдуу органдар жеке башкаруу органдарын көзөмөлдөшү зарыл» [190]. Аны тастыктоочу төмөнкү факт болуп саналат: парламентаризм өнүккөн жана коллегиялдуу органдардын жеке башкаруу органдарга үстөмдүгү байкалган дүйнөнүн өнүккөн өлкөлөрүндө мамлекеттик түзүлүштүн негиздерин жана инсандын укуктук статусун жөнгө салуучу Конституциянын ченемдери иш жүзүндө жүзөгө ашырылган.

Демек, каралган уюштуруу жана жөнгө салуучу ченемдердин арасында жөнгө салуучу ченемдер үстөмдүк кылат. Мындан төмөнкүдөй тыянак чыгарууга болот: ар кандай Конституцияда мамлекеттик органдардын укуктук статусун жөнгө салуучу ченемдер башкы болуп эсептелет, анткени коллегиялдуу же жеке башкаруу деп эсептелген тигил же бул органга канча жана кандай ыйгарым укуктар берилгенинен мамлекеттик түзүлүштүн негиздерин жана адамдын жана жарандын укуктук статусун жөнгө салуучу Конституциянын ченемдеринин ишке ашырылышы көз каранды. Демек, Кыргыз Республикасынын Конституциясында биз караган жөнгө салуучу ченемдери башкы, ал эми уюштуруу ченемдери жөнгө салуу ченемдерине көз каранды болуп саналат.

7. Абсолюттук монархияда монарх бийлик жана суверенитеттин булагы болуп саналат. Эгерде биз мамлекеттин механизмине абсолюттук монархты киргизсек, анда эмне үчүн демократиялык, укуктук мамлекеттин алдындагы элди, мисалы, коллегиялдуу өкүлчүлүктүү органдарды, президентти, сотторду мамлекеттин механизмине шайлаган АКШны кошпойбуз. Адамзаттын тарыхында калкы улуттук чогулуш — мамлекеттик орган формасында мамлекеттик бийликти ишке ашырууга түздөн-түз катышкан жана катышып жаткан мамлекеттер болгон жана азыр да болуп жатат. Ошентип, байыркы грек шаарларынын жашы жеткен калкы элдик чогулушту - мыйзамдарды кабыл алган жана башка мамлекеттик органдарды түзгөн базалык органды түзгөн. Учурда Швейцарияда элдик жыйын мамлекеттик бийликтин институту катары иш алып барат. А. В. Кочерга эл Швейцариядагы мамлекеттик механизмдин бир бөлүгү экенин тан алат. Алсак, «Швейцария Конфедерациясынын мамлекеттик механизмде мамлекеттик башкарууну жүзөгө ашырууда 3 институт – эл, өкүлчүлүктүү органдар жана аткаруу органдары өз ара аракеттенишет» [187]. Уюштуруу бийлигин ишке ашырууда элдин көз карандысыздыгы адамдын негизги табигый укуктары менен гана чектелет [188]. Ошентип, элдин мамлекеттик бийликти ишке ашыруу маселесинде башка мамлекеттик органдарга элдин бийлигине кол салууга жол бербөө керек. Эл жалпы мамлекеттик механизмдин негизги бөлүгү катары таанылышы керек. Элдин мамлекеттик бийликтин булагы жана суверенитет катары таанылышы жана ошол бийликти коом тарабынан жүзөгө ашырылышы элдик суверенитетти жүзөгө ашырууну билдирет.

8. Азыркы демократиялык мамлекеттин механизми адамдын жана жарандын укуктарын камсыз кылуу жана коргоо боюнча активдүү иш жүргүзүүнү талап кылат. Бул процесс мамлекеттин негизги ички функцияларынын бири болуп саналат. Адамдын жана жарандын укуктарын камсыз кылуу – бул мамлекеттин негизги милдеттеринин бири, анткени укуктук мамлекеттин максаты жарандардын укуктарын жана эркиндиктерин урматтоо жана коргоо болуп саналат. Муну жүзөгө ашыруу үчүн мамлекеттик

органдар, жарандык коом жана башка мекемелер биргелешип иш алып барышы зарыл.

Бийликтин аткаруу, мыйзам чыгаруу жана сот бутактары адамдын укуктарын жана эркиндиктерин камсыз кылуу жаатында өзүнүн өзгөчө милдеттерине ээ. Мыйзам чыгаруу органы – парламент, жарандардын укуктарын жана эркиндиктерин коргоого багытталган мыйзамдарды кабыл алат. Аткаруу органы бул мыйзамдарды ишке ашырат жана алардын аткарылышын көзөмөлдөйт, ал эми сот органы укук бузуу учурларында мыйзамдын үстөмдүгүн камсыз кылат. Жарандык коом уюмдары, бейөкмөт уюмдар жана активисттер жарандардын укуктарын коргоо жаатында маанилүү роль ойнойт. Алар адам укуктарын бузган учурларды аныктап, коомдук пикирди жаратат, ошондой эле мамлекеттик органдарга жана эл аралык уюмдарга кайрылып, тийиштүү чара көрүүнү талап кылышат. Мыйзам ченемдери – бул адамдардын укуктарын, эркиндиктерин жана милдеттерин жөнгө салуучу укуктук инструменттер. Алардын негизинде адамдардын эркиндигинин чектерин жана коомдогу жалпы тартипти камсыз кылган системалык негиз түзүлөт. Ар бир жаран мамлекетке жана коомго карата өз укуктары менен бирге милдеттерди да аткарып, мыйзам ченемдерин сактоосу зарыл. Ошентип, адамдын жана жарандын укуктарын камсыз кылуу жана коргоо ишине бүтүндөй мамлекет жана коомчулук катышат. Бул өз ара кызматташуу аркылуу гана укуктук коргоо системасы бекемделип, укук үстөмдүгү жана мыйзамдуулук камсыз кылынат.

9. Натыйжалуу мамлекеттик башкаруу жеке башкаруучу орган тарабынан иш эркиндиги берилген, бирок коллегиялдуу органдын көзөмөлү астында болушу мүмкүн. Батыштын өнүккөн демократиялык укуктук өлкөлөрүндө жана кээ бир Азия жана Океаниянын Япония, Израиль, Австралия, Жаңы Зеландия сыяктуу өлкөлөрдө коллегиялдуу өкүлчүлүктүү. Өз ара аракеттенүүчү эки жеке башкаруу органы менен контроль өз ара аракеттенүүчү өкүлчүлүктүү коллегиялдуу жана жеке башкаруучу органдардын өз ара аракетиндей катуу болбойт.

Мамлекеттик башкарууну өнүктүрүү көбүнчө эркиндик жана жоопкерчилик мамилелерин бекитүү маселесин чечүүнүн сапаты менен шартталган. Чындыгында, ойлонулган жана эффективдүү башкаруу башкаруу процесстеринин ар бир катышуучусунун демилгесинин, чыгармачылыгынын жана өз алдынча аракетинин көрүнүшүн болжолдойт, бул чечимдин оптималдуу варианттарын тандоодо жана аларды ишке ашыруунун каражаттарын колдонууда эркиндиктин шарттарында гана мүмкүн болот. Өз кезегинде мындай эркиндик башкарууга жоопкерчиликтүү мамилесиз жана башкаруу процесстеринин бардык катышуучуларынын өз аракеттеринин социалдык кесепеттери үчүн конкреттүү жоопкерчилигисиз мүмкүн эмес. Эркиндик жана жоопкерчилик бир-бирин толуктап, бекемдей турган негизги принциптер болуп саналат. Алар өз ара байланышта жашап, өнүгө алышы үчүн, эркиндик так аныкталган чектерде жана нормаларда камсыздалышы керек. Эгерде эркиндик чектелбей, жөн гана ар кандай аракеттерге жол берсе, анда жоопкерчилик принциби начарлашат, анткени адамдар өз аракеттеринин натыйжаларын түшүнбөй же эсептегенде, жыйынтык корутундулар туура эмес болушу мүмкүн. Биздин пикирибиз боюнча, бул категорияларды эффективдүү айкалыштыруу үчүн, укуктук, саясий жана адеп-ахлактык бузуу иштерин жүргүзгөн кызмат адамдарын жана органдарды жоопкерчиликке тартууга жөндөмдүү мамлекеттик органдардын күчтүү көзөмөлү талап кылынат. Мындай көзөмөл органдарынын натыйжалуу иштөөсү жарандардын укуктарын коргойт, алардын кызыкчылыктарын эске алууга өбөлгө түзөт жана мамлекеттин функцияларын жакшыртат. Укуктук бузууларды жок кылууга багытталган саясат жана программалар, эреже катары, коомдун бардык катмарынын катышуусун талап кылат. Бул өзгөртүү жана трансформация жарандардын активдүүлүгүн жана катышуусун жогорулатат. Ошондой эле, жарандар мен жарандык коомдун өкүлдөрү үчүн ачык платформаларды түзүү, булар аркылуу алар көйгөйлөрдү көтөрүп, мамлекеттик органдар менен диалог жүргүзө алышат.

10. Демократиялык укуктук мамлекетте мамлекеттик башкаруу элдин эркин билдирген жана мыйзамдуулукка негизделген механизмдер аркылуу ишке ашырылат. Бул система боюнча башкаруу төмөнкү схема боюнча ишке ашат: 1. Элдин өкүлчүлүгү. Эл жалпы шайлоо жолу менен коллегиялдуу өкүлчүлүктүү органдарды шайлайт. Мындай органдарга парламент (жогорку мыйзам чыгаруу органы) жана жергиликтүү өз алдынча башкаруу органдары (жергиликтүү кеңештер) кирет. Бул органдар элдин кызыкчылыктарын жана эркин билдирип, алардын атынан мыйзамдарды кабыл алат жана чечимдерди чыгарат. 2. Аткаруу бийлигин түзүү жана көзөмөлдөө. Өкүлчүлүктүү органдар, өздөрү шайланган элдин эркине ылайык, аткаруу бийлигин (өкмөттү жана министрликтерди) түзөт жана алардын ишмердүүлүгүн көзөмөлдөйт. Аткаруу бийлиги элдин өкүлчүлүктүү органдары кабыл алган мыйзамдарды ишке ашырат жана алардын аткарылышын камсыз кылат. 3. Сот бийлигин түзүү жана көзөмөлдөө. Демократиялык системада эл тарабынан түзүлгөн өкүлчүлүктүү органдар сот бийлигинин негиздерин белгилеп, сотторду түзүү процесстерине катышат (мисалы, судьяларды дайындоо боюнча ыйгарым укуктарга ээ болушу мүмкүн). Сот бийлиги көзкарандысыз принципке негизделип, мыйзамдуулукту жана укуктук коргоону камсыз кылат. 4. Түз байланыш. Бул схемада «түз байланыш» механизми иштейт, анда элдин түз өкүлдөрү болгон коллегиялдуу органдар аткаруу жана сот бийликтерине түздөн-түз таасир этип, алардын мыйзам чегиндеги ишмердүүлүгүн көзөмөлдөп турат. Бул байланыш аркылуу мамлекеттик органдардын иши элдин көзөмөлүндө болуп, демократиялык башкаруунун талаптарына ылайык келет.

Мындай башкаруу схемасы элдин бийликтин негизги булагы катары ролун камсыз кылып, мамлекеттик башкаруунун демократиялык жана мыйзамдуу негизде иш алып барышын камсыз кылат. Түз жана кайтарым байланыштар коомдун үзгүлтүксүз рационалдуу жашоосун символдоштуруп, тегерек кыймылды жаратат. Мындай тегерек кыймыл табиятка мүнөздүү экенин белгилей кетүү керек. Аткаруу жана сот органдарынын мындай жоопкерчилиги алардын натыйжалуу жана эл үчүн жагымдуу иштешине, ошого

жараша адамдын жана жарандын укуктарын камсыз кылууга жана коргоого көмөктөшөт. Бул механизмдин ишинин баштапкы звеносу катары элди караган мамлекеттин жана адамдын жана жарандын укуктары менен эркиндиктерин камсыздоонун жана коргоонун бул схемасын биз адилеттүү деп эсептейбиз, анткени эл мамлекетке кызмат кылуусу эмес, мамлекеттин органдары элге кызмат кылышы, анын укуктарын камсыз кылышы жана коргошу керек.

11. Башка бардык мамлекеттик органдардын коллегиялдуу өкүлчүлүктүү органдарынын өлкөнүн калкынын таламдарын билдирүүгө жана камсыз кылууга жетекчилик кылуусу жана контролдоосу мамлекеттик башкаруунун рационалдуу жана эффективдүү жолу болуп саналат. Мамлекеттик административдик таасирдин негизин түзгөн адамдардын кызыкчылыктарын жана керектөөлөрүн аныктоого башка мамлекеттик органдардын иштешине караганда көбүрөөк мүмкүнчүлүк берген өкүлчүлүктүү коллегиялдуу органдардын ишмердүүлүгү.

Калктын ар кандай кызыкчылыктарын билдирген жана анын алдында жоопкерчиликтүү, коомдун жана мамлекеттин турмушунун реалдуу шарттарын эске алган өкүлчүлүктүү коллегиялдуу органда иштерди коллегиялдуу талкуулоодо эң керектүү жана туура чечимдер кабыл алынат. Максат коюу, уюштуруу жана жөнгө салуу башкаруу таасиринин элементтери катары жөнгө салуу жеке башкаруу ишке ашырылган мамлекеттерде жеке кызмат адамдары тарабынан жүзөгө ашырылат. Бул кызмат адамдары субъективдүү, өзүм билемдик менен чечим кабыл алышат жана көпчүлүк учурда калктын пикири менен эсептешпейт.

12. Өкүлчүлүктүү жана коллегиялдуу башкаруу концепциялары демократиялык принциптерге негизделген башкаруу системалары болуп эсептелет. Бул системаларда бийлик шайлоонун натыйжасында алмашып турат, анткени өкүлчүлүктүү башкаруунун негизги өзгөчөлүгү – бул жарандардын түздөн-түз катышуусунан жогору турган өкүлдөр аркылуу бийликти иштетиши. Башкаруучу бийликти эл колдойт. Мамлекеттик бийликтин алмашуусу демократиялык режимдин белгилеринин бири болуп саналат.

13. Мамлекетте мыйзамдуулукту колдоо үчүн парламенттин компетенциясы менен анын мыйзамдарынын юридикалык күчүнүн ортосундагы логикалык байланышты ишке ашыруу зарыл. Демек, мыйзамдардын жогорку юридикалык күчү болушу керек аларды ишке ашыруу үчүн Жогорку Кеңеш – мыйзам чыгаруучу, коллегиялдуу жана өкүлчүлүктүү орган өлкөдөгү эң чоң ыйгарым укуктарга ээ болушу зарыл. Бул «Конституциянын жана мыйзамдын үстөмдүгү сыяктуу мыйзамдуулук принциптерин ишке ашырууга, б.а. бардык ченемдик укуктук актылардын жана башка мамлекеттик органдардын укугун колдонуу актыларынын жана мыйзамдуулуктун бирдиктүүлүгүнүн Конституцияга жана мыйзамдарга ылайык келишине, б.а. мамлекеттин бардык аймагында мыйзамдарды бирдей түшүнүүгө жана колдонууга өбөлгө түзөт» [189]. Парламент аткаруу жана сот бийлигин көзөмөлдөө жана бул бийлик бутактары мыйзамдарды бузган учурда, ошол бийлик бутактарынын кызмат адамдарын түздөн-түз же айрым органдар аркылуу жоопкерчиликке тартуу жана баарынан мурда кызматтан бошотуу үчүн үстөмдүк кылуучу ыйгарым укуктарга муктаж. Эгерде кайсы бир орган парламентке караганда көбүрөөк ыйгарым укуктарга ээ болсо, анда бул органдын актылары парламенттин актыларына караганда күчтүүрөөк болот жана бул орган гипотетикалык түрдө мыйзамдарды бузушу мүмкүн.

Коллегиялдуу өкүлчүлүктүү башкаруу «адамдын жана жарандын укуктары менен эркиндиктерин камсыз кылуу сыяктуу мыйзамдуулук принцибин ишке ашырууга» [7] да көмөк көрсөтөт. «Коллегиалдуу өкүлчүлүктүү органдар башка органдарга караганда калк тарабынан түзүлгөн баштапкы органдар катары жарандардын укуктары менен эркиндиктерин коргоого жана камсыз кылууга жооптуу жана милдеттүү» [7]. Бул милдет аткаруу жана сот органдарына салыштырмалуу ыйгарым укуктарда басымдуулук кылган учурда күчөтүлөт.

Парламентаризм шартында парламент бардык коомдун заманбап талаптарына жооп берген, сапаттуу, юридикалык техниканын бардык каражаттарын, эрежелерин жана ыкмаларын эске алуу менен кабыл алынган,

адилеттүү жана рационалдуу мыйзамдарды кабыл алат, бул максатка ылайыктуулук шылтоосу менен мыйзамды айланып өтүүгө тыюу салууну билдирет.

Коллегиялдык өкүлчүлүк башкаруу материалдык жана рухий маданияттын өнүгүшүнө таасирин тийгизет. Кеңештер өкүлчүлүктүү органдар катары руханий маданияттын адеп-ахлак, укук, дин, дүйнө тааным, идеология, искусство, илим ж.б. у.с. илимдин өнүгүшүнө колдоо көрсөтүү материалдык маданияттын өнүгүшүнө өбөлгө түзөт.

Коллегиялдык өкүлчүлүктүү башкаруу биринчиден, эффективдүү алдын алуу, экинчиден, кылмыштуулук менен натыйжалуу күрөшүүнүн шарты болуп саналат.

Мамлекеттик коллегиялдуу башкаруу мамлекеттик коллегиялдуу органдардын бийлик мамилелеринде мамлекеттик жеке башкаруучу органдарга үстөмдүгүн билдирет жана ошол эле учурда бүткүл мамлекеттин деңгээлинде элдин өз алдынча башкаруусу болуп саналат. Бул жерде мыйзамдуулук эң катаал болушу мүмкүн, анткени, элдин каалоосу боюнча кабыл алынган мыйзам өзү тарабынан бузулушу мүмкүн эмес.

Бул жерде ошондой эле коомдук ченемдердин сакталышын көзөмөлдөө аркылуу коомдук тартипти сактоо ишинде коллегиялдуу өкүлчүлүктүү органдардын маанилүү ролу жөнүндө сөз кылуу керек. Мамлекеттик коллегиялдуу өкүлчүлүктүү башкаруу дисциплиналардын бардык түрлөрүн колдоо үчүн кепилдик болуп саналат.

14. Коллегиялык органдардагы мамлекеттик же муниципалдык кызматкерлер бири-бирин көзөмөлдөп, кылмыштарга жана адеп-ахлаксыз аракеттерге жол бербейт. Жеке башкаруучу органда жеке башчы кызмат адамы чечим кабыл алат жана ошого жараша бул органдагы анын кол алдындагылар ага көзөмөлдүк кылбайт. Ал гипотетикалык түрдө кылмыштарды да, адеп-ахлаксыз иштерди да жасай алат. Дал ушул бир башкаруучу органдарда коррупциянын өнүгүшүнө шарт түзүлөт. Адеп-ахлакка негизделген өкүлчүлүктүү коллегиялдуу органдын иштөө принциби жана анын өкүлчүлүк

милдеттери адептүүлүккө негизделген мамлекеттик башкарууга көмөк көрсөтөт. Ошондой эле, коллегиялдуу өкүлчүлүктүү органдар коомдогу адеп-ахлакты сактоого мүмкүндүк берген бөлүштүрүү функциясын ишке ашыруу үчүн жакшы жабдылган. Ошентип, коллегиялдуу өкүлчүлүктүү башкаруу элдик башкаруу катары коомдо адеп-ахлакты, тилектештикти жана кызматташтыкты бекемдөөгө өбөлгө түзөт.

15. Башкаруунун бардык формалары эки принциптин биринин үстөмдүгүнө карата: коллегиялдуулук же бирдиктүү башкаруу эки топко бөлүнөт: 1) коллегиялдуулук принцибине негизделген башкаруу формалары: Афина Демократиялык Республикасы, Спартан аристократиялык Республикасы, Рим республикасы, феодализм доорундагы шаар-республикалар, парламенттик монархия, парламенттик республика, Париж коммунасы, советтик республика, элдик демократиялык республика, аралаш республика; 2) жеке башкаруу принцибине негизделген башкаруу формалары: байыркы Чыгыш монархиясы, Байыркы Рим монархиясы, эрте феодалдык монархия, феодалдык бөлүнүүчүлүк мезгилиндеги монархия, класстык-өкүлчүлүктүү монархия, абсолюттук монархия, дуалисттик монархия, президенттик республика.

16. Коллегиялдуу органдардын үстөмдүгү, чындыгында, мамлекеттик башкарууга терс таасир этпей, анын натыйжалуулугун жогорулатат. Жергиликтүү жамааттардын кызыкчылыктарын коргоо, муктаждыктарын аныктоо жана ал маалыматтарды эске алуу азыркы демократикалык коомдордо өтө маанилүү аспектилердин бири болуп эсептелет. Бул процесс, борбордон ажыратуу концепциясына негизделип, унитардык жана федеративдик мамлекеттерде муниципалдык органдарды өз алдынча башкаруу укугунун негизинде курулат. Мисалы, жергиликтүү кеңештер же өкүлчүлүктүү коллегиялдуу органдар, жарандардын оюн угуу, алардын муктаждыктарын баалоо жана өзгөчө жергиликтүү шарттарды эске алуу менен жүргүзүлгөн саясаттарды ишке ашырат. Бирок, борборлоштурулган башкаруу системасында, жеке жетекчилик жана жекече кызыкчылыктар жергиликтүү коомдун

муктаждыктарын эске алууну кээде тоскоол кылат. Бул, сөзсүз түрдө, башкаруунун натыйжалуулугуна терс таасир этет. Анын үстүнө, жергиликтүү деңгээлдеги сот органдарынын өз алдынча түзүлүшү коомдогу адилеттүүлүк жана мыйзамдуулук принциптерин сактоо үчүн өтө маанилүү болуп саналат. Бул органдар жарандардын укуктарын коргоо жана социалдык адилеттүүлүктү камсыз кылуу боюнча натыйжалуу механизм катары кызмат кылат. Децентрализациялоо менен жергиликтүү өз алдынча башкаруу органдары төмөнкүдөй түзүлөт: өкүлчүлүктүү коллегиялдуу органдар (кеңештер) эл тарабынан шайланат. Аткаруу органынын же жергиликтүү администрациянын жетекчиси, өз алдынча же анын катышуусу менен аткаруу органы түзүлөт, же администрациялык-аймактык бирдиктин калкы тарабынан, же жергиликтүү өкүлчүлүктүү коллегиялдуу орган (кеңеш) тарабынан шайланат. Сотторду калк же жергиликтүү өкүлчүлүктүү органдар шайлайт, анткени АКШда айрым штаттарда соттор калк тарабынан шайланат, Кытайда жергиликтүү соттордун судьялары жергиликтүү өкүлчүлүктүү органдар тарабынан шайланат. Биздин оюбузча, борбордон ажыратылган мамлекеттин шарттарында административдик-аймактык бирдиктин аткаруу органынын жетекчисинин кызматын ээлөөнүн эң жакшы жолу аны жергиликтүү өкүлчүлүктүү коллегиялуу орган тарабынан шайлоо болуп саналат. Бул орган жергиликтүү соттордун судьяларын да шайлай алат. Жергиликтүү өкүлчүлүктүү коллегиялдуу органдар жогоруда аталган кызмат адамдарын шайлоо менен аларды чындап жана катуу көзөмөлдөй алышат. Жергиликтүү аткаруу органынын башчысынын жана жергиликтүү соттордун судьяларынын кызмат ордун ээлөөнүн эң начар жолу аларды жергиликтүү жамаат тарабынан шайлоо болуп саналат. Бул учурда жергиликтүү калктын бул кызмат адамдарына көзөмөл жүргүзүүсү кыйындайт, анткени жогоруда аталган кызмат адамдарына ишеним көрсөтпөө жана кызматтан бошотуу маселеси боюнча жалпы жергиликтүү коомчулуктун арасында добуш берүүнү уюштуруу зарыл. Бул кызмат адамдарынын үстүнөн жогорку органдардын көзөмөлү буга чейин эле субъективдүү болушу мүмкүн. Жогорку бийлик органдары тарабынан

контролдун натыйжасыздыгынын дагы бир жүйөсү – «жергиликтүү жамаатка жана жергиликтүү өкүлчүлүктүү коллегиялдуу органга салыштырмалуу жергиликтүү аткаруу жана сот органдарынын ишин көзөмөлдөө маселесине, жалпысынан, жергиликтүү административдик-аймактык бирдиктин комплекстүү өнүгүүсүнө кызыкчылыктын төмөнүрөк деңгээли» [189].

17. Өкүлчүлүктүү коллегиялдуу башкарууда саясий элитанын саясий амбицияларын канааттандыруу негиздүү, мында бийлик дайыма алмашып турат жана ошону менен мамлекеттик төңкөрүштөрдүн, элдик көтөрүлүштөрдүн жана революциялардын алдын алуу үчүн шарттар түзүлөт. Өкүлчүлүктүү коллегиялдуу башкарууда, жогоруда айтылгандай, децентралдаштыруу болуп, борбордук мамлекеттик органдардын кийлигишүүсүз жергиликтүү өкүлчүлүктүү коллегиялдуу органдар тарабынан жергиликтүү аткаруу органдарынын башчыларын өз алдынча шайлоосу түшүнүлөт. Бул система, ар кандай деңгээлдеги бийлик органдарынын өз ара биригишин, контролду, туруктуулукту жана жоопкерчиликти жөнгө салууда ролду аткарат. Мында, ар бир деңгээлдеги бийлик туруктуу жана өз алдынча чечимдерди кабыл алууга жана жарандардын муктаждыктарына жооп берүүгө жооптуу. Жогоруда аталган субъекттер тарабынан өздөрүнүн жөндөмдүүлүктөрү жана мүмкүнчүлүктөрү жактырылган учурда бул кызмат адамдары Жогорку мамлекеттик кызматтарга гана талапкер болбостон, андан кийин жогору турган кызматтарда иштей алышат. Мамлекеттик бийликтин бүткүл өлкө боюнча бирдей бөлүштүрүлүшү жана бийлик жөнүндө ызы-чуунун жоктугу мамлекеттик бийликтин үзгүлтүксүз алмашуусуна шарт түзөт.

18. Саясий режимдин параметрлерин жана коллегиялдуу жана жеке башкаруу органдардын иш-аракеттерин салыштыруу, коллегиялдуу органдардын жеке башкаруу органдарынан үстөмдүгү аркылуу демократиялык режим сакталат жана, тескерисинче, жеке башкаруу органдарынын коллегиялдуу органдарына карата артыкчылыгы антидемократиялык режимдин ишке ашырылышына алып келет деп айтууга мүмкүндүк берет.

Азыркы демократиялык режимдин негизи болуп, жогоруда айтылгандай, коллегиялдуу органдардын: парламенттин, жергиликтүү коллегиялдуу өкүлчүлүктүү органдардын (кеңештердин), сот арачыларынын коллегияларынын жана башка коллегиялдуу сот органдарынын тиешелүүлүгүнө жараша президентке, аткаруу жана жеке башкаруу сот органдарына үстөмдүгү саналат. Үстөмдүк коллегиялдуу органдардын жеке башкаруу органдарды түзүүсүнөн жана аларга көзөмөлдүк жүргүзүүдөн билинет.

Демократияда же коллегиялдуу мамлекеттик башкарууда калк түз жана өкүлчүлүктүү демократия аркылуу мамлекеттик башкарууга катышат. «Түз демократия калктын референдумдарга, коомдук чогулуштарга жана жыйналыштарга түздөн-түз катышуусунда жана аларда чечимдерди кабыл алуусунда чагылдырылат. Өкүлчүлүктүү демократияда калк өзү шайлаган коллегиялдуу өкүлчүлүктүү органдар аркылуу мамлекеттик башкарууну жүзөгө ашырат. Бул өкүлчүлүктүү органдары коллегиялдуу жана жеке башкаруучу болушу мүмкүн экенин белгилей кетүү керек» [168]. Демократия эл коллегиялдуу өкүлчүлүктүү органдарды шайлаган жерде өнүгөт. Калктын президент жана коллегиялдуу органдар тарабынан көзөмөлдөнбөгөн административдик-аймактык бирдиктердин аткаруу органдарынын жетекчилерин жалгыз өкүлчүлүктүү органдар катары шайлоосу авторитардык режимдердин өнүгүшүнө алып келиши мүмкүн.

Коллегиялдуу өкүлчүлүктүү демократия өз кезегинде түз демократиянын өнүгүшүнө өбөлгө түзөт. Тескерисинче, авторитардык жана тоталитардык режимдерде, мисалы, референдумдар жана жарандардын чогулуштары бийликтин кызыкчылыктарын ишке ашыруу үчүн колдонушат. Коллегиялдуу өкүлчүлүктүү органдар башкарган өлкөдө калктын көпчүлүгүнүн кызыкчылыгы билдирилет, азчылыктын пикири да эске алынат.

Жеке башчылык принциптери деспоттук, тирандык, тоталитардык, фашисттик, авторитардык жана башка режимдер түрүндө антидемократиялык режимдин өнүгүшүнө өбөлгө түзөт. Бул режимдердин негизги жана баштапкы

өзгөчөлүгү бир адамдын – класстын өкүлүнүн, башкаруучу элитанын, саясий партиянын же калктын башка тобунун лидеринин саясий үстөмдүгү болуп саналат.

19. Парламентаризм – өлкөдө мамлекеттик өкүлчүлүк жана башка коллегиялдуу органдар: парламент, жергиликтүү кеңештер, коллегиялдуу сот жана башка органдар үстөмдүк кылган башкаруунун формасы. Ал эми бардык мамлекеттик органдардын ичинен парламент эң жогорку орунду ээлейт. Ошентип, парламенттин болушу эле парламентаризм системасынын бар экендигин билдирбейт.

20. Өкүлчүлүктүү коллегиялдуу башкаруу укуктук мамлекеттин өнүгүшүнө алып келет. Мыйзамдуу мыйзам чыгаруу бийлиги туруктуулугу менен айырмаланган адилеттүү конституцияны кабыл алат. Ушул Конституциянын негизинде адилеттүү мыйзамдар кабыл алынат. Элдик башкаруу катары өкүлчүлүктүү коллегиялдуу башкаруу мамлекет менен инсандын өз ара жоопкерчилигин камсыз кылат.

21. Коллегиялык мамлекеттик башкаруу жарандык коомдун эң негизги укугун – жарандардын мамлекеттик башкарууга жана сот адилеттигин ишке ашырууга катышуусун камсыздайт. Жарандык коом суверендүү болуп, саясатта өзүнүн бийлик мыйзамдарына таянат жана аны иш жүзүндө аткарат. Ошентип, коллегиялык мамлекеттик башкаруу жарандык коомдун динамикалык өнүгүшүнө жана жалпы мамлекеттин туура башкарылышына оң таасир этет.

22. Элдик суверенитет – бул мамлекеттеги эң жогорку бийликтин булагы жана алып жүрүүчүсү эл деп эсептелген принцип. Бул принципке ылайык, мамлекеттик бийликти эл өзүнүн өкүлчүлүктүү жана коллегиялдуу органдары аркылуу түзүп, көзөмөлдөйт жана жүргүзөт. Башкача айтканда, элдин бийлик жүргүзүүдөгү ролу түз же кыйыр түрдө демократиялык жолдор аркылуу ишке ашат. Элдик суверенитеттин негизги көрүнүштөрү төмөнкүлөр: 1. элдин бийликке таасирин көрсөтүүчү негизги аспаптардын бири – шайлоо укугу. Эл жалпы шайлоо жолу менен аткаруу жана мыйзам чыгаруу органдарын түзөт, өз өкүлдөрүн шайлайт. 2. Эл өз өкүлдөрү аркылуу мыйзам чыгаруу жараянына

катышат, ошол аркылуу коомдогу укуктук нормаларды, мыйзамдарды кабыл алуу жана өзгөртүү мүмкүнчүлүгүнө ээ болот. 3. Элдин өкүлдөрү мамлекеттик бийлик органдарынын ишмердүүлүгүн көзөмөлдөп, элдик кызыкчылыктарга каршы келбесине кам көрөт. Бул аркылуу эл мамлекеттик бийликтин мыйзамдуулугун жана легитимдүүлүгүн камсыз кылат. 4. Элдик суверенитетти жүзөгө ашыруунун дагы бир формасы – референдумдарга жана жалпы элдик добуш берүүлөргө катышуу. Бул аркылуу эл түздөн-түз мамлекеттик маанилүү маселелерге катышып, өз позициясын билдире алат. Ошентип, элдик суверенитет – бул элдин өзүнө таандык бийлик укугун аткаруу органдары жана сот органдары аркылуу жүргүзүүчү негизги демократиялык принцип, ал мамлекеттеги саясий жана укуктук туруктуулуктун кепилдиги болуп саналат.

23. Өлкөдө коллегиялдуу мамлекеттик башкарууну калыптандыруу үчүн мыйзамдарды өзгөртүүдөн тышкары, илимий-техникалык прогрессти түзгөн илимий-техникалык жана илимий-өндүрүштүк потенциалды жогорулатуу зарыл. Илимий-техникалык прогрессти ишке ашыруу мамлекеттик саясаттын негизи болууга тийиш. Мамлекеттик жеке башкаруунун алдында өлкөнүн өнүктүрүү жогорку илимий-техникалык потенциалды, жаңы технологияларды жана өнөр жайды өнүктүрүүнү талап кылат. Бул процесс адамдардын укуктарын коргоо жана жакшыртууга, ошондой эле коомдук мүлктүн бардык аспектилери өркүндөтүүгө чоң таасир тийгизет. Жогорку илимий-техникалык потенциал өлкөнүн экономикасын модернизациялоого, жаңы жумуш орундарын түзүүгө, өнөр жайды өнүктүрүүгө жана коомдук инфраструктураны жакшыртууга негиз болот. Технологиялар жана инженердик жетишкендиктер адамдардын жашоо стандарттарын жогорулатууга, натыйжалуулугун арттырууга, ошондой эле экологиялык жана социалдык маселелер боюнча маселелерди чечүүгө жардам берет. Андан тышкары, илимий-техникалык прогресс коомдогу социалдык жана экономикалык теңсиздиктерди чечүүгө жардам бере алат. Мисалы, цифрдык алмашуу же жаңы технологияларды киргизүү аркылуу, атаандаштыкка жарамдуу чөйрө түзүп, эл аралык рынокто өлкөнүн позициясын күчтөндүрүүгө болот. Жогоруда айтылган илим жана

техника адам укуктарын гана өркүндөтпөстөн, мамлекеттин аскердик, саясий, экономикалык күчүн камсыздап, жеке башкаруусунун узак мөөнөттүү жана туруктуу ишке ашырылышына шарт түзөт.

Ошентип, «Илим жөнүндө» Кыргыз Республикасынын Мыйзамынын 5-беренесине ушул беренени төмөнкүдөй мазмунда: «табигый-техникалык илимдерди жана илимий-техникалык ишти өнүктүрүүнү колдоо» [168] 8-пункт менен толуктоо жана «Билим берүү жөнүндө» Кыргыз Республикасынын Мыйзамынын 8-беренесинин 4-бөлүгүндө ушул бөлүккө төмөнкүдөй мазмунда: «илимди жана илимий-техникалык ишти өнүктүрүү үчүн негиздерди даярдоо» [168] 16-1-пункт менен толуктоо түрүндөгү өзгөртүү киргизүү негиздүү.

ПРАКТИКАЛЫК СУНУШТАР

Мамлекеттүүлүктү бекемдөө жана экономиканы өнүктүрүү жөнүндө жогоруда аталган идеяларды ишке ашыруу үчүн төмөнкү практикалык иш-чараларды аткаруу сунушталат.

1. Коллегиялдуу жана жеке башкаруу органдардын ишинин негизиндеги мамлекеттик башкарууну жакшыртуу максатында Кыргызстандын «Министрлер Кабинети жөнүндөгү» [134] Конституциялык мыйзамдын 6 – беренесинин 7 – бөлүгүнө төмөндөгүдөй өзгөртүү киргизүү сунушталды: *«Эгерде ушул берененин 6-бөлүгүндө көрсөтүлгөн мөөнөттүн ичинде Жогорку Кеңеш жаңы же кайталап киргизилген талапкерлерди карабаса же карап жана макулдук бербесе, анда Президент ушул мөөнөт аяктагандан кийин Жогорку Кеңешке Министрлер Кабинетинин Төрагасынына жана башка мүчөлөрүнүн (айрым мүчөсүнүн) кызмат ордуна башка талапкерлерди сунуштайт»* [159] жана ушул беренени 7-1 бөлүк менен төмөнкүдөй мазмунда толуктоо сунушталды: *«Эгерде ушул берененин 6-бөлүгүндө көрсөтүлгөн мөөнөттүн ичинде Жогорку Кеңеш жаңы же кайталап киргизилген талапкерлерди карабаса же карап жана макулдук бербесе, анда Президент ушул мөөнөт аяктагандан кийин Министрлер Кабинетинин Төрагасынынын жана башка мүчөлөрүнүн (айрым мүчөсүнүн) кызмат ордуна дайындоого укуктуу»* [7]. Ал эми колдонуудагы конституциялык мыйзам биринчиден, Кыргыз Республикасынын Конституциясынын 90-беренесинин 1-пунктуна каршы келет. Ал жерде «Министрлер Кабинетинин Төрагасы, анын орун басарлары жана Министрлер Кабинетинин мүчөлөрү Жогорку Кеңештин макулдугу менен Президент тарабынан дайындалат» [7] деп белгиленген. Экинчиден, Кыргыз Республикасынын Жогорку Кеңеши коллегиялдуу мамлекеттик орган болгондуктан конституцияда каралган ыйгарым укугу ишке ашыралбай калууда. Бул Конституциянын жана мыйзамдын үстөмдүгү сыяктуу мыйзамдуулук принциптерин ишке ашырууга, б.а. бардык ченемдик укуктук актылардын жана башка мамлекеттик органдардын укугун колдонуу актыларынын Конституцияга жана мыйзамдарга ылайык келишине жана

мыйзамдуулуктун бирдиктүүлүгүнө, мамлекеттин бардык аймагында мыйзамдарды бирдей түшүнүүгө жана колдонууга өбөлгө түзөт. Эгерде жогорудагы аныкталынган сунуш мыйзамга киргизилсе мамлекеттик башкаруудагы коллегиялдуу өкүлчүлүктүү органдын иши жакшырмак.

2. Кыргыз Республикасынын Жогорку Кеңеши, жогорку өкүлчүлүктүү мыйзам чыгаруучу коллегиялык орган катары, Конституция боюнча «кеңири укуктарга ээ» [7]. Конституциялык нормаларды аткаруу үчүн жаңы мыйзамдардын кабыл алынышы маанилүү. Кыргыз Республикасындагы Конституциянын 110-беренесине ылайык «мамлекеттик органдардын иши, тартиби жана көз карандысыздыгын камсыз кылган кепилдиктер конституциялык мыйзамдар аркылуу белгилениши керек» [7]. Бул контекстте Жогорку Кеңешти жөнгө салган мыйзамды иштеп чыгуу зарылчылыгы белгиленген. Бул мыйзам Жогорку Кеңеште коллегиялдуулук принциптерин ишке ашырууга жардам берип, «Кыргыз Республикасынын парламенти мамлекеттик бийликтин жогорку органы болушу үчүн зарыл» [159]. Ошондой эле, Кыргыз Республикасынын Конституциясынын 76-беренесинин 1-бөлүгүн [7] так баяндоо максатында, бул пунктка төмөндөгүдөй өзгөртүү киргизүү сунушталды: *«Жогорку Кеңеш – Кыргыз Республикасынын парламенти, мыйзам чыгаруу бийлигин жана өз ыйгарым укуктарынын чегинде көзөмөл кылуу милдеттерин жүзөгө ашыруучу жогорку коллегиялдуу өкүлчүлүктүү орган болуп саналат»* [159].

3. Конституциянын 85-беренесинин 4-бөлүгү мыйзам чыгаруу демилгеси укугун Кыргыз Республикасынын Министрлер Кабинетинин Төрагасына гана берет, бул коллегиялдуу органдын укуктук статусуна карама-каршы келет. Кыргыз Республикасынын 1993, 2010-жылдагы конституцияларына ылайык «мыйзам чыгаруу демилгесинин укугу бүтүндөй Өкмөткө таандык» [7] болгон, ошондуктан 85-статьянын жогоруда аталган бөлүгүнө толуктоолорду киргизүү жана аны төмөнкүдөй редакцияда баяндоо сунушталат: «Министрлер Кабинетине».

4. Элдин мамлекетти башкаруу укугун ишке ашырууда Элдик Курултайдын ролун жогорулатуу үчүн Кыргыз Республикасынын Конституциясынын 80-беренесинин 3-бөлүгүнүн 6-пунктуна толуктоолорду киргизүү жана аны төмөндөгүдөй өзгөртүү сунушталууда: «Шайлоо жана референдум өткөрүү боюнча борбордук комиссиянын мүчөлөрүнүн үчтөн бири Президенттин сунуштамасы боюнча, үчтөн бири Элдик Курултайдын сунуштамасы боюнча, ал эми үчтөн бири өзүнүн демилгеси менен шайлайт жана мыйзамда каралган учурларда аларды кызмат ордуна бошотот» [85].

5. «Жергиликтүү өз алдынча башкаруунун аткаруу органдарынын жетекчилеринин жоопкерчилигин күчөтүү жана жергиликтүү жамааттын жергиликтүү өз алдынча башкарууга укугун ишке ашыруу» [191] максатында аларды коллегиялдуу өкүлчүлүктүү орган катары жергиликтүү кеңештер шайлашы жана бошотуулары негиздүү.

6. Кыргыз Республикасынын Президентин кызматтан четтетүү жол-жобосун жүргүзүүдө кызыкчылыктардын кагылышын жоюу үчүн Кыргыз Республикасынын Конституциясынын 73-беренесинде Башкы прокурордун Президенттин аракетинде кылмыштын белгилери бар экендиги жөнүндө жана Конституциялык сот тарабынан айып коюунун белгиленген тартибин сактоо жөнүндө корутундуларды берүү жөнүндө ченемдерди алып салуу зарыл, анткени Конституциянын 70-беренесинин 4-бөлүгүнүн 5-пунктуна ылайык «Президент Судьялар кеңешинин сунушу боюнча Жогорку Кеңештин макулдугу менен Конституциялык соттун судьяларынын ичинен 5 жылдык мөөнөткө Конституциялык соттун төрагасын кызмат ордуна дайындайт; Конституцияда жана конституциялык мыйзамда көрсөтүлгөн тартипте Конституциялык соттун төрагасын кызмат ордуна бошотот» [159]; Конституциянын 70-беренесинин 5-бөлүгүнүн 1-пунктуна ылайык «Жогорку Кеңештин макулдугу менен Башкы прокурорду дайындайт; мыйзамда каралган учурларда Жогорку Кеңештин депутаттарынын жалпы санынын жарымынан кем эмесинин макулдугу менен Башкы прокурорду ээлеген кызматынан бошотот» [7]. АКШ менен Франциянын конституцияларында импичмент

процедурасы учурунда кандайдыр бир органдардын корутундусун берүү каралган эмес.

7. Министрлер Кабинетинин мүчөлөрүнүн жоопкерчилигин күчөтүү максатында Кыргыз Республикасынын Конституциясынын 89-беренесинин 6-бөлүгүн төмөнкүдөй редакцияда баяндоо менен толуктоо негиздүү: «Эгерде республикалык бюджеттин аткарылышы жөнүндө отчет Жогорку Кеңеш тарабынан канааттандыралык эмес деп табылса, Жогорку Кеңеш Министрлер Кабинетинин мүчөлөрүнүн жоопкерчилигин карайт» [159].

8. «Демократиялык принциптерди ишке ашыруу жана Конституцияга каршы келбөө үчүн жергиликтүү өз алдынча башкаруу органдарынын көз карандысыздык принцибин сактоо керектиги белгиленди» [168]. Бул үчүн Кыргыз Республикасынын «Жергиликтүү өз алдынча башкаруу жөнүндөгү» мыйзамын «Жергиликтүү мамлекеттик администрация жана жергиликтүү өз алдынча башкаруу органдары жөнүндөгү» мыйзамдан бөлүү сунушталууда.

КОЛДОНУЛГАН АДАБИЯТТАРДЫН ТИЗМЕСИ:

1. Атаманчук, Г.В. Теория государственного управления [Текст]: Курс лекций / Г.В. Атаманчук. – 3-е изд., доп. – М.: Изд-во ОМЕГА-Л, 2005. – 584 с.
2. Самуэльсон, Пол [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <https://ru.wikipedia.org/wiki/> – Загл. с экрана. (Дата обращения: 16.11.2023).
3. Парето, В. - Учебник политической экономии [Текст] / В. Парето. - [«Manuale di economia politica»]. - (1906).
4. Kaldor, N. Welfare propositions of economics and interpersonal comparisons of utility [Текст] / N. Kaldor // Economic Journal, 1939.
5. Hicks, J.R. (1939, 2nd ed. 1946). Value and Capital: An Inquiry into Some Fundamental Principles of Economic Theory [Текст] / J.R. Hicks. - Oxford: Clarendon Press.
6. Введение в рыночную экономику: Учеб. пособие для экон. спец. вузов [Текст] / А.Я. Лившиц, И.Н. Никулина, О.А. Груздева и др.; под ред. А.Я. Лившица, И.Н. Никулиной. – М.: Высш. шк., 1994. – 447 с.
7. Кыргыз Республикасынын Конституциясы 5 май 2021 жыл. 2021-жылдын 11-апрелинде референдумда кабыл алынган // Эркин-Тоо. - 41 (3220). - 05/05/2021.
8. Токтогулов, А. А. Полномочия Президента Кыргызской Республики по действующей Конституции / А. А. Токтогулов // Наука и новые технологии. – 2011. – № 9. – С. 165-168. – EDN VJWKEN.
9. Чиркин, В.Е. Конституционное право зарубежных стран [Текст] / В.Е. Чиркин. – М.: Юристъ, 1997. – 568 с.
10. Проблемы общей теории права и государства [Текст]: Учебник для вузов / Под общ. ред. академика РАН, доктора юрид. наук, проф. В.С. Нерсесянца. – М.: Издательство НОРМА (Издательская группа НОРМА-ИНФРА-М), 2001. – 832 с.
11. Перевалов, В.Д. Теория государства и права [Текст]: учебник / В.Д. Перевалов. – М.: Высшее образование, 2008.- 379 с.

12. Малько, А.В. Теория государства и права в вопросах и ответах [Текст]: Учебно-методическое пособие / А.В. Малько. – 3-е изд., перераб. и доп. – М.: Юристъ, 2001. – 271 с.
13. Кыргыз Республикасынын “Кыргыз Республикасынын Жогорку Кеңешинин Регламенти жөнүндө” 2022-жылдын 16-ноябрындагы № 106 Мыйзамы. “Эркинтоо” 16.11.2022.
14. Кыргыз Республикасынын “Жергиликтүү мамлекеттик администрация жана жергиликтүү өз алдынча башкаруу органдары жөнүндө” 2021-жылдын 20-октябрындагы № 123 Мыйзамы. - “Эркин Тоо”. - 22.10.2021. - № 109 (3288).
15. История государства и права зарубежных стран. Часть 1. [Текст]: Учебник для вузов. Изд. 2-е, стереотип. / Под ред. проф. Крашенинниковой Н.А. и проф. Жидкова О.А. – М.: Издательская группа НОРМА-ИНФРА·М, 1999. – 480 с.
16. Кыргыз Республикасынын «Кыргыз Республикасынын Президентинин ишмердигинин кепилдиктери жана Кыргыз Республикасынын экс-президентинин статусу жөнүндө» 2003-жылдын 18-июлундагы № 152 Мыйзамы. – Эркин Тоо 25.07.2003.
17. Кыргыз Республикасынын “Кыргыз Республикасынын Жогорку соту жана жергиликтүү соттор жөнүндө” 2021-жылдын 15-ноябрындагы № 134 Мыйзамы. “Эркин Тоо” 2021-жылдын 19-ноябры. - № 136.
18. Кыргыз Республикасынын “Кыргыз Республикасынын прокуратурасы жөнүндө” 2021-жылдын 10-сентябрындагы № 114 Конституциялык Мыйзамы. - “Эркинтоо” 17.09.2021.
19. История государства и права зарубежных стран [Текст]: Учебник для вузов: В 2 ч. Ч.1 / Под общ. ред. д.ю.н., проф. О.А. Жидкова и д.ю.н., проф. Н.А. Крашенинниковой. – М., 2001. – 624 с.
20. Конституция РСФСР 10 июля 1918 года [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <https://www.hist.msu.ru/ER/Text/cnst1918.htm> – Загл. с экрана. (Дата обращения: 18.11.2023).

21. Конституция СССР от 7 октября 1977 года [Электронный ресурс]. – Режим доступа: [https:// https://www.hist.msu.ru/ER/etext/cnst1977.htm](https://www.hist.msu.ru/ER/etext/cnst1977.htm) – Загл. с экрана. (Дата обращения: 17.11.2023).
22. Конституция Китайской Народной Республики [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <https://legalns.com/download/books/cons/china.pdf> – Загл. с экрана. (Дата обращения: 14.11.2023).
23. Конституция Корейской Народно-Демократической Республики [Электронный ресурс]. – Режим доступа: https://ru.wikipedia.org/wiki/%D0%9A%D0%BE%D0%BD%D1%81%D1%82%D0%B8%D1%82%D1%83%D1%86%D0%B8%D1%8F_%D0%9A%D0%9D%D0%94%D0%A0 – Загл. с экрана. (Дата обращения: 17.11.2023).
24. Cuba's Constitution of 2019 [Электронный ресурс]. – Режим доступа: https://www.constituteproject.org/constitution/Cuba_2019.pdf?lang=en – Загл. с экрана. (Дата обращения: 12.11.2023).
25. Любашиц, В.Я., Мордовцев, А.Ю., Мамычев, А.Ю. Теория государства и права [Текст]: Учебник / В.Я Любашиц., А.Ю. Мордовцев, А.Ю. Мамычев. - М.: РИОР, 2014. – 450 с.
26. Татенов, М. Б. Историко-теоретические проблемы развития коллегиальных и единоначальных органов государства / М. Б. Татенов, М. Б. Татенова // Известия ВУЗов Кыргызстана. – 2016. – № 12. – С. 131-133. – EDN XVNIHR.
27. История государства и права зарубежных стран [Текст]: учебник для бакалавров / М. Н. Прудников. — 6-е изд., перераб. и доп. — М.: Издательство Юрайт, 2013. — 811 с.
28. Платон. Сочинения в 3 тт. - Т.3, Ч.2. [Текст] / Платон. - М., 1972. – 678 с.
29. Аристотель. Политика. Афинская полития [Текст] / Аристотель. - М., Мысль, 1997. – 458 с.
30. Цицерон [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <https://ru.wikipedia.org/wiki/%D0%A6%D0%B8%D1%86%D0%B5%D1%80%D0%BE%D0%BD> – Загл. с экрана. (Дата обращения: 18.11.2023).

31. Ленин, В. И. Сочинения 4-е изд. в 35 т. [Текст] / В.И. Ленин. – М.: Издательство политической литературы, 1941-1950. – 17849 с.
32. Хрущев, Н.С. Развитие экономики СССР и партийное руководство народным хозяйством [Текст] / Н.С. Хрущев. - М.: Правда, 1962. – 112 с.
33. Хрущев, Н.С. Заключительное слово на XXII съезде КПСС [Текст] / Н.С. Хрущев. - М.: Госполитиздат, 1961. - 47 с.
34. Советское административное право [Текст]: Учебник / Под ред. П.Т. Василенкова. – М.: Юрид. лит., 1981. – 464 с.
35. Сорокин, В.Д. Коллегиальность и единоначалие в советском социалистическом государственном управлении [Текст]: автореф. дис. ... канд. юрид. наук / В.Д. Сорокин. - Л., 1953. - 18 с.
36. Сафронова, И.П. Единоначалие и коллегиальность в управлении социалистическим промышленным предприятием в советском государстве (25.X.1917 г. - 1929 г.) [Текст]: дис. ... д-ра юрид. наук: 12.00.01 / И.П. Сафронова. - Харьков, 1978. – С. 273-328.
37. Шадиева, С.А. Соотношение коллегиальности и единоначалия в управлении государственным промышленным предприятием в условиях самоуправления [Текст]: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.01 / С.А. Шадиева. - Ташкент, 1990. - 22 с.
38. Советское административное право: общая часть [Текст]: учеб. для юрид. фак. и ин-тов / Под ред. Ю. М. Козлова. - М.: Госюриздат, 1962. – 301 с.
39. Давитнидзе, И.Л. Коллегиальность и единоначалие в советском государственном управлении [Текст] / И.Л. Давитнидзе. - М.: Знание, 1974. – 64 с.
40. Побежимова, Н.И. К вопросу о коллегиальности и единоначалии в советском государственном управлении [Текст] / Н.И. Побежимова // Управление и право. - М.: Изд-во Моск. ун-та, 1982, Вып. 7. - С. 21-30.
41. Власов, В.А. Советский государственный аппарат [Текст] / В.А. Власов. - М.: Госюриздат, 1959.- 372 с.

42. Козлов, Ю.М. Соотношение коллегиальности и единоначалия в советском государственном управлении на современном этапе [Текст] / Ю.М. Козлов // Советское государство и право. - М.: Наука, 1964. - № 2. - С. 24-34.
43. Ганаев, Н.А. Коллегиальность и единоначалие в организации и деятельности аппарата управления местных Советов [Текст]: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.02 / Н.А. Ганаев. - М., 1978. - С. 9-43.
44. Лунев, А.Е. О дальнейшем развитии демократии в советском государственном управлении [Текст] / А.Е. Лунев // Советское государство и право. - М.: Наука, 1962. - № 7. - С. 25-34.
45. СП СССР, 1960, № 6, ст. 37.
46. Ямпольская, Ц.А. Актуальные проблемы науки советского административного права [Текст] / Ц.А. Ямпольская // Советское государство и право. - М.: 1962. - № 10. - С. 18.
47. Шорина, Е.В. Коллегиальность и единоначалие в советском государственном управлении [Текст] / Е.В. Шорина. - М.: Госюриздат, 1959. - 112 с.
48. СП СССР, 1962, № 5, ст. 38.
49. СП РСФСР, 1958, № 11, ст. 111.
50. ВВС СССР, 1958, № 15, ст. 282.
51. СП СССР, 1959, № 1, ст. 1.
52. Внуков, С. Принципы единоначалия и коллегиальности в деятельности отдела юстиции [Текст] / С. Внуков // Советская юстиция. - М.: Юрид. лит., 1979. - № 12. - С. 11-13.
53. Минашкин, А.В. Коллегиальность и единоначалие в деятельности высшего органа исполнительной власти России [Текст] / А.В. Минашкин // Законодательство и экономика. - 2002. - № 4.
54. Хантуев, А.А. Принцип единоначалия и его реализация в управлении органами внутренних дел [Текст]: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.11 / А.А. Хантуев. - М., 2003. - 213 с.

55. Хорьков, В.Н. Коллегиальные органы административной юрисдикции в новом Кодексе РФ об административных правонарушениях [Текст] / В.Н. Хорьков // Государство и право: Вып. 2. Калининград: Изд-во КГУ, 2003. С. 16-26.
56. Лакаев, О.А. Коллегиальные органы административной юрисдикции, создаваемые в соответствии с законодательством субъектов Российской Федерации [Текст]: автореф. дис. ... канд. юрид. наук / О.А. Лакаев. - Саратов, 2008. - 26 с.
57. Дуйсенов, Э.Э. Государственное управление, государственная служба и кадровая политика (правовые проблемы реформы) [Текст] / Э.Э. Дуйсенов. - Ош: 1999. – 176 с.
58. Дуйсенов, Э.Э., Кулдышева, Г.К. Реформа местного самоуправления в Кыргызстане (правовое регулирование) [Текст] / Э.Э. Дуйсенов, Г.К. Кулдышева. – Ош: 2003. – 148 с.
59. Кулдышева, Г.К. Теоретико-правовые проблемы государственной власти и местного самоуправления в Кыргызской Республике [Текст]: дис. ... д-ра юрид. наук: 12.00.01, 12.00.02 / Г.К. Кулдышева. - Бишкек, 2011. - 280 с.
60. Сооданбеков, С. Проблемы становления и развития конституционно-правовой основы государственной власти в Кыргызской Республике [Текст] / С. Сооданбеков. - Б.: Илим, 2002. – 312 с.
61. Арабаев, А.А. Парламентаризм и парламент Кыргызстана: генезис, состояние, перспективы [Текст] / А.А. Арабаев. – Бишкек: Просвещение, 2008. – 588 с.
62. Шеримкулов, М.Ш. Парламент независимого Кыргызстана [Текст] / М.Ш. Шеримкулов. - Бишкек, 1998.
63. Курманов, З., Джакупова, Г. Парламентаризм в Кыргызстане: первый опыт [Текст] / З. Курманов, Г. Джакупова. - Бишкек, 1998. - 200 с.
64. Кучуков, М. М. Жогорку Кенеш (Парламент) Кыргызской Республики [Текст] / М.М. Кучуков. - Бишкек, 2002.

65. Тургунбеков, Р.Т. Парламент и парламентаризм [Текст] / Р.Т. Тургунбеков //Наша газета. -1998. - 1 июля.
- 66.Сааданбеков, Ж. Авторитаризм и демократия на Востоке [Текст] / Ж. Сааданбеков. – Общественно-политическое издание. – Астана: Фолиант, 2003. – 392 с.
67. Сартаев, С.С. Строительство социалистической государственности и проблемы высшего органа народного представительства в Казахстане [Текст]: дис. ... д-ра юрид. наук: 12.00.01 / С.С. Сартаев. – М., 1970. – 260 с.
- 68.Сартаев, С.С. Высший представительный орган государственной власти Казахской ССР [Текст] / С. С. Сартаев. - Алма-Ата: Казахстан, 1972. - 200 с.
69. Сартаев, С.С. Президентство целесообразно [Текст] / С.С. Сартаев // Казахстанская правда. – 1990. - 13 апреля.
- 70.Проблемы согласованного функционирования органов государственной власти Республики Казахстан и системы сдержек и противовесов. Монография [Текст] / Отв. ред. Г.С. Сапаргалиев. – Алматы: Издательский дом КазГЮУ, 2006. – 468с.
71. Мухамеджанов Э.Б., Сафарова Т.С. Общественные объединения как институт гражданского общества [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.zakon.kz/205103-obshhestvennye-obedinenija-kak-institut.html>. (Дата обращения 12.11.2023).
- 72.Плутарх. Избранные жизнеописания в 2 тт. [Текст] / Плутарх. - М.: Правда, 1990.
73. Плиний Младший. Письма Плиния Младшего [Текст]: Кн. I-X / Ред. А.И. Доватур; АН СССР. 2-е перераб. изд. М.: Наука, 1983. - Кн. VIII. Письмо XIV. (Литературные памятники).
- 74.Кыргыз Республикасынын “Кыргыз Республикасынын Министрлер Кабинети жөнүндө” 2021-жылдын 11-октябрындагы № 122 Конституциялык Мыйзамы. – Эркин Тоо 11.10.2021. - № 104.

75. Кыргыз Республикасынын «Кыргыз Республикасынын Шайлоо жана референдум өткөрүү боюнча борбордук комиссиясы жөнүндө» 2021-жылдын 26-июнундагы № 79 Конституциялык Мыйзамы. – Эркин Тоо 29.06.2021.
- 76.«Кыргыз Республикасынын шайлоо жана референдум өткөрүү боюнча шайлоо комиссиялары жөнүндө» Кыргыз Республикасынын Мыйзамы. - 2011-жылдын 30-июнундагы № 51 “Эркин Тоо”.
- 77.Алексеев, С.С. Проблемы теории права [Текст] / С.С. Алексеев. -Свердловск, 1972. - Т. 1. - 396 с.
- 78.Общая теория права [Текст] / Под ред. В.К. Бабаева. Нижний Новгород, 1993. – 544 с.
- 79.Курс лекций по теории государства и права [Текст] / Под ред. Н.Т. Разгельдеева, А.В. Малько. Саратов, 1993. Ч. 1. – 184 с.
- 80.Теория государства и права [Текст]: Курс лекций / Под ред. Н.И. Матузова, А.В. Малько. Саратов, 1995. – 560 с.
- 81.Теория государства и права [Текст]: Учебник для вузов / Под ред. проф. М.М. Рассолова. – 2-е изд., перераб. и доп. – М.: ЮНИТИ-ДАНА, Закон и право, 2012. - 735 с.
- 82.Высказывания известных людей о государстве, обществе и религии [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://ikatkov.info/Orwell_3.html – Загл. с экрана. (Дата обращения: 15.11.2023).
- 83.Теория государства и права [Текст]: Курс лекций / Под ред. Н.И. Матузова и А.В. Малько. – М.: Юристъ, 1999. – 672 с.
- 84.Афоризмы и высказывания писателей, философов, поэтов и выдающихся деятелей [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.besoch.com/?p=viewapho&id=11> – Загл. с экрана. (Дата обращения: 19.10.2023).
- 85.Татенов, М. Б. Вопросы Конституционно-правового строительства Верховный суд и суды второй инстанции Кыргызской Республики как коллегиальные органы / М. Б. Татенов // Известия Национальной Академии наук Кыргызской Республики. – 2012. – № 3. – С. 132-137. – EDN WZSJWN.

86. Татенов, М. Б. Мамлекеттик башкаруунун коллегиялууулук жана жеке башчылык принциптеринин укуктун принциптери менен катышы / М. Б. Татенов // Наука, новые технологии и инновации Кыргызстана. – 2023. – No. 7. – P. 195-199. – DOI 10.26104/NNTIK.2023.80.30.039. – EDN WGTHUW.
87. Теория государства и права [Текст]: Учебник для юридических вузов и факультетов / Под ред. В.М. Корельского и В.Д. Перевалова - М.: Издательская группа НОРМА – ИНФРА·М, 1998. – 570 с.
88. Хропанюк, В.Н. Теория государства и права [Текст]: Учебное пособие для высших учебных заведений / В.Н. Хропанюк. - Под ред. проф. В.Г. Стрекозова. – М., 2002.
89. Гэлбрейт, Дж. К. Экономические теории и цели общества: Пер. с англ. [Текст] / Дж. К. Гэлбрейт. - М., 1976. – 245 с.
90. Конституция Японии [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <https://legalns.com/download/books/cons/japan.pdf> – Загл. с экрана. (Дата обращения: 18.11.2023).
91. Конституция Израиля [Электронный ресурс]. – Режим доступа: https://ru.wikipedia.org/wiki/%D0%9A%D0%BE%D0%BD%D1%81%D1%82%D0%B8%D1%82%D1%83%D1%86%D0%B8%D1%8F_%D0%98%D0%B7%D1%80%D0%B0%D0%B8%D0%BB%D1%8F – Загл. с экрана. (Дата обращения: 16.11.2023).
92. Конституция Австралийского Союза [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <https://www.wipo.int/wipolex/ru/legislation/details/17346> – Загл. с экрана. (Дата обращения: 17.11.2023).
93. Конституция Новой Зеландии [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <https://www.wipo.int/wipolex/ru/legislation/details/17347> – Загл. с экрана. (Дата обращения: 17.11.2023).
94. Ясперс, К. Смысл и назначение истории: Пер. с нем. [Текст] / К. Ясперс. - М.: Политиздат, 1991. – 527 с.
95. Камю, А. Бунтующий человек: Пер. с франц. [Текст] / А. Камю. - М.: Политиздат, 1990. – 416 с.

96. Ожегов, С.И. Толковый словарь русского языка: 80 000 слов и фразеологических выражений [Текст] / С.И. Ожегов, Н.Ю. Шведова. - Российская академия наук. Институт русского языка им. В.В. Виноградова. - 4-е изд., дополненное. - М.: ООО «ИТИ Технологии», 2008. - 944 с.
97. Тихомирова, Л.В. Юридическая энциклопедия [Текст] / Л.В. Тихомирова, М.Ю. Тихомиров. - М., 1998. - 525 с.
98. Карантиров, С.И. Новый англо-русский словарь [Текст] / С.И. Карантиров. - М.: Славянский дом книги, 2002. - 786 с.
99. Большой юридический словарь [Текст] / Под ред. А.Я. Сухарева, В.Е. Крутских. - 2-е изд., перераб. и доп. - М.: Инфра-М, 2004. - 704 с.
100. Борисов, А.Б. Большой экономический словарь. Издание 2-е переработанное и дополненное [Текст] / А.Б. Борисов. - М.: Книжный мир, 2006. - 860 с.
101. Нарикбаев, М. Проблемы борьбы с коррупцией и организованной преступностью в Казахстане [Текст] / М. Нарикбаев // Саясат.- 2000. - №2. - С. 8.
102. Кашкариева, Ж.А. Прокуратура на всех уровнях профилактики преступлений [Текст] / Ж.А. Кашкариева // Вестник КНУ имени Жусупа Баласагына. - Борьба с коррупцией в Кыргызстане. - Материалы республиканской научно-практической конференции. - Серия 1, Выпуск 4. - С. 65.
103. Карыпов, Б.К. Коррупция: теоретические вопросы сущности и ответственности [Текст] / Б.К. Карыпов // Вестник КНУ имени Жусупа Баласагына. - Борьба с коррупцией в Кыргызстане. - Материалы республиканской научно-практической конференции. - Серия 1, Выпуск 4. - С. 55.
104. Кыргыз Республикасынын Кылмыш-жаза кодекси 2021-жылдын 28-октябрындагы № 127. Кыргыз Республикасынын 2024-жылдын 7-августундагы № 161 Мыйзамынын редакциясына ылайык.

105. Джексенева, Л.Н. Некоторые актуальные направления борьбы и расследования преступлений, связанных с коррупцией [Текст] / Л.Н. Джексенева // Вестник КНУ имени Жусупа Баласагына. – Борьба с коррупцией в Кыргызстане. – Материалы республиканской научно-практической конференции. – Серия 1, Выпуск 4. - С. – 33.
106. Осмонов, Д.М. Коррупция и меры ее предупреждения [Текст] / Д.М. Осмонов // Вестник КНУ имени Жусупа Баласагына. – Борьба с коррупцией в Кыргызстане. – Материалы республиканской научно-практической конференции. – Серия 1, Выпуск 4. - С. – 77.
107. Винер, Н. Кибернетика и общество: Пер. с англ. [Текст] / Н. Винер. - М.: Издательство иностранной литературы, 1958. – 200 с.
108. Питерс, Т. В поисках эффективного управления (опыт лучших компаний) Пер. с англ. [Текст] / Т. Питерс, Р. Уотермен. - М.: Прогресс, 1986. – 424 с.
109. Миронов, М.А. Обращения граждан как элемент системы защиты прав человека и основных свобод: право и практика [Текст] / М.А. Миронов. - М., 2001. – 392 с.
110. Всемирная история. Античность. Диктатура [Электронный ресурс]. – Режим доступа: [http:// wholehistory.ru/Antichnost/diktatura.html](http://wholehistory.ru/Antichnost/diktatura.html) – Загл. с экрана. (Дата обращения: 10.11.2023).
111. Конституционный Закон Кыргызской Республики «О чрезвычайном положении» от 24 октября 1998 года № 135. Эркин Тоо. - № 1.
112. Кыргыз Республикасынын 2009-жылдын 30-апрелиндеги № 149 “Аскердик абал жөнүндө” конституциялык Мыйзамы. - “Эркин-Тоо” 2009-жылдын 12-майы. - № 34.
113. Милль, Дж. Стюарт. Представительное правление [Текст] / Дж. Стюарт Милль. - 1907. – 322 с.
114. Конституция Финляндии (Финляндской Республики) [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <https://legalns.com/download/books/cons /finland.pdf> – Загл. с экрана. (Дата обращения: 18.11.2023).

115. Конституция Республики Корея [Электронный ресурс]. – Режим доступа: [file:///D:/My%20Documents/User/Downloads/%ED%95%9C%EA%B5%AD%ED%97%8C%EB%B2%95\(%EB%9F%AC%EC%8B%9C%EC%95%84%EC%96%B4%20%EB%B2%88%EC%97%AD\).pdf](file:///D:/My%20Documents/User/Downloads/%ED%95%9C%EA%B5%AD%ED%97%8C%EB%B2%95(%EB%9F%AC%EC%8B%9C%EC%95%84%EC%96%B4%20%EB%B2%88%EC%97%AD).pdf) – Загл. с экрана. (Дата обращения: 19.11.2023).
116. Конституция Португальской Республики [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <https://legalns.com/download/books/cons/portugal.pdf> – Загл. с экрана. (Дата обращения: 17.11.2023).
117. Конституция Королевства Испании [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <https://legalns.com/download/books/cons/spain.pdf> – Загл. с экрана. (Дата обращения: 19.11.2023).
118. Конституция Королевства Дания [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <https://legalns.com/download/books/cons/denmark.pdf> – Загл. с экрана. (Дата обращения: 18.11.2023).
119. Конституция Швеции (Королевства Швеция) [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <https://legalns.com/download/books/cons/sweden.pdf> – Загл. с экрана. (Дата обращения: 17.11.2023).
120. Кыргыз Республикасынын Конституциясы 2010-жылдын 27-июнундагы Мыйзамдын редакциясында. - 2010-жылдын 27-июнунда Референдумда (бүткүл элдик добуш берүүдө) кабыл алынды // Эркин Тоо 06.07.2010. Күчүн жоготту.
121. Конституция Королевства Таиланд [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <https://www.wipo.int/wipolex/ru/legislation/details/21500> – Загл. с экрана. (Дата обращения: 18.11.2023).
122. Федеральная конституция Малайзии [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <https://www.wipo.int/wipolex/ru/legislation/details/6823> – Загл. с экрана. (Дата обращения: 19.11.2023).
123. Конституция Республики Польша [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <https://legalns.com/download/books/cons/poland.pdf> – Загл. с экрана. (Дата обращения: 17.11.2023).

124. Конституция Республики Болгарии [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <https://legalns.com/download/books/cons/bulgaria.pdf> – Загл. с экрана. (Дата обращения: 17.11.2023).
125. Федеративная Республика Германия. Федеративное устройство [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.gmu-countries.ru/europa/germany/germ-federation.html> – Загл. с экрана. (Дата обращения: 16.11.2023).
126. Конституция Индии [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <https://legalns.com/download/books/cons/india.pdf> – Загл. с экрана. (Дата обращения: 18.11.2023).
127. Конституционное право зарубежных стран. Учебник для вузов [Текст] / Под общ. ред. члена-корр. РАН, проф. М.В. Баглая, доктора юридических наук, проф. Ю.И. Лейбо и доктора юридических наук, проф. Л.М. Энтина. – М.: Издательская группа НОРМА-ИНФРА·М, 1999. – 552 с.
128. Бразилия. Конституция [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <https://www.krugosvet.ru/enc/gosudarstvo-i-politika/braziliya-konstitutsiya> – Загл. с экрана. (Дата обращения: 19.11.2023).
129. Zippelius, R. Allgemeine Staatslehre. 7. Aufl. [Текст] / R. Zippelius. - München, 1980. S. 326-340.
130. Конституционное (государственное) право зарубежных стран. Учебник. В 4 томах [Текст] / Отв. ред. Б.А. Страшун. — М.: Издательство БЕК, 1995. – 448 с.
131. Кыргыз Республикасынын «Кыргыз Республикасынын Президентин жана Кыргыз Республикасынын Жогорку Кеңешинин депутаттарын шайлоо жөнүндө» 2011-жылдын 2-июлундагы № 68 Конституциялык Мыйзамы. - Эркин Тоо 05.07.2011.
132. Конституция Киргизской ССР 1937 года [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <https://ru.wikisource.org/wiki/> – Загл. с экрана. (Дата обращения: 19.11.2023). Күчүн жоготту.

133. Конституция Киргизской ССР 1978 года [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <https://cbd.minjust.gov.kg/205064/edition/794728/ru> – Загл. с экрана. (Дата обращения: 19.11.2023). Күчүн жоготту.
134. Кыргыз Республикасынын «Министрлер Кабинети жөнүндө» 2021-жылдын 5-майы ПЖ № 114 Президентинин Жарлыгы.
135. Татенов, М. Б. Вопросы Конституционно-правового строительства Верховный суд и суды второй инстанции Кыргызской Республики как коллегиальные органы / М. Б. Татенов // Известия Национальной Академии наук Кыргызской Республики. – 2012. – № 3. – С. 132-137. – EDN WZSJWN.
136. Кыргыз Республикасынын Кылмыш-жаза процессуалдык кодекси 2021-жылдын 28-октябрындагы № 129. Эркин Тоо 2021-жылдын 16-ноябры - № 135 (3314).
137. Кыргыз Республикасынын “Кыргыз Республикасынын Конституциялык соту жөнүндө” 2021-жылдын 15-ноябрындагы № 133 Конституциялык Мыйзамы. - “Эркин Тоо” 2021-жыл 19-ноябр № 136(33-15).
138. Татенов, М. Б. Коллегиальное и единоначальное государственное управление и механизм государства / М. Б. Татенов // Известия ВУЗов (Кыргызстан). – 2012. – № 3. – С. 227-231. – EDN YORANN.
139. Конституция Австрийской Республики [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <https://legalns.com/> – Загл. с экрана. (Дата обращения: 18.11.2023).
140. Конституция Ирландии [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <https://legalns.com/download/books/cons/ireland.pdf> – Загл. с экрана. (Дата обращения: 17.11.2023).
141. Кукушкин, Ю.С. Конституция (Основной закон) РСФСР принята V всероссийским съездом советов в заседании от 10 июля 1918 года. Очерк истории Советской Конституции [Текст] / Ю.С.Кукушкин, О.И.Чистяков. - М.: Политиздат, 1987. – 367 с.
142. Мырзалимов, Р.М. Вопросы конституционного правосудия в Кыргызстане [Текст] / Р.М. Мырзалимов. – Бишкек: «Технология», 2001. – 220 с.

143. ВВС СССР, 1988, №49, ст. 727.
144. Закон Киргизской ССР «О конституционном надзоре в Киргизской ССР» от 14 апреля 1990 года N 52-XII. Күчүн жоготту.
145. Закон Кыргызской Республики «О реорганизации системы органов государственной власти и управления в Киргизской ССР и внесении изменений и дополнений в Конституцию (Основной Закон) Киргизской ССР» 14 декабря 1990 года N 260-XII. - Ведомости Верховного Совета КССР № 21 за 1991 год статья 305.
146. «Кыргыз Республикасынын Конституциясынын жаңы редакциясы жөнүндө» Кыргыз Республикасынын 2006-жылдын 9-ноябрындагы № 180 Мыйзамы. Күчүн жоготту.
147. «Кыргыз Республикасынын Конституциясынын жаңы редакциясы жөнүндө» Кыргыз Республикасынын 2007-жылдын 15-январындагы № 2 Мыйзамы. Күчүн жоготту.
148. Конституция Великого герцогства Люксембург [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <https://legalns.com/download/books/cons/luxembourg.pdf> – Загл. с экрана. (Дата обращения: 18.11.2023).
149. Конституция Королевства Нидерландов [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <https://legalns.com/download/books/cons/netherlands.pdf> – Загл. с экрана. (Дата обращения: 17.11.2023).
150. Конституция Греции [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <https://legalns.com/download/books/cons/greece.pdf> – Загл. с экрана. (Дата обращения: 19.11.2023).
151. Конституция Королевства Норвегия [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <https://legalns.com/download/books/cons/norway.pdf> – Загл. с экрана. (Дата обращения: 18.11.2023).
152. Конституция Бельгии [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <https://legalns.com/download/books/cons/belgium.pdf> – Загл. с экрана. (Дата обращения: 18.11.2023).

153. Конституция Украины [Электронный ресурс]. – Режим доступа: https://biblioteka.sejm.gov.pl/wp-content/uploads/2016/04/Ukraina_rus_010414.pdf– Загл. с экрана. (Дата обращения: 18.11.2023).
154. Кыргыз Республикасынын «Кыргыз Республикасынын сотторундагы сот арачылары жөнүндө» 2009-жылдын 15-июлундагы № 215 Мыйзамы. - «Кыргыз Республикасынын ченемдик укуктук актылары» 2009-жылдын 10-августу № 32.
155. Конституция Республики Узбекистан [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <https://constitution.uz/ru/clause/index> – Загл. с экрана. (Дата обращения: 17.11.2023).
156. Мами, К.А. Институт присяжных заседателей: проблемы теории и практики внедрения [Текст] / К.А. Мами // Вестник Карагандинского юридического института Министерства внутренних дел Республики Казахстан. - 2004. - Выпуск 2 (10). - С. 3 – 19.
157. Кыргыз Республикасынын “Кыргыз Республикасынын Сот адилеттиги иштери боюнча кеңеши жөнүндө” 2021-жылдын 15-ноябрындагы № 137 Конституциялык Мыйзамы. “Эркин-тоо” 2021-жылдын 19-ноябрындагы.
158. Закон Кыргызской Республики «Об органах судейского самоуправления» от 15 ноября 2021 года № 139. -» Эркин-тоо» от 19.11.2021.
159. Аманалиев, У. О. Кыргыз Републикасынын конституциялык укугу. Окуу китеп. - Б.: «ДЭМИ» басма үйү, 2023. – 430 б.
160. Кыргыз Республикасынын «Жергиликтүү кеңештердин депутаттарынын статусу жөнүндө» 2000-жылдын 13-январындагы № 3 Мыйзамы. «Эркинтоо» 2000-жылдын 21-январы - №7.
161. Хилл, Д.М. Теория демократии и местное управление [Текст] / Д.М. Хилл. - Лондон, 1974. – 326 с.
162. Конституции государств Европейского Союза [Текст] / Под общей редакцией Л.А. Окунькова. — М.: Издательская группа ИНФРА-М—НОРМА, 1997. — 672 с.

163. Соединенные Штаты Америки: Конституция и законодательство [Текст] / Под ред. О. А. Жидкова. Перевод В. И. Лафитского. М.: Прогресс, Универс, 1993. – 765 с.
164. Конституция Франции 1958 г. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.megabook.ru/Article.asp?AID=641796> – Загл. с экрана. (Дата обращения: 25.10.2023).
165. «Кыргыз Республикасынын Конституциясынын жаңы редакциясы жөнүндө» Кыргыз Республикасынын 2007-жылдын 23-октябрындагы № 157 Мыйзамы. Күчүн жоготту.
166. Кыргыз Республикасынын «Кыргыз Республикасынын Президентин жана Кыргыз Республикасынын Жогорку Кеңешинин депутаттарын шайлоо жөнүндө» 2011-жылдын 2-июлундагы № 68 Конституциялык Мыйзамы. - Эркин Тоо 05.07.2011. Күчүн жоготту.
167. Кыргыз Республикасынын «Жергиликтүү өз алдынча башкаруу жөнүндө» 2011-жылдын 15-июлундагы № 101 Мыйзамы. Күчүн жоготту.
168. О местном самоуправлении // Муниципальное право. – 2011. – № 4(56). – С. 66-82. – EDN QYWTET.
169. Кыргыз Республикасынын «Жергиликтүү өз алдынча башкаруу жана жергиликтүү мамлекеттик администрация жөнүндө» 2008-жылдын 29-майындагы № 99 Мыйзамы. - «Эркинтоо» 2008-жылдын 6-июну № 40-41. Күчүн жоготту.
170. Кыргыз Республикасынын Конституциясы 1993-жылдын 5-майындагы № 1185-ХII редакциясында // Кыргыз Республикасынын Жогорку Кеңешинин Ведомосттору-1993.- № 7.-177-б. Күчүн жоготту.
171. Национальный банк Кыргызской Республики [Электронный ресурс]. – Режим доступа: [http:// www.nbkr.kg](http://www.nbkr.kg) – Загл. с экрана. (Дата обращения: 14.11.2023).
172. Кыргыз Республикасынын “Кыргыз Республикасынын Улуттук банкы жөнүндө” 2022-жылдын 11-августундагы № 92 Конституциялык Мыйзамы. - “Эркин-Тоо” 17.08.2022.

173. Банк Японии [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <https://ru.wikipedia.org/wiki> – Загл. с экрана. (Дата обращения: 01.11.2023).
174. Кыргыз Республикасынын «Кыргыз Республикасынын Эсептөө палатасы жөнүндө» 2023-жылдын 31-майындагы № 114 Конституциялык Мыйзамы «Эркинтоо» 06.06.2023.
175. Исаков, Р.К. Институт омбудсмана (зарубежный и отечественный опыт) [Текст] / Р.К. Исаков. – Ош. - 2003. – 120 с.
176. Минченкова Ю.Н. Механизмы защиты прав человека [Электронный ресурс]. – Режим доступа: www.Politstudies.ru (Дата обращения: 18.10.2023).
177. Шемчушенко, Ю.С. Институт омбудсмана в современном буржуазном государстве [Текст] / Ю.С. Шемчушенко, Г.А. Мурагин // Советское государство и право. - 1971. - №1. – С. – 139, 143.
178. Механизмы защиты прав человека [Текст] / Комитет адвокатов по правам человека. М., 1996. С. – 92.
179. Декларация прав и свобод человека и гражданина. – ст. 40 ВС РСФСР, постановление от 22.11.1991 г. №1920-1.
180. Конституция Российской Федерации [Электронный ресурс]. – Режим доступа: https://www.consultant.ru/document/cons_doc_LAW_28399/ – Загл. с экрана. (Дата обращения: 17.11.2023).
181. Закон Кыргызской Республики «Об Омбудсмене (Акыйкатчы) Кыргызской Республики» от 31 июля 2002 года № 136. - «Эркин Тоо» от 2 августа 2002 года № 58.
182. «Кыргыз Республикасынын Конституциясынын жаңы редакциясы жөнүндө» Кыргыз Республикасынын 2003-жылдын 18-февралындагы № 40 Мыйзамы // Эркинтоо.-2003.- № 12. - 19-февраль. Күчүн жоготту.
183. Новые законы СССР [Текст] / Вып. 1. – М., 1990. – 176 с.
184. Законы Республики Кыргызстан [Текст] / Бишкек, 1992. - С. 386.
185. Европейская Хартия местного самоуправления. Принята Советом Европы 15 октября 1985 г. [Текст] // Вестник Межпарламентской ассамблеи государств-участников СНГ, 1994. - №3. Ст. ст. 81, 91.

186. Зотова, З.М. Власть и общество: проблемы взаимодействия [Текст] / З.М. Зотова / Под общ. ред. С.А. Попова. - М., 2001. – 346 с.
187. Конституция Швейцарии [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <https://legalns.com/download/books/cons/switzerland.pdf> – Загл. с экрана. (Дата обращения: 16.11.2023).
188. Кочерга, А.В. Прямое волеизъявление народа как основа конституционного строя в Швейцарской Конфедерации [Текст]: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.02. / А.В. Кочерга. - Москва, 2008.- 191 с.
189. Карашев, А. А., Тарбинский, О. С. Местное самоуправление в Кыргызстане и за рубежом. Словарь-справочник/ Под общей ред. А. А. Кутанова — Б., 2002. - 228 с.
190. Основы государственного и муниципального управления Кыргызской Республики: под общ. ред. А.Т. Насырова. Учебник. – Бишкек 2017. – 254 с.
191. Кыргыз Республикасынын балдар жөнүндө кодекси 2012-жылдын 10-июлу № 100 (КР 2017-жылдын 27-апрелиндеги № 64, 2018-жылдын 30-мартындагы № 33, 2019-жылдын 24-апрелиндеги № 56, 2020-жылдын 1-августундагы № 109 Мыйзамдарынын редакциясына ылайык) <https://janseitov.mektebim.kg/wp-content/uploads/sites/977/2023/03/1.1.1-krnyn-bilim-ber-zhon-ndo-myyzamdary.pdf>